11
TARİH
ANI
GEZİ
OLAY

İKİ HATIRAT ÜÇ ŞAHSİYET

AHMET RASİM

AHMET RASİM

# İKİ HATIRAT

# ÜÇ ŞAHSİYET

ÇAĞDAŞ YAYINLARI

Tarih - Anı - Gezi - Olay
Dizisi : 10
Kasım, 1976

AHMET RASİM

# İKİ HATIRAT
# ÜÇ
# ŞAHSİYET

Hazırlayan :
**İbrahim Olgun**

ÇAĞDAŞ YAYINLARI
GAZETE, DERGİ, KİTAP, BASIN ve YAYIN
ANONİM ŞİRKETİ
Halkevi Sokak No. 39 - 41 Cağaloğlu - İstanbul

Hilâl Matbaacılık Koll. Şti. - Tel. : 22 91 78 - İstanbul, Kasım 1976

## ÖNSÖZ

*Ahmet Rasim, yazınımızın çok renkli ve değişik ki şilerinden biridir. 1865 yılında doğan yazar, kimi sıkın tılı, kimi zevkli 67 yıllık bir ömür içerisine İstanbul halkının yaşamını tüm ayrıntılarıyla sığdırabilmeyi ba şarmıştır. 21 Eylül 1932'de Heybeliada'daki sakin yuva sında gözlerini yumduğu zaman, geride yalnız iki yüz yakın kitap bırakmıştı.*

*Şiirleri, öyküleri, romanları, anıları, panaromaları, incelemeleri, monografileri, tarihsel yapıtları, besteleri ve okul kitaplarıyle halkımıza tüm yaşamını adayan bu dev insanı, bugünün kuşaklarına tanıtmak, gerçekten önemli bir görevdir.*

*Biz, Abdülaziz döneminden bu yana halkımızın özel yaşantılarını, örflerini, âdetlerini, geleneklerini, ekono mik olanaklarını, inançlarını, kavgalarını, sevgilerini, edebiyat dedikodularını, bütünüyle ve en ince ayrıntı larına dek onun, hiç bir şeyi görmezlikten gelmeyen, dikkatli kaleminden öğreniyoruz. Öte yandan aydınların içine düştüğü açmazları, çıkmazları da yine onun yapıt larında buluyoruz.*

*Geçen yüzyılın sonunda, yüzyılımızın başında top lumumuzdaki çelişkileri, rahmetli Ahmet Rasim kadar*

*dikkatle gözleyebilmiş ve yansıtabilmiş bir yazarımızı daha anımsayabilmek çok güçtür.*

*Ahmet Rasim,* İki Hatırat Üç Şahsiyet *adlı bu yapıtını ortaya korken, hem günündeki olayları izleyişindeki güçlü yeteneğinden, hem de bir tarihçi olarak önündeki belgeleri değerlendirirken dikkat ve duyarlığından yararlanmıştır.*

*Tarihsel incelemelerinden biri olan* İki Hatırat Üç Şahsiyet, *onun Abdülhamit'in gerçek kişiliğini belirtmek amacıyle yazdığı bir kitabıdır. Burada iki hatırat, Kâmil ve Sait Paşa'nın hatıraları, üç şahsiyet de, Abdülhamit, Kâmil ve Sait Paşa'lardır. İstibdat döneminin bu iki büyük sadrazamının, her cümlesi büyük bir dikkatle yazılmış, iki tarihsel belge niteliğindeki anılarıyle, yazarın o dönemde gördükleri, duydukları ve yaşadıkları, ince bir eleştiri süzgecinden geçirilerek kaleme alınmıştır. Bu yapıtın taşıdığı önemi okurların yargılarına bırakırım.*

*II. Abdülhamit'in iktidarda bulunduğu günlerden beri yaşamı, inançları, yurt ve halk sevgisi üzerinde hemen her zaman değişik görüşler ortaya konmuştur. Bu görüşler, her dönemde başka başka yorumlanmıştır.*

*II. Meşrutiyet'ten sonra onun için özgürlük düşmanı, hain diyenler olduğu gibi, kimi çevrelerde de ondan velî, eşsiz diplomat, büyük vatansever olarak söz edilmiştir. Her iki yönlü bu gibi yargılarda yer yer gerçek payı bulunsa bile, bu sözler genellikle nesnel araştırmaları yansıtır nitelikte değildir. Çoğu değişik koşulların etkisi altında varılmış öznel yargılardır.*

*Söz gelimi, 1908 devriminden sonra iktidarı ele alan yurtsever, fakat tecrübesiz politikacıların işledikleri büyük hatalar, Balkan Savaşı felâketi, bitip tükenmeyen parti çekişmeleri, katlanılmaz ekonomik güçlükler, bütün bunların doğurduğu ahlâk bunalımlarının görül-*

*düğü dönemler, Abdülhamit'i çok aranır, özlenir bir kişi olarak karşımıza çıkarmaktadır.*

*Eski yaşamın her zaman özlemini çeken hayalciler, rahat yaşamlarını, geçmişi hortlatmakla gerçekleştiren çıkarcılar, Atatürk devrimlerini bir türlü içlerine sindiremeyen bağnazlar için de Abdülhamit, eşsiz insan, büyük yurtsever, ulu hakan olarak putlaştırılmış bir kişidir.*

*Biz, burada kişisel görüşlerimizi belirtmekten çok, daha önce niteliğini ve özelliklerini belirtmeye çalıştığımız bu yapıtı sizinle karşı karşıya bırakmayı yeğleyeceğiz.*

*Birçok yapıtlarında halka, halkın diliyle söyleyen Ahmet Rasim, bu kitabında çok ağır bir dil kullanmıştır. Yazıldığı dönemde bile bu kitabın kolay ve rahatça anlaşıldığı kanısında değiliz. Öyle sanıyoruz ki, Ahmet Rasim bu kitabını yazarken İstibdat dönemi edebiyatının hiç kuşkusuz iki büyük nesir yazarı olan Kâmil ve Sait Paşa'ların anılarında kullandıkları dilin çokça etkisinde kalmış ve anlatımını bu yapıtlara uydurma çabası içinde olmuştur.*

*Biz bu kitabı elden geldiğince Ahmet Rasim'in anlatım biçimine de bağlı kalarak sadeleştirmeğe çalıştık. Hazırladığımız açıklayıcı notlarla birlikte günümüzün kuşaklarının yararına sunduk.*

*Bu kitabın yayımlanması, yakın tarihimizi aydınlatacak küçük bir hizmet görürse, kendimizi mutlu bir görev yapmış sayacağız.*

İbrahim OLGUN

*«Sultan Abdülhamit halkın gözünde çirkin görünecek işlerini başka bir renge boyayarak ona göre uygulamak yolunu âdet edinmiş olduğundan...»*

Kâmil Paşa [1]; *Hâtırat* - sayfa: 194.

İddia edebilirim ki, halktan, orta halli dediğimiz takımdan, bir sürü devlet adamı ve rütbe sahiplerinden, Babıâli deyimlerinden olduğu üzere Manasıb-ı [2] Divaniye kişilerinden hiç bir kimse, Abdülhamit zamanında Mabeyn'e [3] devam edenlerden, hattâ memurlarından bir koca çoğunluk, düşük Hakan'ın [4] yaratılışının, huyunun gerçek yönünü bilmiyorlardı.

İncelenip iyice anlaşılması böylesine zor olan bu sırlarla dolu varlığı bize bildirmeye, saray dışında görülegelen mensupları tarafından mensup olmayanların aleyhine lâyık görülen zalimce davranışlar da yetmez. Yakınlarının çoğunda görülen gizleme ve ikiyüzlülük hallerini kaldırarak birer birer söyletsek bile söylediklerinden ve açıklamalarından büyük bir yarar sağlanamaz. Çünkü bunlar, efendilerinin ruh durumunu incelemekten tamamen âciz birtakım kimselerden meydana gelmişlerdi.

Fakat sözü edilen Hakan'ın saltanatı süresinde biri dış, öteki iç siyasette iki kutup olmak üzere tanınmış olan Kâmil ve Sait[5] Paşalar gibi devlet büyüklerinden sayılmaya değer iki seçkin kişinin bu konuda, yani Sultan Abdülhamit Han'ın ruhsal durumları üzerinde, ağızdan kaçırma yoluyla da olsa halkın gözleri önüne koydukları belgeler, sonraları bu dönemin tarihini yazacak olanlarca son derece önemli birer belge olarak alınmasına yarayacaktır. Bu yüzden her iki sadrazamın da *Hâtırat*'ını okuyup özetlemek isteği gönlümde büyüdü. Sait Paşa'nınki genişçe olup, Kâmil Paşa'nınki ise ona oranla kısa olmakla birlikte adı geçenin herkesçe bilinen az ve öz sözle anlatma gücü dolayısıyle sonuç almak daha kolay olacağından amaca giriş yönünden daha teşvik edici oldu.

## 1

*«Vekillik hizmetinde bulundukça Sultan Abdülhamit tarafından hakkımda gösterilen güven, doğrusunu söylemek gerekirse tam idi. Ancak bu güvenin sağlamlığına gelince, örümcek ağı gibi, en küçük bir fesat rüzgârı onun altüst olmasına yeterdi...»*

Kâmil Paşa; *Hâtırat* - sayfa: 140.

Rahmetli Kâmil Paşa *Hâtırat-ı Siyasiye*'sini, eserinin önsözünde de anlattığı gibi, Doğu Rumeli[6] ile Mısır'ın[7] işgal edilmelerinin görev zamanına rastlamasından ötürü durumun içyüzünü bilip bilmeyenlerin kınamalarından, Sait Paşa'nın da sadrazamlık zamanına ait anılarını yayınlayarak bazı olaylardan herkesi haberli

kılmaya çalışmalarından ötürü, belli bir oranda yayınlamıştır.

Sözü edilen, Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesine rastlayan H. 1302 (1884) yılı Zilhicce ayının 5'inci Perşembe akşamı mühr-i hümayun'u [8] teslim alarak ilk kez sadrazamlık makamına oturmuştur.

Bu sırada Sait Paşa sadrazamlık makamında ve kendisi de Evkaf Nazırlığı'nda idi.

Birleşme olayını ve bunun Yıldız'da [9] sebep olduğu telâşı anlattığı sırada en çok dikkati çeken bölüm, zamanın padişahı ile sadrazamlar arasındaki ilişkiyi açıklaması yönünden şudur:

Bakanlar Kurulunun Başkanı Sait Paşa da öyle yedi bin askerle savaşa girişilmesinin akla yatkın olmadığını anlıyor idiyse de önceleri Padişah tarafından azarlandığından sinmiş bir halde bulunduğu için çoğunluğa katılmaya mecbur olarak...»

Evet birleşme olayından Babıâli [10] vaktinde haber alamamış ve ancak Sofya'da bulunan Rus siyasî memurlarının Avrupa yolu ile İstanbul elçiliğine gece vakti gelen bir telgrafından haberli olan Rusya Elçisi V. Nehlidof[11] hemen Sultan Hamit'e durumu bildirmiş olduğundan bayram namazında Eski Sultan [12], Sait Paşa'ya güzelce bir zaparta vermişmiş.

Bu bölümde bizim Kâmil Paşa'dan öğreneceğimiz önemli bir olay daha anlatılmaktadır. Bu da sadrazamlığın kendisine ne şekilde yöneltildiği ve Bakanlar Kurulu'nun ne şekilde kurulduğudur. Sözü geçen diyor ki:

«Kurban bayramının beşinci perşembe günü akşama yakın saraya çağrılmıştım. Yemekten sonra Padişah Hazretlerinin başta gelen yakınlarından Osman Bey'in [13] yol göstericiliğiyle harem bahçesinde bir köşke gidildi. Orada bir önceki Başvekil Arifî Paşa [14] ile Adliye Nazırı

Server Paşa [15] bulunuyorlardı. Biraz sonra Padişah Hazretlerinin katına götürülüp yarım saat sonra döndüklerinde ben de çağırılmıştım. Padişahın katma girip saygı ve selâmdan sonra, Sultan Abdülhamit, duruma uygun bir girişle sadrazamlık makamının bana verilmesini uygun bulduklarını söylediklerinde, sadrazamlık görevini taşımaya gücüm yetmeyeceği için bu yüce hizmet benden daha çok tecrübeli olan Arifî yahut Server Paşalardan birine verilecek olursa ben kullarının da yardımda kusur etmeyeceğim bildirmiştim. Sultan Abdülhamit'in kararından dönmeyerek bunu tekrar etmesi üzerine terbiye ve saygı gereği Mühr-i Hümayun'u kabul etmiştim. Bakanlar Kurulu'nun nasıl düzenleneceği üzerine, adları geçen paşalar ile görüşüp danıştıktan sonra kararlaştırıldığı olağan adlar pusulası bana gösterildiği zaman kimileri hakkında düşüncelerimi sunduysam da «Böyle denensin; sonra gerekirse değişiklik yapılır» buyurulmuş ve o gece sarayda kalınarak ertesi günü kurallar gereğince Babıâli'de âdet olan tören yapılmıştı.»

*Hâtırat*'ın Doğu Rumeli'nin birleşme olayı üzerine yaptığı açıklamalara göre, Sultan Hamit azınlığa güvenmiş ve Sait Paşa'ya;

— Sen böyle davranacaksın!

diye emretseydi, Sait Paşa'nın, bunu yerine getirmekten çekinecekmiş gibi düşünüp çarçabuk onu görevinden uzaklaştırarak Kâmil Paşa'yı yukarıda görüldüğü gibi isteği dışında sadrazamlığa atayarak öteki bakanların da pusulasını eline tutuşturuvermiştir. Öte yandan adı geçenin söylediğine göre bayram günü Mabeyn'de [16] toplanan Bakanlar Kurulu'nda enine boyuna görüşmeler yapıldığı sırada yalnız savaş yoluyla Doğu Rumeli'ye karışılmamasından taraflı olanlar, Kâmil Paşa ile o zaman Maliye Nazırlığı'nda bulunan rahmetli Zihni Paşa

imiş [17]. Düşünülmeye değer bir nokta olmak üzere şunu da söyleyelim ki, bu meclisin enine boyuna müzakere ettikten sonra kaleme aldığı tutanak, Padişah'ın emriyle Bakanlar Kurulu tarafından görülmeden müsvedde halinde sunulduğu halde bir daha geriye gelmemiştir.

Kâmil Paşa, Doğu Rumeli meselesinin devletler arasındaki evrelerini özetleyerek anlattığı sırada Sultan Hamit'in o sırada Rusya politikasına vermekte olduğu önemi de ayrıca ve bazı cihetlerle birlikte şu yolda hikâye ediyor:

«... Bu sıralarda Rusya Elçisi V. Nelidof, Rusya'ya hayranlık derecesinde bağlı olan Petersburg eski sefirlerinden Yusuf Rıza Paşa [18] ve onun aracılığı ile Eski Hakan'a çatmış olan Gazban Efendi [19] ve Danıştay Tanzimat Dairesi Başkanlığı'nda bulunan Mahmut Celâlettin Paşa [20] gibi aracılarla Sultan Abdülhamit'in görüşünün Rusya politikasına yeteri kadar eğilimli bir duruma getirilmesiyle, Eski Hakan'ın Babıâli'den çok Rusya elçisine güveni tam olduğundan Doğu Rumeli meselesine dair gücüm yettiğince yaptığım sunulara Yusuf Ziya Paşa aracılığı ile V. Nelidof'la görüşülüp danışıldıktan sonra cevap verilmekte olarak yaz günlerinde adı geçen Yusuf Ziya Paşa'nın her gece bir iki kez, hattâ bazı geceler üç kez deniz motoru ile Büyükdere'deki Rusya Elçiliği'ne gidip geldiği öğrenilmekteydi. Zekâsı ve siyasetteki ustalığı inkâr edilemeyecek olan Nelidof, Doğu Rumeli meselesinin bir İngiliz politikası olduğuna Sultan Abdülhamit'i kandırmış olduğundan, her ne kadar mesele o zaman İngiltere ile Rusya arasındaki yarışmadan ötürü olduğu sanılsa bile yukarda anlatıldığı üzere Hakan ile görüşlerimizin farklı olması yüzünden meselenin çözümlenip bir sonuca bağlanması konusunda karşılaşılan zorlukların derecesi...»

Anlaşılıyor ki o sırada Doğu Rumeli meselesini yü

rüten ne Babıâli, ne de Sultan Abdülhamit imiş. Doğrudan doğruya Nelidof yönetiyormuş.

Görülüyor ki Sultan Abdülhamit, ta 1884 yılında bile kendi egemenliğini Rusya elçisinin eline vererek, paşanın Bulgaristan'da dönen Rus entrikalarına ve oradaki etki ve söz geçirme güçlerini pekiştirme konusundaki planlarına karşı alacağı tedbirleri böylelikle sonuçsuz ve güçsüz bırakmıştır. İşte Abdülhamit politikasının bir sadrazam tarafından açıklanan bir safhası, ibret verici bir safhası!

## 2

*«Ve zaten oybirliği ile alınmayan kararlar üzerine emir vermemek Sultan Abdülhamit'in eski âdetlerindendir...»*

Kâmil Paşa; *Hâtırat* - sayfa: 22

Kâmil Paşa Doğu Rumeli meselesine dair, hakkında ötede beride yayınlanan tenkitlere cevap verdikten sonra Mısır'ın İngilizlerce nasıl işgal edildiğini ve bu yeni meselede kaçırılan fırsatları birer birer açıklayarak Eski Hakan'ın Arabî Paşa'nın[22] kesin kararından nasıl duygulandığını on, on beş satırla pek güzel özetliyor. Bu satırları büyük bir dikkatle okumalı ve koca Mısır'ın bizden ne türlü adi bir menfaat yüzünden çekilip alındığını anlayıp ona göre bundan önceki dönemin politikasını öğrenmelidir. Siz bu girişimin yersizliğine bakın ki bir önceki Hidiv İsmail Paşa[23], Fransa ve İngiltere'nin istekleri üzerine görevlerinden uzaklaştırılıp ülkeden çıkarılmış, yerine oğlu Tevfik Paşa[24] getirilmiş. Bu sırada Sultan Hamit hidivlik[25] fermanındaki özerk-

liği yerinde bırakarak sanki Mısır'daki sözü geçerliğini bir kat daha güçlendirmek amacıyle vergi alınması ile para bastırılmasını kendi padişahlığı adına yürütmüş. Mısır hidivinin albaylık üstünde rütbe vermemek, savaş gemisi yapmamak ve boşalma halinde hidivliğe Mehmet Ali Paşa [26] ailesinden dilediğini seçip atamak hakkını kendisine bırakmak istemişse de Fransa'nın karşı durması üzerine bu düşünceden vazgeçmiş, Arabî Paşa'nın kışkırtmaları genişleyerek İskenderiye vuruşması üzerine şehir, Amiral Seymur [27] tarafından topa tutulmuş, İngiliz Kumandanı Sir Wolseley [28] Tellülkebir [29] de Arabî'yi yenerek Kahire'ye girmişti. İngiltere Sudan'da Mehmedî'yi [30] arayıp bulmaya savaşmış olmak üzere bulunduğu halde Arâbî'nin güçlü zamanında hidiv yabancıların her işe karışmasını önleyemezse, hidivliğin kaldırılmasını tasarladığını, Sultan Hamit'in siyasî mizacına uygun bularak öyle bir pot kırmıştır ki buna Paşa gibi zayıf ve çelimsiz bir vücut değil, Mısır'daki ünlü Ebülhevl'ler [31] bile dayanamaz. Yine Paşa, duygulu ve anlayışlı bir kaleme sahip olduğundan olayı pek sade olarak yazıyor; diyor ki:

Arabî'nin bu konudaki kesin kararı, yani Mısır hidivliğinin kaldırılması girişimi Sultan Hamit'in yaratılışına uygun düştüğünden ayaklanma çıktığında yardım gücü olarak Rumeli'den Mısır'a on, on beş tabur asker yollanarak ayaklanmanın önlenmesine çalışacak yerde, Arabî'nin güçlendirilmesiyle niyetlerinin gerçekleştirilmesi yönünü benimsediği ve danışmanları olan yakınlarının aldatmalarına uyularak bu fırsatla Mısır'ın imtiyazlarını ortadan kaldırarak valiliğinin, zamanın gerekleri üzere, öteki iller gibi yönetilmesi ve büyük gelirinin devlet hazinesine alınmasının büyük başarılardan olacağı düşünülüp tahmin edilmiş olmalıdır ki, öyle aslı faslı olmayan bir makama yaratılıştan çok istek

li ve hırslı olan Padişah yâverlerinden Derviş Paşa[32] Feraşet Vekili[33] Ahmet Esat Efendi[34] ile birlikte Mısır'a gönderilmiş ve âsilerin lideri Arabî Paşa'nın yüce halifelik makamına[35] bağlılığını sürdürmek amacıyle kendisine birinci rütbeden şanlı Mecidiye Nişanı[36] hediye edilmiş ve gönderilmişti.

Olanı biteni öğrenen İngiltere devleti, Padişah Hazretleri Mısır'ın sahibi olduğu halde kendi yararları aleyhine akla yatkın olmayan teşebbüslerde bulunmasından dolayı bundan sonra Osmanlı devletinin asker göndermesini zorlaştırarak ve anlatılacağı üzere yalnız başına davranarak savaş yolu ile Mısırlıları yenip ülkeyi kendi askeriyle işgal etmiş ve âsilerin lideri Arabî Paşa'yı da Kahire'de buldurup tutsak ederek Seylân adasına sürmüştür. İşte bu olaylar ve savaşlar sırasında seyirci olup bir işe yaramayan adı geçen Derviş Paşa, isteğine ulaşamamasından ötürü üzgün ve utançlı bir halde İstanbul'a döndü.»

Gerek Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa çıkarılışı töreninde ve gerek onu izleyen önemli olayların çözümlenip sonuçlanması konusunda ortaya çıkan durumlardan ve işlemlerden anlaşılıyor ki, Bâbıâli 1884 yılından önce de kendi sözgeçerliğini ve gücünü yitirerek, yalnız Saray[37], canının istediğini yapmakta tek başına ve bağımsız kalmıştır.

Gerçi kişiliklerde azçok birbirine uygunluk olmasaydı böyle zamanlardra sadrazamlıkta durulmazdı. Paşa bu yönü, benim dediğim gibi değil, kendi bildiği gibi pek güzel söylüyor, diyor ki:

«Zaten kendim Padişah'ın gözünde eğitimimi Mısır'da yapmış biri olmakla suçlandırılmış olduğumdan onun düşündüklerini düzeltmek konusunda harcanan çabanın üstünde direnmekle hakkımda güven sarsıcı kuşkuya yol açmaktansa, Padişah emrine ister istemez

uyularak İngiltere delegesiyle ikinci toplantıda Padişah'ın görüşlerinin son bölümü, uygun bir ortam hazırlanarak bildirilmiş, yani başka deyimle kabul edilmediği cevabı verilmiştir.»

İşte insanın aklı şu parçadaki «hakkımda güvenini sarsıcı kuşkuya yol açmaktansa...—» noktasına takılıp kalıyor. Yani o günlerde güveni sarsıcı görülen kuşku, bugünlerde büyük bir sorumluluğun temeli oluyor.

Anıların sahibinin, padişahın görüşlerinin son bölümü dediği; tahttan indirilmiş Hakan'ın ruh halini yaşayan bir izlenim halinde gözlerde canlandıracak olan şu olaydır:

«Müzakere, müzakere; savsaklama, savsaklama, Mısır'ın boşaltılması öyle bir duruma gelmiş ki, İngiltere boşaltma işini Mısır'da adalet ve güven düzeninin yeterli bir hale gelmesine bırakmış, bunun incelenmesine de Babıâlice uygun görüldüğünden ünlü Sir Drummond Wollff[38] görüşme için İstanbul'a yollanmış.»

Paşa, Wollff ile, evkaf nazırı iken müzakere için görevlendirildiği gibi, sadrazamlıkta iken de görüşmüş. Hattâ bu buluşmayı aşağıdaki gibi anlatıyor. Bakınız, bu ikinci bölüm de ne kadar tuhaftır!

«En son Hariciye Nazırı olan Sait Paşa'nın da hazır bulunmasıyla, İngiltere delegesi Sir Drummond Wollff bir soru yönelterek İngiliz askeri Mısır'dan çekildiği zaman Mısır'da güven ve düzeni korumak için Hidiv'in emrinde iki tabur Türk askeri bulundurmaya Babıâli'ce izin verilip verilmeyeceğini anlamak istemiş ve bu soru, üzerinde durulmaya değer görüldüğünden gelecek toplantıda cevabının verileceği söylenerek meselenin başka yönlerinin görüşülmesine başlanmıştı. Ertesi gün Padişah'ın huzurunda bulunduğum sırada, İngiltere delegesinin sorusunun ortaya konulması üzerine Sultan

Abdülhamit Mısır'da devamlı olarak Türk askerinin bulundurulmasını hiç bir zaman yerinde görmeyerek o yolda Mısır'a gönderilecek asker ve bunlar değiştirildikçe yerlerine konacak ötekilerinin Mısır eğitim ve görevlerine alışarak yurtlarına dönüşlerinde burayı beğenmez olacaklarını ve Mısır'ı yurttaşlarına tanıtıp anlatarak öteki halk içinde de Mısır'a bir eğilimin meydana gelmesine yol açacaklarından, bu konuda akla gelebilecek çeşitli sakıncalardan ötürü yapılan bu teklifin kabulünün hiç de desteklenmemesi gerektiğinden, bir ilin güvenliğinin sağlanması o ilin çağ dışı olarak ayrılan askerine ait olduğundan, bu görevin öbür iller halkına yükletilmesinin askerler arasında yakınmalara yol açacağı şeklinde sözlerle yöneltilen soruya cevap verilmesi emir buyurulmuştur.»

Düşük Hakan, Sir Drummont Wollff'a cevap verirken Yemen'de Rumeli'de, Trablusgarp'ta süründürdüğü öteki illeri, özellikle Anadolu insanlarını unutmuş. Unutmamış olsa bile yine Kâmil Paşa'nın dediği gibi «Mısır sözleşmesini kesinlikle onaylayıp birer örneğinin alınıp verilemeyeceğine dair Fransa veya Rusya'ya söz vermiş» olacak!

Yine bu konuda anıların sahibinin adı geçen Hakan için bir söz var ki, o da:

«Sultan Hamit'in vehimlerinin, kuşkularının etkisiyle, kafasına saplanan bir düşünceden kendisini döndürmeye imkân olmamaktadır.» sözüdür.

Sultan Abdülhamit bu yargıyı da şöyle açığa vuruyor:

Sir Drummont Wollff ikinci soru olarak Mısır Hidivi'nin Rumeli'den gönüllü Arnavut askeri yazdırılıp hizmete alınmasına izin verilip verilmeyeceğini sormuş, bunun da daha derinlemesine incelenmesi gereken bir

konu olduğu ileri sürülerek cevabı gelecek toplantıya bırakılmış, görüşmelere başka maddeler üzerinde devam edilmiştir. Ertesi gün yine Padişahla görüşme şerefine nail olarak ikinci soruyu hatırlattığında bu şekil Sultan Hamit'i kuşkulandırmış, birtakım tuhaf düşünceler, görüşler ileri sürerek Rumeli'den Mısır için öyle gönüllü asker alınmasının oradaki askerlikle yükümlü kimselerin azalmasına yol açacağından kesinlikle uygun olmadığı şeklinde cevap verilmesini emretmiş olduğundan, Padişah'ın emirlerine uygun işlem yapılmıştı.»

## 3

Geçen devrin siyasî tarihi açısından pek önemli bir eser ve pekçok önem verilmeğe değer bir belge olduğundan *Hâtırat-ı Kâmil Paşa*'yı tam bir dikkatle okuduğum için, Paşa'nın her meselede Padişah'ın emrini almaya mecbur oluşunu gördükçe, kendisinin bir önceki Sadrazam rahmetli Cevat Paşa[39] hakkında yazdığı fıkrayı burada hatırladım. Rahmetli Paşa, eserinin 171. sayfasında son görevden ayrılışını, yani Aydın[40] ili valiliğine uzanan gözden düşüşünü anlattığı sırada İngiltere Elçisi Sir White'ın[41] evine gelip kendisini ziyaret ettiğini söyleyerek elçinin ağzından olmak üzere, diyor ki:

«Ayrılışımın bir entrika sonucu olduğunu anlayan sözü edilen elçi, Cevat Paşa'dan da söz ederek bu yüce kişinin Bulgaristan Dışişleri Müdürü M. Grekof'a[42] verdiği cevabı, yani «Ben yalnız bir askerim, Şevketli Efendimiz ne ferman buyururlarsa onu yapmakla görevliyim» sözlerini öteki görüştüğü elçilere de tekrarladığını anlatıp gerçekte de o günden başyarak devlet işleri Yıl-

dız'a aktarılıp işler Mabeyn-i Humayun'da görülür oldu.»

Daha önceki Sadrazam, Sait Paşa'nın da kendisini savunmasına dış görünüşte pek yarayacak olan bu güven verici fıkranın, buraya olan ilişkisi Kâmil Paşa'nın da Padişah'ın düşüncesini almadan iş görmemiş olduğunu belirtmek içindir. Çünkü hangi yanı desteklemişse Sultan Hamit onun tersini buyurmuş ve Kâmil Paşa da, itiraf ettiği gibi, Padişah'ın görüşüne uyagelmiştir. Cevat Paşa'nın sözlerinde bir fazlalık varsa o da: «Ben yalnız bir askerim» cümlesidir. Anıları okuyanların kabul edecekleri gibi, Paşa zorlukları çözümlemek için pek çok çalışmışsa da söz geçirememiş ve bundan dolayı her iki meseleyi de gönlünün dileğince çözememiştir. Halbuki asıl amaç, bu iki meselenin çözümlenmesi idi.

İşte İstibdat ve Mutlakiyet[43] dönemi sadrazamları böyledir. Tarihimiz iyice okunup incelenecek olursa anlaşılır ki, öteden beri Vekil-i Mutlak[44] diye hükûmet unvanı pek parlak görünen sadrazamların hemen hepsi padişah ile halk arasında bir bakıma birer dellal[45] gibiydiler. Onlar, ulusun ve ülkenin değil, padişahın sadrazamları idiler. Yani padişahı halktan ve halkı padişahtan ayıracak birer çizgi niteliğinde bulunurlardı. Padişah ne derse onu yaparlar, halk ne derse onunla zıtlaşmaktan ve savaşmadan uzak duramazlardı.

Bu eğitim yüzyıldan yüzyıla sadrazamlığın mayası olup kaldı. Birkaçı dışında, ülkenin ve ulusun yararları adına ayak diremek, padişahı akla yatkın ve iyi bir uygulama yoluna yöneltmek gibi vatanseverce bir yüreklilik göreterenleri hatırlayamıyoruz. Özellikle bu memleketin unuttuğu, bilmediği bir şey varsa o da (görevden çekilebilmeyi düşünebilme) olduğuna göre, içlerinde bu fikre uyabilenleri pek azdır. Eski teşrifat, saygı usul-

lerinin her türlüsünü sayar, döker, bununla birlikte Kâmil Paşa, anılarına koyduğu mektup, dilekçe ve cevap örnekleriyle de ispat ediyor ki, bildiğini söylemekten pek de çekinmiş sadrazamlardan değildir. Hele 65. sayfada bulunan Padişaha sunduğu özel yazıda:

«Belirtmeye bile gerek olmadığı üzere, dünyada en duygulu kimseler çabucak sinirlenenler olup dünyanın en zekileri de çoğunlukla bunlardır. (Velinimet-i bî-minnetimiz Zat-ı Şevket-simat Efendimiz Hazretleri)[46] bu gibi kimselerin süsü, parıltısı, başta geleni ve ben kulunuz gibiler de en değersizi...» demekle bir bakıma Sultan Hamit'in minyatürü olduğunu ve bir bakıma da Eski Hakan'ın sinirli olup her şeyden nem kapar bulunduğunu anlatmak isteyişi, kendine göre âdeta bir medenî cesaret sayılabilir. Bundan başka yine o yazıda Paşa'nın Abdülhamit'in yaptığı işlere karşı büyük ve ağır bir protestosu yazılıdır. Bu yüce Sadrazam, Sultan Hamit'in eli ayağı olan yakınları aleyhine diyor ki:

«Padişah'a yakın olabilme şerefine erişebilen hileciler, hiç bir önemi olmayan bir şeyi yüksek görüşleri önüne büyük ve sonu çok tehlikeli bir şeymiş gibi sunarak ve bazan aslı astarı olmayan ve olması ihtimali de bulunmayan şeyleri, yoktan var ederek sizin yüksek varlığınızda tasa ve üzüntü yaratacak duygular meydana getiriyorlar. Bu üzüntülerin giderilebilmesi için hileciler tarafından gösterilen veya sunulan hallerin doğruluğuna güvenerek, siz yüce Padişahça alınan tedbirlerin sonucunda da bu hileciler yararlanıyorlar. Birtakım kullarınızın devlet hizmetinden yoksun kalışı ve bazılarının da, görevle veya bir çeşit sürgünle öteye beriye uzaklaştırılması, padişahlık merhametine aykırı olduktan başka, sunulduğu üzere, ortaya çıkan kuşku verici duyguların sonuçlarından, bir şeyhin[47] zikir ve mukabele[48] için bir toplantı yapmasının yasaklanması ve halkın

sünnet veya düğün toplantılarına izin verilmemesi ve birkaç dostun bir araya gelmesi halinde, bunun kötüye yorumlanması gibi hallerin halkın doğal özgürlüğünü ne denli baskı altına alacağı belirtmeye bile gereği olmayan bir durum olduğundan; siz Padişah Hazretleri için pek gerekli bulunan kanun sevgisinin korunması ile görevli bir kul için (kendisini kastediyor) bu durumu göz önünden ayırmamak tabiî olup, bütün bunlara göre bu durumun devlete vermekte olduğu zarar, pek daha önemlisi olarak hilecilerin sizin gibi varlığı çok gerekli bir hükümdar hakkında beslemekte oldukları duygulardan doğan tasa, herhalde insana teselli vermesi gerekli güveni tümü ile yok ettiğinden, bu durum devletin yararına ya da zararların giderilmesine dair Babıâli'den yapılan sunuların kabulüne engel olduğundan siyasî ve mülkî birtakım önemli işler geri kaldığından...»

Gerçekten de bu protesto Abdülhamit'in yaptıklarının yazılış bakımından eski usulde bir çözümlemesidir. Hattâ pek iyi görülmüş, pek güzel anlaşılmış, pek uygun bir şekilde özetlenmiş bir tablosudur. Biz halktan kişiler bulunduğumuz halde bile eski dönemde bunları sezip duruyorduk. Bunu şimdi bir sadrazam ağzından işitmekle o zaman işitmek arasında pek büyük fark olduğunu da yazarken anlıyoruz. Keşke işitseydik; bizim için ne büyük bir teselli olurdu. Bununla birlikte bu çözümleme içinde Kâmil Paşa, insafı elden bırakmayarak sadrazamlık görevinin:

«Padişah Hazretleri için çok gerekli olan kanun sevgisinin korunması ile yükümlü bir kul» olduğunu kabul ediyor. Ne yapsın? Yüzyılların görgü ve eğitimi bunu gerekli kılıyordu.

Sadrazamlığın en genel tanımı da o zamanlar ancak buydu. Hattâ çok bilindiği gibi Reşit Paşa[49], hükûmet

işlerinin yürütülmesini doğrudan doğruya kendi üzerine aldığı için, yeri cennet olsun Sultan Mecit [50] gölgede yaşadı diye öteden beriden sözler işitilmişti. Yurdu Cennet olan Abdülaziz Han [51], Âli Paşa'nın [52] ölümünde geniş bir nefes almış ve «Şimdi Padişah olduğumu bildim» demişti. Sultan Hamit ise hapis olarak yaşamayı gölgede yaşamaya üstün gördüğü ve her zaman için padişah olduğunu bilmeyi, aklına ne gelirse ya da kendisine ne telkin edilirse, onu yapmakta bulduğu için, hükûmet işleri zaman zaman sar'a nöbetlerine uğramaktan kurtulamıyordu.

Eski yakınlarından birisi, Eski Hakan'da sar'aya benzer bir hal olduğunu söylerdi. Hafif bir baygınlık gelirmiş. O anda her zaman kullandığı yağ gibi bir merhemi bileklerine kuvvetli kuvvetli sürerler, ondan sonra açılırmış.

Herhalde durumun, olayların itişi ile, belki de Mısır hakkındaki düşünce, görüş ve tekliflerinin kabul edilmemesinden doğan bir öç alma duygusu ile Kâmil Paşa, Mısır'ı rastgele illere benzetmek amacıyla bir zaman boş yere çırpınmış olan Eski Hakan'a yine bu sunduğu yazının sonlarında dehşetli bir hatırlatmada bulunuyor. Burada kişileri, kişilikleri karşılaştırmak istemiyor muyuz? İşte bir örneği daha:

«Mısır sorununu görüşüp konuşan özel komisyonun da kabul ettiği gibi Osmanlı Devleti bugünkü günde tehlikeli bir ortama girmekte olup bu durumun sürüp gitmesi, Allah korusun, yeniden bir İslâm devleti kurularak çok zaman geçmeden Osmanlı Devleti'nin durumunun kötüye gideceği, sizden önce gelmiş büyük padişahların sultanlıkları zamanında bunca şanlı zaferlere hizmet eden Türk ulusu, bugün Bulgaristan'da kalan Müslümanlarla ayni duruma düşeceği, en küçük bir dü-

şünceyle anlaşılacağından, son derece önemli bulunan Mısır sorununun bir an bile yüksek dikkat nazarlarınızdan uzak tutulmayarak bu konuda sunulan görüşlere inanılmasını ve kuşku duyulduğu zaman hemen yeniden bir bakanlar kurulu düzenleyerek, yüce devletimizin egemenliğinin güvenliği konusunda zaman kaybedilmemesini, canımdan kutsal bildiğim, kimseye minneti olmayan siz velinimetimizden özellikle yakarırım.»

Halbuki ayaklarını öpse boşunaymış. Çünkü zaten Padişah'ın kendisi demiyor muydu ki: «Vehimlerinin üstün gelmesi yüzünden, aklına gelen düşünceden döndürmek imkânsızdır.»

## 4

*Düşük Sultan'ın Meraklarından biri daha: Kâmil Paşa 12 Aralık 1884'de Mabeyn Başkâtipliğinden şu anlamda bir tezkere alıyor:*

«Dün Meclis-i[53] Hâs günü olmadığı ve Bakanlar Kurulu'nun toplanmasını gerektirecek olağanüstü bir iş de bulunmadığı halde, duyulduğuna göre Babıâli'de Bakanlar Kurulu toplanıp gece saat ikiye kadar sürmüş ve şu hal Velinimet Efendimiz Hazretlerince kuşkuyu gerektirici olduğundan durumun yüce katlarına sunulmak üzere bildirilmesi...»

Paşa bu tezkereye cevap veriyor:

Bakanlar Kurulu toplanmamış. Bazen Padişah Hazretlerinin emirlerinin yerine getirilerek gerekli sunuların geciktirilmeksizin sunulması amacına dayalı olarak akşamları saat bire ve ikiye[54] kadar Babıâli'de kalırmış. Dün de sunulması gereken kimi işlerin hazırlanıp

yazılmasına, ikindiden sonra kendi uyruklarıyla ilgili kimi konuları görüşmek üzere Fransa, İran ve Avusturya elçilerinin gelmeleri engel olmuş, Orman Dairesi'nin Maliye Nazırlığı'na katılması, Ticaret ve Nafia[55] Nazırlıklarının birleştirilmesi hakkındaki incelemeler gecikmiş, hulâsa bir sürü işler daha; yalnız Petersburg ve Paris elçilerinin maaşlarının dışişleri bütçesine eklenmesi hakkında akşama yakın alınmış Mabeyn tezkeresine cevap sunmak üzere Hariciye Nazırı, müzakere için, çağırılmış; yanında bakanlardan başka bir kişi yokmuş.

Oh! Hain jurnalcı[56], iyice inceleyememiş. Paşa'nın dedikleri çıkıyor.

«Hiç bir önemi olmayan adi bir şeyi yüce Padişahın gözleri önüne son derece büyük ve sonu tehlikeli imiş gibi sunarak Padişah Hazretlerinin varlığı üzerinde kuşku ve üzüntü doğuracak hisler meydana» getiriyorlar.

*Hâtırat*'ta bulunan en önemli hitabe 2 Haziran 1886 tarihli ve «Devletin geleceğini güven altına almak için yönetim usulünün düzenlenmesi» başlıklı sunulan özel yazıdır. Gerçekten de bu sunu uzun uzadıya çözümlenmeye değer. Paşa yönetim tarzında gördüğü kötülüklerin hepsini burada anıyor ve kötülüklerin hemen hepsini Sultan Hamit'e yüklüyor. Bu tehlikeli sunu örneği de ispat ediyor ki Eski Sadrazam, sinirli yaratılışta olanların en güçsüzü değil, en güçlüsü imiş. Hattâ sadrazamlık müsteşarlığında uzun bir süre direnip kalmış olan Tevfik Paşa[57] bile içindekilerden korkmuş, ne etki meydana getireceğini kestirememiş! Fakat Paşa diyor ki:

«Geleceği düşünüp göz önünde tutarak devleti her zaman güven içinde bulundurmak memurluğumun görevlerinden olduğundan, değersiz kişisel düşüncelerimin Sultan Hamit'in yaradılışına ağır geleceğini düşünmeyerek hemen sundum.»

Sunulan yazıyı çözümleyecek olursak Paşa'nın yönetim anlayışı ile ona karşı olan Padişah'ın yönetim anlayışını karşılaştırmış oluruz. Biri yapılmasın dediği hal. de öbüirü yapılsın, diyor. Bu nitelik, ancak bir çözüimleme yoluyla anlaşılabilir.

Ben de olsam kızardım! Daha bir yıl önce sadrazamlık teklif edildiğinde taşıma gücüm ve değerim yok diyen bir kul, nasıl olur da bir yıl sonra devletin geleceğini güvene almak için yönetim usulünün düzenlenmesini bana öğretmeye kalkışır? Nerede kaldı ki, Sultan Hamit gibi iyiliği başa kakan bir taç sahibi, yüzüne karşı yönetimin kötülüklerini bir bir sayan bir Sadrazama kızmayacak! Hele ki sununun sonlarında ençok ince damara dokunacak tekliflere kalkışıyor. Siz yüceltici, saygı dolu kelimelerden kurulmuş perdeye bakmayın. Onun arkasında neler var, neler!

Pek açık seçik görüliiyor ki Paşa, bu sunuyu dindirmeye ve durdurmaya güç yetiremediği bir ruh haline kapılarak yazmış ve bunda Maliye, İçişleri ve Dışişleri durumları üzerine tehlikeli sonuçlar göstermiştir.

1 — Maliye durumu için diyor ki:

Sürekli olarak giderlerin gelirlere tamamen üstüin oluşu devlet güçlerini yavaş yavaş zayıflatıp gitmektedir. Yıllık geliri on beş milyon[58] olan bir devlet yılda on yedi milyon harcayacak olursa birinci yıl biitçe açığı olan iki milyon lira on yıl sonra borç alma yolu ile kapatıla kapatıla, kırk milyonluk borca ve dört milyonluk açığa varacak. Durum böyle olmayıp da açığın bir böliimü, alışıldığı üzere, düzensiz borçlar şeklinde ödenmeden bırakılarak yalnız zorunlu harcamalar için bir milyon lira borçlanılsa bile tehlike bakımından sonuç yine bir olacak ve özellikle günümüzdeki gibi memurlara ve başkalarına, padişahlığın askerlerine yılda genel

olarak altı aylıktan fazla maaş verilemediği gibi bu yüzden tüccar ve kontratçılar[59] ticaret dolaplarının dönemeyerek ötede beride söylenip sızlandıkları; Osmanlı borçları ve tahvilleri sahiplerinin hemen hepsinin yabancıların ve dost olmayan kimselerin elinde bulunmasının siyaset bakımından da göz önünden uzak tutulamayacağı, bütçe açığının kapatılması için borçlanma anlaşması ile devletin borçlara batışı halinin ancak güvenin sürekliliğinde olabileceği, arada bir savaş derdi de açılacak olursa, bu konuda düşünülen güçlüğün daha önce meydana geleceği, siyasî duruma göre devlet, savaş gemileri, silâh ve cephane sağlamaya muhtaç olduğu zaman böyle bir malî sıkıntı içinde borç para alarak savaş gereçlerinin satın alınması gerekeceği, meydana gelmesi ihtimali olan gaileleri savunmaya hizmet edecek yerde borçların artışı sebebiyle bunun da başkaca bir dert meydana gelmesine yol açacağından maliye işlerinin bugünkü durumuna ilgisiz bir gözle bakılamaz.

2 — İçişleri durumunu Paşa'nın kaleminden çıktığı gibi dinlemekte büyük yarar vardır. Çünkü bunlar, 1866 da bu bunalımlı çukura yönelmiş sözü edilen durumların yirmi yıl sonra ne katlanılmaz bir dereceye ulaştığını kestirmek için yeterli bir yol göstericidir*.

«Memurların, içişleri yönetiminin bir süredir gerçek düzeninde yürümemesi yüzünden, yürütmekle görevli oldukları işlerinde kendi başlarına buyruk davranışlarıyla önceki gibi sorumluluktan sakınmamakta olmalarından ötürü hizmetlerinden gereği gibi yararlanılamaması konusu olup, söylemeye gerek yoktur ki, bu memurlar üç sınıfa ayrılarak, birincisi aslında namuslu ve doğru, işlerinde sebatlı ise de, ikincisi, namuslu olsa da ilgisiz ve ihmalci; üçüncüsü, işbilir ve yeterli ol-

* Bugün de bizim işimize yarar. (Yazarın notu).

makla birlikte kişisel çıkarlarının sağlanmasına eğilimli olduklarından hepsinin bir düzen içinde çalıştırılmaları gerekmektedir. Gerçi yalnız birinci sınıf sayılan doğru ve çalışkan memurlar kullanmak öngörülse bu sınıftan yeteri kadar adam bulmak kabil olamayacağı gibi, öteki iki sınıftan, öteden beri devlet hizmetine alışmış, başka bir işle geçimini sağlamaya gücü yetmeyen bunca memurların açıkta bırakılması imkânsız olacağından, devletin kesinlikle bunları geçindirmek yükümlülüğü bulunduğundan, yapılacak şey bunları bir disiplin altında kullanıp iyi çalışanları mükâfatlandırmak ve tersi davranışta bulunanları sorumluluk derecelerine göre cezalandırmak ve görevden atmak olduğu halde birtakım memurlar özel durumlarından dolayı gerektikçe valilik, mutasarrıflık[60] veya başka görevlerle illere atanıp gönderildikleri gibi birtakımı da bazı kimselerin aracılığı ile doğrudan doğruya atandıklarından, bunlar yürüttükleri işlerde özgür olarak sorumluluktan çekinmedikleri gibi, gerek bunlar ve gerek öteki valilerle mutasarrıflar Padişahlığın Mabeyn'i ile doğrudan doğruya haberleşmeye izinli olmak istediklerinden başka dileklerini bildirebilmek, isteklerini elde edebilmek ile meramlarına ulaşabildiklerinden bu memurlar, Babıâli'nin emir ve direktiflerine pek de önem vermeyerek, kendi bildikleri yolda yürüdükleri için bu türlü yönetimden, devlet hazinesi zarar görmekle birlikte, halk da Padişah'ın hak ve adaletinden yeteri kadar yararlanamamaktadır. Bu durum birtakım yakınmalara yol açmakta, usul dışında yapılan kimi işlemler de halkın sızlanmasına neden olarak, Avrupa'ya kadar yansıyan bu durum gazetelere dedikodu sermayesi olmaktadır.

3 — Siyasî duruma gelince, hepimizin bildiği devletlerin çekememezlik sonucu, devletin kendi politikası-

nı Avrupa devletlerinin siyasî metodlarına uydurması meselesinden söz eder.

İşte Kâmil Paşa, bu yönleri aydınlığa çıkardıktan sonra Babıâli'nin söz geçirme gücünü yeniden kazanması meselesini ağzına almayarak tahttan indirilmiş Sultan'ın yapmak istemediği ve Babıâli'nin elinden birer birer kaldırdığı gelirlerin ve giderlerin denkleştirilmesine, fazla memur kullanılmasının önüne geçmek üzere boşanan hizmetlerin hazineye bırakılmasına, yahut Babıâli'ye sunulmaksızın memur, atanmasına, rütbe[61] ve nişan verilmesinde dikkatli davranılarak Babıâli'nin teşekkür ve yakınmasının dinlenmesine, önemli ve yararlı işler hakkında tutanakla yapılacak sunuların vaktinde padişahça onaylanmasına; içişleri ve siyasî işlerin yönetimine dair padişah tarafından çıkarılan emirlerin eski usule uyularak, doğrudan doğruya sadrazamlık makamına bildirilmesine ve benzeri şeyler hakkında garanti istiyor.

Demek ki devletin yönetim işleri eski yolundan ayrılmış, akıp gidiyor. İşte Eski Hakan'ın yüzüne karşı söylenmesini istemediği şeyler! Paşa bunların cezasını sonraları çekiyor.

Ben o kadar kötümser olamam. Bu sunu gözdağı olmak için yazılıp verilmemiştir. Siz, Paşanın bu sunudan sonra yazdığı başka bir özel sunudaki «Halife Hazretlerinin akla ve bilgiye dayanan yolu ve gidişine uyularak hiç bir tarafın politikasına kapılmadan yüce Osmanlı Devleti'nin yararlarına uygun bir şekilde tutulan yol ve bu yolda gösterilen direnme ve sağlamlık sayesinde yüce sultanlık, büyük devletlerin birbirleriyle kıskançlık yarışmaları arasında kendi yerini koruyarak...—» dediğine bakmayın.

## 5

*«Benim adıma imiş gibi medrese öğrencilerine para dağıtılması konusu Başmabeynci Hacı Ali Efendi'nin[62] başkanlığında kurulan komisyonda enine boyuna derinleştirilip incelendiğinde, Mahmut Celâlettin Paşa tarafından düzenlenmiş bir hile olduğu anlaşılmışken, adı geçen bundan dolayı hiç bir işlem görmedikten başka pek gariptir ki, haftasında mücevher kakmalı Osmanlı Nişanı ile ödüllendirilmiştir.»*

Kâmil Paşa; *Hâtırat* - sayfa: 125

Kâmil Paşa, medrese öğrencilerine para dağıtmış diye jurnal[63] ediliyor. Sultan Mahmut[64] Türbesi yakınındaki Tezveren[65] Dede'nin türbedarı, Sultanahmet'teki medrese öğrencilerinden iki efendinin, «Kâmil Paşa bir adam gönderip beşer mecidiye[66] verdi, daha da çok vereceğini vâdetti derseniz size padişahtan bağış alırım» diye isteklerini kamçılamış, her ikisini de inandırdıktan sonra saraya bağlı kimselerden Sait Bey[67] adında birinin evine götürüp Paşa'nın deyimi ile derslerini anlattırmış[68].

Sait Bey, mal bulmuş Mığribî[69] gibi, bunları derleyip toplamış, Başhafiye Kadri Bey'in[70] karşısına dikmiş. Orada söyleyeceklerini söylemişler, Tezveren Dede türbedarının dediği olmuş; bunlara onar lira bahşiş çıkmış.

Meselenin en tuhafı bu olayı şu bilinen Korespondans[71] Dolst adıyla Viyana'da yayınlanan gazete ile, Paris'teki Debas[72] ve Moniteur[73] Universalle adlarındaki gazetelerin de yazmasıdır. Şu halde Paşa, açık ve ka-

palı jurnal ediliyor, demektir. Fakat jurnal çok yönlü. Abdülhamit'in bütün sinirlerini oynatacak kadar allanmış pullanmış medrese öğrencileri Padişah'a karşı muhalefeti tutan, ona itaat etmeyen bir parti olmuş; şeyhulislamın[74] da içinde bulunduğu ilmiye görevlileri[75] fesada çalışıyor; Padişah ile bakanların araları açık. Sorguya çekilen öğrencilerden yirmi kadarı mabeyn kişilerinin aleyhinde, Babıâli'yi tutuyorlar. Hem şeyhülislâm, hem de sadrazam bunlara ikişer lira vermişler; liralar da İngilizmiş.

Bir trajediye dönmesi her yönden mümkün olabilecek olan bu komedi, aslındaki güçlü güldürücülüğü nasılsa yitiremiyor. Sultan Hamit'in kendisinin ve adamlarının saf halka alıştırdığı arsızlık, yüzsüzlük yol alıyor.

On lira bahşiş alanlar başlarından geçeni ötekine berikine anlatıyorlar. Nurosmaniye müezzinlerinden biri hemen Mabeyn'e koşuyor. O da aynı şeyleri söyleyip on lira alıyor. Fakat arada yine namuslu kimseler var. Bağış alanları dinleyenlerden bazıları bunları suçlu buluyorlar. İçlerinden biri pişman oluyor. Sultanahmet medresesindeki kendi hocasının ve başkalarının yanında yaptığı işten pişmanlık duyduğunu ve aldığı bahşişten bir lirasını yediğini söyleyerek dokuz lirasını çıkarıp teslim ediyor. Her nereden ise uzun kulaktan[76] bir tabur imamı bunu haber alıyor, durumu özene bezene kaleme alıp başhafiye Kadri Bey'e veriyor. Bu işten Padişah'ın birinci derecede yakınları, ikincisi Başyaver Mehmet Paşa[77] da haberli oluyor. Kâmil Paşa, bütün bunları sunmakla birlikte Sultan Hamit'e diyor ki:

«... Bu çeşitten fitne ve fesat şahsen beni kuşkulandırmasa bile, işin üstünde durmaya değer yönü bu değil, arzedilip bildirilen bu olayların sarayda bir komitenin meydana gelmesine ve Debas gazetesinin yaydığı gi-

bi gûya öğrencilere dağıtılan paraların Osmanlı altını değil, İngiliz lirası olduğu üzerine yapılan telmihlere[78] bakılırsa bu komitenin de İngiltere'nin düşmanı bir devletle tam bir ilgisi olduğuna belge sayılacağından bu durum, önemsiz görülmemeli; birtakım uydurmalarla planlar düzenlenerek kimi medrese öğrencilerinin tutuklanıp sorguya çekilişinden sonra birçok gazeteler aracılığı ile fesatçı yayınlara koşulması ve şehrin din adamları ile medrese öğrencilerinin -yeniçeriler gibi[79]- başkaldırmış bir şekilde ve devlet işlerinin durduğu yolunda açıklamalara gidilmesi, içten ve dıştan felâketi davet edeceğinden bu komiteyi meydana getiren kimselerin araştırılarak meydana çıkarılması, üyelerinin ayırt edilerek sürgüne gönderilmeleri hükûmet yönetmenin gereklerindendir.»

İlk anda bu çeşit karşılıklı suçlamaların içinden kim olsa çıkamaz değil mi? Bununla birlikte Sultan Hamit çıkıyor. Kâmil Paşa'ya atılan suça aldırmıyor. Mahmut Celâlettin Paşa'ya işlemeli, kakmalı Osmanlı Nişanı veriyor. Öte yandan yakınlarının, bakanlıklardaki değişiklik hakkında çıkardıkları haber üzerine, Padişah'ın yaptığı şikâyete karşı açıklamada bulunmak üzere sevmediği Yusuf Rıza Paşa'yı bir akşam evine yolluyor.

Meğer Kâmil Paşa, saraydaki komiteyi ve üyelerini bulmuş, Padişah'a bildirmiş ise! Meğer bu komite Yusuf Rıza Paşa, Gazban Efendi, Ebülhüda, özel Kâtip Reşit Bey'den[80] meydana gelme imiş!

Yusuf Rıza Paşa diyor ki: «Padişah Hazretlerine de sunduğum gibi ben Sadrazam olmak dileğinde değilim ki, bakanların aleyhinde bulunayım. Reşit Bey'le de hiç bir tanışıklığım yoktur. Gazban Efendi ise ev halkındandır. Ebülhüda üzerine bir söz yok, böyle bir şeyi bana kim yakıştırmışsa halt etmiş!»

Kâmil Paşa cevap veriyor:

«Bakanlar aleyhinde öyle bir teşebbüsün varlığı sezilmektedir. Hattâ Bulgar meselesi üzerine Rusya önerisinin yazışmaları sırasında bir değişme gerçekleşmek üzere iken Velinimet-i bî-minnet Efendimiz, Zat-ı Şevket-simât Efendimiz Hazretleri'nin yüce bilgi ve anlayışları ile geçiştirildi. «Meseleye bir kat daha önem vererek» siyasî durumların gerektirdiğine göre, bu teşebbüsün yenilenmesi kesin olup, halbuki politikanın bunalımı sırasında bakanlar kurulunda değişme olursa, yeni kurulun şimdiye kadar tutulan siyasî yola aykırı yanlış bir yola gitmesi akla gelebilir. Bu da yüce devlet için tehlikeli olacağından her ne vakit Padişah Hazretlerinin katında bakanların değiştirilmesi gereği kararlaştırılacak olursa, yeni kurul evvelce benimsenen yolun inceliklerine vararak kendisine doğru ve sağlam bir yol düzenlemesine vakit bulmak için değişikliğin, şimdiki gibi, rahat bir zamanda yapılmasına Padişahımızın emirlerini yakarırım.»

Hulâsa Paşa, bu değişmeyi o kadar büyütüyor ki, meydana gelmesini Rus Elçiliğinin aracılığına yüklemeyi pek tabiî bulduğu halde, bu konuda yanlış bir adım atacak olursa «Osmanlı Devletinin devletlerarası dengede pek yüksek olan yerinden düşüp, Allah göstermesin, devletlerin birbirleriyle çekişmeleri ve düşmanlıkları arasında ortalık altüst olacaktır.» diyor.

Yusuf Ziya Paşa, Gazban Efendi'nin geçenlerde İngiltere Elçiliğine gidip kabul edilmeyerek geri çevrildikten sonra Sırp elçisinin yanma gitmesini onun ahmaklığına veriyor. Paşa ise, Gazban Efendi'nin davranışlarının İngiltere ve Avusturya devletleri katında etkiler yapmaktan uzak kalmadığını ve bu etkinin dostluk anlaşmaları ile bağlı olduğu devletere de geçtiğini ileri sürerek sözünü tamamlamak üzere:

«... Peygamber vekili olan Velinimetimiz, meleklerin yüce sıfatlarına sahip efendimizin bütün varlıklar için gerekli olan üstün varlıklarının her zaman sevinç ve rahatlık içinde korunması gerekirken, durmaksızın zihnini kurcalayan jurnallar ile, sağlıklarının etki altında bırakılmasının da değişme amacına hizmet edecek tedbirler soyundan bulunduğunu» ortaya atıyor.

İnsan *Hâtırat*'ı okuduğunda zaman zaman kendini kaybediyor. Hâl dili ile rahmetli Fuzulî'nin[81] şu herkesçe bilinen, rahatını kaçırıcı beratı hakkında söylediği:

*«Ol bana fitne, ben ana âfet»*
*«Mütekeddir ol benden ben andan»*[82]

beytinin Sultan Hamit ile Paşa'nın kişiliklerine tercüman olduğuna inanmak zorunlu görünüyor.

Bu son meselede en çok dikkati çeken davranış Sultan Hamit'in Yusuf Rıza Paşa'yı Kâmil Paşa'nın yalısına yollayışıdır. Yüce adı edilen Hakan'ın bakanlar arasında en birinci hafiyesi olan rahmetli karşısında, Kâmil Paşa'nın da takındığı hem bağlılık gösteren, hem de tehdit edici durumu, ibret gözünden uzak tutulmamalıdır. Zamanın protokol usulleri ve terbiyesi de bunu gerektiriyordu, dersem ahlâkça ne çukurlara düşmekte olduğumuzu anlayıverin. Kâmil Paşa, Rıza Paşa'ya söylediği sözler içinde kanımca en çok şu yöne güç vermiştir:

«... Görevimin gereği olarak devletlerin yine siyasî amaçlarını yeteri kadar öğrenmiş olduğumdan olayları olup bitenleri düşünüp inceledikten böyle bir zamanda Rıza Paşa Hazretleriyle Gazban Efendi'nin veya ötekilerin hatır ve gönüllerini saymak değil, kendimi bile düşünmeyip Velinimet-i bî-minnetimiz Efendimizle yüce saltanatlarının korunmasına ve devamlılıklarına feda-

kârca hizmet etmek, kulluğumun ve bağlılığımın bana yüklediği görevdir.»

Şu halde zamanın sadrazamı, yine zamanın en büyük casusu ve başka bir deyimle sadrazamlığa bile omuz silken hiç bir şeyi umursamaz en derya-dil bir müzevviri[83] ile Padişah emriyle karşı karşıya geliyor, aynı değerde oluyor. Bu pervasız görünüş Abdülhamit'in telkinlerinin özetlendiği bir tablodur ki, ulusun yüksek katlarında hükmünü yürüten ahlâksızlığı canlandırır.

Kâmil Paşa 1884'ten 1893 yılına kadar iş başında bulunduğu süreler içinde hedef alındığı ve haber aldığı bu çeşit olaylardan anılarında birer örnek bulundurmakla etrafını alan zorlukları, politik kaleminin hal diliyle anlatmıştır. Bundan maksadı da hem Doğu Rimeli, hem de Mısır meselelerinden dolayı kendisini kınayanlara gerekli karşılıkta bulunmakla birlikte ülkenin yönetiminin Babıâli'den başka ne gibi ellere emanet edilmiş olduğunu anlatmaktır.

*Hâtırat*'ın siyasî konular bölümüne değinen görüş ve düşünceleri şimdilik söz konusu olamayacağından doğal olarak Paşa'nın siyasal düşünce ve inançlarının değerlendirilmesi geleceğe bırakılmıştır.

Eserde ara sıra bazı yüzler şöyle böyle belirip bir yaprak sonra yok oluyor. Kâmil Paşa'nın herkesçe kabul edilen zekâsı zamanının en sevilmiş kişilerini ulu orta araç edinmekten çekingen davrandığı halde, bu kişileri eski Hakan'ın karşısında bütün nitelikleriyle çıplak bir halde bulunduracak incelikleri de ortaya koymaktan çekinmemiştir. Meselâ, benim de pek iyi hatırladığıma göre ciddî düzeltmelere gidilecektir diye, Maliye Nezaretine şahin gibi konmuş olan Hazine-i Hassa Nazırı[84] Agop[85] Paşa'nın başına buyruk davranışlarını 20 Aralık 1887 tarihli sunduğu özel yazıda kılı kırk yararcasına eleştirerek Sultan Hamit'in en çok güvene de-

ğer bulduğu bu kişinin ehliyetsizliğini veya ihanetini açık bir dille anlatıyor. Padişah'ın huyunu çok iyi bildiği için:

«Uygun düştükçe siz yüce Padişah'ın ayaklarının toprağına sunulup açıklamada kusur olunmadığı üzere Maliye Nazırı Agop Paşa Hazretleri'nin Maliye işlerinin yönetiminde başına buyruk bir yol izlemesinin Osmanlı Devleti'ni büyük bir bunalıma sürüklemekte olduğu günden güne beliren eserleriyle de ispatlanmaktadır. Adı edilen bu yüce kişinin bizimle birlikte işleri yürütmesi hakkında birkaç kez yüce halifelik makamından şereflc çıkmış olan emirlere aykırı olarak kendi görüşüne uymakta ve yüce devlet hazinesinin gelirleri ve giderleri arasında denklik sağlamak için tedbirler aranması işinde Babıâli'ye, karşı bir tutum takınarak bütçe açığının kapanması konusunda yapılması olanaksız ve akla yatmaz önerilerde bulunarak zaman geçirmiş olması bir milyon lira kadar karşılıksız bir giderin bir yıldan beri sürüp gitmesine sebebiyet vermiş...»

dedikten sonra sözü aylıklar ve Rusya Tazminatı[86] sorunlarına getiriyor ve derece derece durumun ağırlığını ileri sürerek Rusya devletinin savaş tazminatına ayrılan illerin gelirlerinin bundan sonraki ödenmesini sağlamak için sözü edilen gelirlerin kendi nazırlığı emrine verilmesi gereğini hatırlattığını söyleyerek Agop Paşa hakkında:

«... Her dairenin ödeneklerinden yüzde onunun indirilmesi gibi yapılması olanaksız isteklerde bulunması bilgisizliğinden ise yetersizliğine ve eğer bilerek yapıyor ise ihanetine belge olacak hallerdendir, yargısı ile «Ben hem padişahın ve hem de devletin Maliye Nazırıyım» diye o zamanlar şımardıkça şımararak arabalara sığmayan müteveffanın[87] görevinden uzaklaştırılmasını istiyor.

## 6

*«Sultan Abdülhamit'in dilinden popularité sözü ilk kez olarak işitilip bunu da yanlış söylediğine göre alışık olmadığı bu deyimi o günlerde yakınlarının birinden, hattâ Fransızca bilenden işitmiş olması gerekirdi. Bu ise daha önceki Petersburg elçilerinden şu bilinen Yusuf Rıza Paşa olabilirdi.»*

Kâmil Paşa; *Hâtırat* - sayfa: 159

Paşa, Sultan Hamit'in kendi hakkındaki güvenini: (Örümcek yuvası gibi, en küçük bir fesat rüzgârı onun sarsılıp altüst olmasına yeterdi) kuralıyla anlatmıştı. Bunu bir şifre meselesi pek açık bir biçimde belirtiyor.

1888 yılı sonlarına doğru Padişah'la Sadrazam arasındaki ilişkiye büyücek bir soğukluk giriyor. Bu soğukluk bir zamanlar sadrazamların padişahlara sundukları rüşvet ve hediyeler konusunun bu kez padişah yönünden sadrazama gizlice teklif edilerek adı geçen tarafından kabul edilmeyişinden doğmuştur.

Paşa, bu durumu anılarına katmakla Padişah ve saray halkının ahlâk bozma konusunda ne denli utanmazca davranmakta olduklarını herkesin ders alması için göz önüne koyuyor ve tarihin bu dönem hakkındaki incelemelerine ciddî ve temelli bir hizmet ve yardım gösteriyor. Öyle ki, Eski Hakan iki buçuk sayfa içinde bütün boşluğu, bütün vicdan sefilliği, yaratılışının bütün içyüzü, bütün küçüklüğü ile görünüyor.

Bakınız nasıl görünüyor:

1888 yılı sonlarında bir gün Padişah'ın yakınlarının başı Hacı Ali Paşa[69], Kâmil Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evinin arka kapısından sabah sabah içeri girerek:

— Ben Padişah Hazretlerinden geliyorum. Selâmları var. Yüce hizmetlerinizden pek memnundurlar. Yüce devlete bir arada, birleşmiş olarak hizmet etmek için sizin geleceğinizi güven altına almak amacı ile iki soru için beni yolladı. Cevabınızı bekliyor. Bu sorulardan biri şu:

— Hizmetinizi ödüllendirmek için padişahlık öel ödeneğinden ayrıca bir maaş mı ihsan buyursunlar?

Öteki de şu:

— Yoksa bir gelir olmak üzere mal mülk mü versinler?

Cevap bekliyor.

Paşa, şaşkınlık içinde kalıyor. Sonra diyor ki:

— Aman beyefendi, bendeniz şevketli efendimizin şahane lütuf ve ihsanlarına boğulmuş biriyim. Devlet hazinesinden almakta olduğum aylığın tam karşılığını yerine getiremediğim halde, başka yüce lütuflarını hangi hakla kabul edebilirim. Şimdiye kadar yapageldiğim hizmetler ise yüce emirlerine uymaktan başka bir şey değildir. İzin versinler yüce devletlerine hizmet edeyim, hak kazanayım o vakit mükâfatımı kendim dilerim.

— Bu bir red cevabı. Padişah'ın hoşuna gitmez. Ben bunu nasıl söyleyebilirim?

Hacı Ali Paşa, Kâmil Paşa'yı Padişah katında her zaman korumuş. Bu söz Paşa'nın kendi sözüdür. Şurada eski Silâhdarlık'ları [90] hatırladım. Bir başvezir bir uşağın koruması altında! Siz artık istibdat gücünün göklere dek yükselen büyüklüğünü bir düşünün. Devletin ve ulusun her türlü iç ve siyasal işlerini elinde tutan, yönetici̇si olan bir kişi, bir uşağın koruma kanadı altında bulunyor. Bu ne tuhaf bir görünüştür ki ulus, yüzyıllardan beri bu koruma belâsı ile kimsesiz kalmaya mahkûm olmuştur.

Paşa, yakınlarının en ileri gelenleriyle cevabının Padişah'a süslenerek sunulmasını kararlaştırıyor. O gün Huzur[91] günü olduğu için kendisi Hakan'ın katında bulunduğu sırada, hakkında gösterilen lütuf ve ihsana teşekkür ediyor. Hacı Ali Paşa'ya dediklerini orada da söylüyor. Fakat Sultan Hamit hiç aldırmıyor. Susuyor. Ya nasıl susmasın? Çünkü Paşa diyor ki:

«Eski Hakan'ın devlete elbirliği ile hizmet edelim sözünden niyeti, geleceğimi güvene almak teklifiyle beni tamahlandırarak, her istediğini bana yaptırmak ve başka deyimle devlet işlerinin yönetimini bütünü ile eline almak konusu olduğu anlaşılıp, zaten Padişah'ın yakınlarının istekleri de bu idi.»

Bununla birlikte yalnız susmamış; darılmış da. Hattâ ertesi akşam İngiltere Elçisi Sir White (Vayt) ile eşine verilen yemekte Sadrazam'ın da bulunması usulden iken Paşa'yı çağırmamış. Sonraları Babıâli ile olan tutumunda da fark sezilmeye başlanmış. Aradan bir iki ay geçmiş. Bir yabancı prensin kabulü töreninin sonunda odada karşı karşıya kalmışlar. Padişah ayakta gezinerek günlük olaylar üzerine söz açmış. Paşa'nın yaptığı işlerden yakınmış; hattâ demiş ki:

— Sen halk takımına yaranmak çabasmdasın.

— Lütuf buyurunuz; halk takımına yaranmak çabasının aciz şahsıma ne yararı olabilir? Huyum, yaradılışım ne ise ona göre davranıyorum. Yoksa halk takımının hoşnutluğunu kazanmak için fazla bir işlem yaptığım yoktur.

Eski Hakan dikilerek ve öfkeyle:

— Evet, meramınız (popularité) kazanmaktır. Bunun anlamı nedir, anlayamıyorum.

Kâmil Paşa üzgün:

— Hakkımda Padişahımızın bir kararları varsa bunun yapılmasına hiç bir engel yoktur.

Kestirme:

— O benim bileceğim şeydir!

Bu kesinlik üzerine Kâmil Paşa fenalaşıyor. Üzüntüsü artıyor. Sultan Hamit bunun farkına varınca, biraz kendine gelerek ve yarı pişmanlık eseri göstererek odanın ortasındaki masanın çevresinde bulunan bir sandalyeye oturuyor. Karşısındaki sandalyeye de Paşa'nın oturmasını işaret ediyor:

— Hiddet haliyle söz'de ileriye gittim.

diyerek bazı işler üzerine söz açıyor. Paşa, durgun, kısa kısa cevaplar veriyor. Bunun üzerine kalkıyor; dinlenmek için izin veriyor.

Paşa büyük bir üzgünlükle vezirlerin odasına geliyor. Gelir gelmez yakınlarından Arif Bey[93] yetişiyor, yanaşıyor.

— Efendimiz bazan bir hiddetlenme sırasında olur olmaz sözler söylerse de ciddî değildir. O kadar önem verilmesin.

— Beyefendi, öyle değil; Efendimiz beni halk takımına yaranmak çabasıyla suçluyorlar. Eğer halk hükûmetten hoşnut olursa bunun yararı kimedir? Bunda benim için ne maksat olabilir? Efendimiz iyi bilsinler ki benim dünyada bir isteğim varsa o da şu sadrazamlık görevinden hayırlısı ile kurtulmaktır. Öyle kötülükleri Padişah Hazretlerinin zihnine sokan hainler kimlerse gelsinler, devleti yönetsinler. Rica ederim efendimize böylece sununuz.

Arif Bey, bir iki kez Padişah katına gidip gelerek hep gönül alıcı sözler getiriyor.

Bu küçüklükler bir şey değil. Sultan Hamit kendi sadrazamı Kâmil Paşa'yı halk yığınlarının gözünde küçültmek için sansür[94] ve baskıya aykırı olarak, gazetelerle de yürüttüğü işler aleyhine yürümüş imiş.

Olay içinde olay! Dehşet verici geceler! Parlama ve çatışma! Tahttan indirilme korkuları! Söylentiye göre Eski Hakan'ın hiç bir günü yokmuş ki onda bir olay uydurulmuş veya büyütülmüş olmasın. Buna sebep zamanın hafiyelerince meydana getirilmiş olan şu haber verme prensibi olsa gerek:

(Biz işittiğimizi jurnal etmekle görevliyiz; ispata mecbur değiliz.)

İşte bu prensip Serasker Ali Saip Paşa'yı[95] bilinmez bir ölüme gönderiyor.

1 — Kâmil Paşa bu prensibi doğrudan doğruya bir günün akşamına yakın; bakanlar dağılmış, kendisi yazı odasında iken yanına Başyaver Cemâl Paşa[96] girerek bir Ermeninin yalnızca görüşmek istediğini haber vermiş. Paşa gelsin demiş. Ermeni içeriye girince tanımış. Dil bilen bir Ermeni. Eskiden İngiltere ve Amerika'da bulunmuş; Ermenilerin ihtilâl çabalarını anlamış, Adana ve Zeytun'da[97] bulunan Ermenilerin davranışları ve fesat hazırlıkları hakkında gizlice bilgiler vermiş biri. Bununla birlikte hükûmetçe son derece önemli bir hafiye ki o zaman Zaptiye Nazırı Nazım Paşa[98] bunu doğrudan doğruya kendi emrine almış.

Bu hafiye, Paşa ile başbaşa kalınca diyor ki:

— Paşam, Zaptiye Nazırlığı Ermeni hafiyelerinden biri, sokakta dolaşırken gûya konuşarak geçen iki subayın sadrazam ile serasker paşanın Padişah'ı tahttan indirme hazırlıklarında bulunduklarını söylediklerini işitmiş, jurnal etmiş. Bu jurnal, incelemelerime göre

Nazırlıktan Mabeyn'e sunulmuş. Jurnalcıya niçin böyle yaptın? Bu iyi bir davranış değil denilmiş ise de o, «Biz işittiğimizi jurnal etmekle görevliyiz, ispata mecbur değiliz.» Diye cevap vermiş.

Önemli bir haber! Paşa da pirelenmiş. Hattâ Ermeninin gitmesinden sonra yanma gelmiş olan Haricye Nazırı Sait Paşa'ya da anlatmış. Sözün gelişinden anlaşıldığına göre, Sait Paşa demiş olacak ki:

— Bu aşağılık hile, Padişah'ın güvenini yok etmek için fesatçılarca düzenlenmiştir. Şimdi bunu Padişah'a bildirsek telâşlandığımız sanılır. Susalım; bakalım ayine-i devran ne suret gösterir. Susmuşlar. Fakat aradan bir süre geçtiğinde bir hava bozukluğu Sultan Hamit'in kuşkulu tabiatını allak bullak etmiş; şiddetli bir fırtına ile düşen yağmurdan ortalık tufan kesilmiş. Olacak ya, geceleyin Dolmabahçe çevresindeki tepelerden inen seller de Gazhane ile Yıldız arasındaki boruları bozmuş, saray ve çevresi kapkaranlık olmuş.

Gökten ne inmiş ki yer kabul etmemiş! Tahttan indirmek için bu durumdan, bu geceden daha uygun bir zaman olur mu? Yıldız o anda savunma durumuna sokulmuş. Keşifler için yana yöreye yaverler saldırılmış; fakat bir şey yok.

Bir şey mi yok? Gazhane yönetimi nereye bağlı? Tophane'ye. Tophane Müşiri [99] kim? Serasker Ali Saip Paşa. Şu halde?.. Paşa geceleyin gazları bir amaçla kestirmiş.

— Siz ne dersiniz ey yakınlar?

— Yüce Padişahımız çok haklıdırlar.

(İki zıt bir araya gelmez) [100] derler, ama vehmi ve kuşkuyu artıracak gösterilerde bu sözün asla önemi yoktur. İşte ispatı: Ortalığı seller götürdükten birkaç gün sonra Beşiktaş'ta Zekiye Sultan Sarayı'nın selâmlığında [101] yangın çıkmış, itfaiye bölükleri, tulumbalar, as-

ker, halk toplanmış. Bu birikme de tahttan indirme işi için ateşli bir tedbir olmaz mı? Dünyada neler olmaz ki! Hattâ Ali Saip Paşa selde ıslatılıp ateşte kurutulmuş. Kâmil Paşa diyor ki:

«... Bununla birlikte bu gibi durumlardan dolayı Serasker Ali Saip Paşa ile benim hakkımda kötü kuşkular sürüp giderken Saip Paşa'nın bir gece evinde hastalanarak ve hekimlerin tedavileri, ilâçları bir yarar sağlamayarak ölmesiyle Sarayca bir parça rahat nefes alınmıştır. Ertesi gün Padişah'ın katına vardığımda onu telâş içinde ve Ali Saip Paşa'nın ölümünden dolayı pek üzgün bir halde bulup, bu yüce kişinin mutlaka zehirlenerek ölmüş olacağını söyleyerek rahmetliye içirilen ilâçları getirtti, masa üzerinde bulunan üç tane mühürlü ilâç şişesini de gösterdi. Fakat sonra bu ilâçların tahlili sonucuna dair bir şey söylemedi.»

2 — Dehşet verici bir gece!

1889 yılı Ağustos ayının Abdülhamit'in tahta çıkış [102] gününe rastlayan on dokuzuncu gecesi donanma şenlikleri yapılırken Yıldız'da Mabeyn-i Hümayunun meydana bakan salonunda ateş oyunlarını seyretmek için oturmakta olan Kâmil Paşa, ortalığı dehşetli bir sarsıntıya veren bir ateş alıp patlama gürültüsü işitir. Yanında bulunanlar Padişah'ın korktuğunu görürler. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa [103] yerinden sıçrar, kılıcını çeker:

— Kalk Padişahım, Harem-i Hümayun'u [104] şereflendiriniz. Kulunuz sağ oldukça kılınıza dokunulamaz. diyerek patlama yerine seyirtir; sonra, sorar, soruşturur. Bir sandık dolusu fişek patladığını anlar, döner, musahipler [105] ile:

— Korkulacak bir şey yok

diye haber gönderir. Fakat Kâmil Paşa'nın gerçek niyetine bir türlü güvenemeyen Eski Hakan, ertesi gece

Mühr-i Hümayun'u adı geçenden alır; yerine Cevat Paşa'yı geçirir.

3 — İki elçi:

Bu ansızın değişme Almanya Elçisi M. Radoviç'i [106] meraklandırır. Hemen Yıldız'a gidip Padişah'ın katma çıkar; Sultan Hamit'e:

— Kâmil Paşa'nın görevden uzaklaştırılması elbette bir sebebe dayalıdır. Eğer devlete hainliği sebebine dayanıyorsa, bağlı bulunduğum devletin en büyük derecesi olan Aigle Noir [107] nişanını taşımaktadır, İmparator Hazretleri'nin nişanını ondan geriye almaları gerekir,

Deyince adı geçen Hakan:

— Hayır. Kâmil Paşa devlete dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti. Bundan dolayı memnunum. Kendisinin görevden uzaklaştırılması yalnız eski geleneklere uymak zorunluluğundan olmuştur(!) der.

Elçi bununla yetinemez. Üşenmeyip Paşa'nın evine kadar gelir. Görevden uzaklaştırılma sebebini bir de kendisinden sorar. Ondan da:

— Ben de bilmiyorum. Bilseler bilseler Padişah'ın yakın adamları bilirler, cevabını alır.

Bu sırada İstanbul'da bulunan Bulgaristan Hariciye Müdürü [108] Grekof da, Bulgaristan hakkında politikaca bir değişiklik olup olmadığını yeni Sadrazam Cevat Paşa'dan anlamak ister. Paşa:

— Bakınız dostum, ben yalnızca bir askerim. Şevketli Efendimiz her neyi emir buyururlarsa onu yerine getirmeye mecburum.

Diyerek Grekof'u atlatır. Bu adam da yemez içmez, doğru Kâmil Paşa'nın konağına gelerek aldığı cevabı anlatır.

Almanya Elçisi, Bulgaristan Hariciye Müdürü ar-

darda görevden uzaklaştırılmış bir sadrazamın evine gelsinler! Zaman buna güç yetiremez; Patlar.

Patlamış da! Hattâ hafiyeler jurnalları yağdırmışlar. Padişah'ı kuşkulandırmışlar.

Bunun üzerine saray yakınlarından biri gelerek:

— Görevden uzaklaştırılan sadrazamların konaklarında ziyaretçi kabul etmeleri âdet olmadığından, gelenlerin kabul olunmaması emir buyurulmuştur, diyor ve şu cevabı alıyor:

— Ferman efendimizin: fakat görevden uzaklaştırılmış sadrazamların misafir kabulü âdetlere aykırı değildir. Daha kendi zamanımızda Mürtecim Rüştü Paşa [109], Kıbrıslı Mehmet Paşa [110], Mahmut Nedim Paşa [111] ve daha başka vezirlerin, sadrazamlıktan ayrılışlarında devlet adamları ve memurlarınca ziyaret olunduklarını hatırlıyorum. Gerçi bunun dışında olarak Sait Paşa Hazretleri görevlerinden uzaklaştırıldıkları zamanlarda misafir kabul etmezlerse de adı geçen zat, sadrazamlıkları sırasında da misafir kabul etmemekte olduklarından bu, örnek olarak alınamaz. O çeşit ziyaretçilerin ben kullarınca kabul edilmemesi âdetlerin tersine ve nezaket kurallarına aykırı olacağına göre, emir buyurulduğu anda gelenleri zaten kapının önünde beklemekte olan polislerce girmelerinin önlenmesi en iyisidir.

O zaman için akla yatkın bir tedbir olmalı ki, Paşa'nın bu yol gösterişi kabul edilerek, gelenler, polisler tarafından yasaklanmış; bu arada İtalya ve Belçika elçileri de geri çevrilmiş; fakat İngiltere Elçisi Sir White (Sir Vayt) bu insanlık dışı işlemi öğrenince doğruca Yıldız'a giderek Padişah'ın katına çıkmış, Sultan Hamit'e:

— Kâmil Paşa'yı görmeye gideceğim; eğer ötekilere lâyık görülen geri çevirme işlemi benim için de yapılır-

sa sonucu iyi olmaz, demiş. Bu korkutma Hakan'ı ürkütmüş:

— Sizin görüşmenize hiçbir engel olamaz!

Cevabını vermiş. Bununla birlikte elçi Padişah katından çıktıktan sonra arkasından Genel Protokol Nazırı rahmetli Münir Paşa [112] yetişerek:

— Kâmil Paşa ile görüşülecek ise de Şevketli Efendimiz buradan doğruca oraya gitmemenizi umarlar, demesine karşılık elçi de:

— Hayır hayır, şimdi değil, Paşa'yı sonra göreceğim,

diyerek ertesi günü görmeye gitmiş.

Pek güzel değerlendirileceği gibi Padişah'la onun başvekili arasında geçen bu çeşit yakışıksız ve yabancılar arasında ayıplanacak ve kınanacak nitelikte olan işlemler hakkında fazla söz söylemeye ihtiyaç yoktur. Yalnız ders almaya değer olan bir nokta varsa, o da devlet adamlarının Padişah katındaki itibarlarının ve onurlarının kırılmasına yarayan çocukça tedbirlerin, tersine Padişah'ın itibar ve onurunu kırmaya âlet olmasıdır.

## 8

### *«Cismim, cismin, etim etin»* [113]

Kâmil Paşa gerek Mısır ve gerek Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleştirilmesi meselelerinde Sultan Hamit'in tuttuğu sakat yolu, yayınlanmasını uygun gördüğü birkaç sunu ve özel yazılarıyla onu kınayanların insaf gözleri önüne koyduktan sonra:

Doğru yolun gösterilmesi ve idaresi imkânsız olan, bildiğini okuyan bir Padişah'ın düşünce ve yönetimine

karşı Babıâli'ce daha ne yapılabilirdi? Diyerek, el pençe divan durup onların:

— Evet, sen haklıymışsın!

Demelerini beklemiyor. Doğrudan doğruya bir fıkra anlatarak kendisinin bu konuda devlet yararlarını korumaya harcanmış çabalarını Padişah katında sonuçsuz bırakan Padişah görüşünü dile getiren bir fıkra anlatıyor:

Doğu Rumeli olayının başlangıcında bir gün Eski Hakan'la acizleri arasında Bulgaristan ve Doğu Rumeli Bulgarlarından konuşulduğu sırada Hakan'ın «Cismim cismin, etim etindir» sözünü anarak bu sözden Bulgarların birleşmesini olağan bir konu olarak anladığı görülmüştü. Birleşme konusu, Rusya'nın isteklerine uygun olup yalnız siyasal çabaları, Bulgaristan'da zedelenmiş bulunan söz geçirme ve hükûmet yürütme gücünün isteyerek veya istemeyerek yeniden sağlanması düşüncesine yönelmişti. Sultan Abdülhamit'in bu hususa hiç bir diyeceği olmayıp tek düşüncesi kişisel rahatlığına dayandığından, soruna bir son vermek isteğiyle Rusya'nın görüş ve isteklerini destekler olduğu için, bu duruma karşı Babıâlice dört devletin birleşip anlaşma yolu, yürütülecek ana yol olarak tutulmuştu.

## 9

*Tahttan İndirme İhtimal Dışı Bir Durumdur.*

Paşa, görevden ayrı olduğu sürece, yanını yöresini kuşatan iftiracılar yığınının uydurmalarından bezgin düşerek bazan, bir gün için olsun, mide rahatsızlığından dolayı Erenköy'ünde oğlunun köşküne gitmeyi, bazan

Mabeyn-i Hümayun'da ayrılacak bir odada oturmayı, hattâ Akkâ'da bulunan çiftliğine çekilip herkesten ayrı ve uzak yaşamak isteğini duymuşsa da bu konuda yaptığı sunularına:

«Kendisinin önceki sadrazamlar gibi evlerinde oturmaları Velinimet-i bî-minnetimiz Şevketli Efendimiz Hazretlerinin hoşnutluğunu gerektireceği ve sarayda kendilerine bir oda ayrılması hakkındaki isteklerine gelince, sarayda bulunanlar birer görevle yükümlü olup bir de Padişah Hazretlerinin emriyle çağrılanlarla yine onun ayağının toprağına hizmet etmek ve kulluklarını iletmek konusunda gelenler lütuf ve ikrama nail olup, yüce padişahlık sarayında başka bir yolla bir kimsenin bulunması halinin şimdiye değin benzeri olmadığı; ikinci şık, yani Akkâ'daki çiftliklerinde tarımla uğraşmak isteklerine gelince, bu konu bir özgünlük gösterisi demak olup Şevketli Efendimiz Hazretlerince ise bu umutsuzluğun yeri ve sebebi olamayacağı... ve siz yüce sadrazamlık mevkiine yükselmiş kimse tarafından, Velinimet-i Bî-minnetimiz Şevketli Efendimiz Hazretlerinin isteklerine uygun olmayan bir şey varsa o da Divan-ı [114] Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu sırasında hiç bir yönden mahkemelere ve yargıçlara karışılmaması hakkında birkaç kez padişah emirleri çıkmışken siz yüce kişi, nasılsa, yanılarak buna aykırı olarak, maliye meclisi kâtiplerinden Hüseyin Hüsnü imzalı olup Şevketli Efendimiz Hazretlerince bilinen bir yönden düzenlenen dilekçesinin içindeki gizli amaç anlaşılamayacak yanlışlıkla Evkaf Nazırlığına havale olunmuş ve son derece düzenli ve entrikalı bir davayla ilgili olan bir dilekçeyi zat-ı âlileri ikinci havale olmak üzere Şeyhülislâmlık [115] dairesine havale ederek adetâ davanın bakılmasına zorlamış olduğumuzdan...»

yollu korkutucu, yükümleyici, suçlayıcı cevaplar almış

ve ilk konulara gerekli cevapları vererek kendisini suçlandıran şu bilinen dilekçe meselesini de yerli yerine reddettikten sonra:

(Teselli bahş-ı ehl-i hâl olur ta'bîr yoktur yok) [116] yargısını yok ederek, Eski Hakan'ın tahta çıkışından önce ard arda iki kez gördüğü ve bu yüzden zihninde ve halinde devamlı sürekli bir kâbus olarak büyüttüğü tahtan indirilmenin imkânsız olduğunu, ruh halini tam anlamı ile öğrenmiş olduğu için, bunu kanıtlamak konusunda diyor ki:

«... Tahttan indirilmenin olanaksızlığı konusuna gelince, öyle bir hal kesinlikle askerî gücün yardımına bağlı olup, kaldı ki Velinimet-i Bî-minnetimiz Şevketli Efendimiz Hazretleri tüm Osmanlı ordusunun genel komutanı olduğundan bunun yapılabilmesi nasıl ve hangi amaca dayanılarak düşünülebilir? Tutalım ki bir veliaht [117], kendi sağlığında taca ve tahta ulaşmak isteğinde bulunsun. Dünyada bir kimsenin, başarılması elinde olmayan bir isteğe ulaşması, yahut tedbir ile Tanrı'nın takdirini bozabilmesi mümkün müdür? Meselâ, Şevketli Efendimiz Hazretlerinin de türlü isteklerinin bulunması mümkünse de hepsinin yerine gelmesi düşünülebilir mi? En önemsizi olmak üzere Bulgaristan'da bulunan şu Prens Ferdinand'ın [118] defedilip yerine herkesin sempatisini kazanmış bir prens seçtirerek genel barışı tehdit eden Bulgar meselesine son vermek gerek. Velinimet-i Bî-minnetimiz Efendimiz Hazretlerince ve gerek Rusya İmparatoru Hazretlerince özellikle istendiği halde bunun bile gerçekleşmesi mümkün olmayıp bu değerlendirmeye göre iki büyük hükümdarın biricik özel isteklerinin yerine getirilmesi bile mümkün olamadığı halde, şunun bunun isteklerinin gerçekleşmesi nasıl mümkün olur?...»

1891 yılı Eylül ayının 24'ünde sunulmuş tezkereye

Eski Hakan'ın kesinlikle inanmamış olduğunu ve bundan en küçük bir teselli bulamadığını burada uzun uzadıya anlatmaya gerek yoktur. Nasıl olabilir ki Ceride-i Askeriye [119] Başyazarı tanınmış erdemli bir kişi olan rahmetli Abdurrahman Efendi'nin [120] nişan ve rütbelerden söz eden sütununda düzgün-güzel yazma tutkusu sonucu olarak münhal yerine (hal vukuuna mebni) yazması ve *hal* ile hall'ın [121] bütün jurnalcılarca telaffuz yakınlığı bakımından söylenirken birbirine benzemesi, Padişah katında heyecana yol açmış ve zavallı hemen emekli edilerek yüreğine indirilmek suretiyle cezalandırılmıştı. Kulaktan kulağa dolaştığına göre, Sakallı Mehmet Paşa [122], adı edilen bu bilge kişinin bilgince açıklamalarına karşı;

— Ben kamus [123] mamus bilmem; okunuş öyle mi, değil mi? Ben orasına kulak veririm, demiş idi.

## 10

*«Ben vurulsun dediysem toptan öldürülsün demedim.»*

Sultan Hamit; *Hâtırât-ı Siyâsiye* - sayfa: 180

Kâmil Paşa 179 - 181. sayfalarda ülkenin en derin yararlarından birini kurcalıyor. Ermenilerin yığınlar halinde öldürülmesi konusunda Eski Hakan'ın telâşını, kendisine nasıl başvurduğunu anlatıyor. Biz aslında siyasî meselelerin aldığı şekillerden söz etmeyip yalnız bir sadrazam tarafından Sultan Hamit'in ruh hallerine dair ileri sürülen görüşleri arayıp bulmak isteğinde bulunduğumuzdan ülkeyi büyücek ve anî bir kargaşalığa

atan sözü edilen öldürmeler hakkında *Hâtırat*'taki şu satırları olduğu gibi alıyoruz:

«1310 (1892) malî yılı başlangıcında Anadolu'da Ermeni ihtilâli meydana gelerek sonucu kötü olan Samsun olayı üzerine bir akşam Padişah'ın yakınlarından en ileri gelen Hacı Ali Bey evime gelerek, Padişah Hazretlerinin beni görmek isteyip beklemekte olduğunu söylediğinden hemen yola çıkılmıştı.

Yüce saraya varışımda kapıda bekleyen iki musahip [124] beni karşılayarak doğruca Harem-i Hümayun Dairesine götürdüler. İçeri girdiğimde Padişah'ı yazı odasında ayakta ve pek telâşlı bir halde buldum; bana seslenerek;

— Aman beni hiç arayıp sormuyorsunuz. Üç geceden beri hiç uyku uyumadım, demesi üzerine, görünmekte olan üzüntüsüne katılmakla birlikte sebebini anlamak istediğimde, Padişah söze devamla:

— Başkaldıran Samsun Ermenilerinin zâlimce davranışlarını bana bildirdiler. Başkaldıranların vurulup dağıtılması hakkında Dördüncü Ordu Kumandanlığına bir telgraf yazılmasını emrettim. Meğer başkâtip paşa çok şiddetli anlamlı bir telgraf yazmış; bunun yerine getirilmesi İngiltere'nin işe karışmasına yol açtı. Ben vurulsun dedîysem toptan öldürme yapılsın, demedim» diyerek Başkâtip Süreyya Paşa'yı [125] biraz kınadı ve kötüledi...»

Hâtıra:

O zaman yayılan ve yalan da, doğru da olması mümkün olan bir söylentiye göre, Eski Hakan, rahmetli Süreyya Paşa'ya şiddetli emirler vermiş, sonra meselenin aldığı kanlı renk, İngiltere'nin işe karışmasına yol açar açmaz, ben büyle emir vermedim, diye suçu Paşa'ya yükleyerek, zavallı üzüntü ve kederden ansızın ölmüştür.

Bu belgenin yukarısında Eski Hakan'ın güldürücü Abdurrezzak'ın[126] oyunlarından hoşlandığı ve oynadığı oyunları seyrettiği ayrıca hikâye edilmiştir.

## 11

*«Bu İzzet Bey[127], hal tercümesi bilinen Ahmet İzzet Bey olup o sırada Mabeyn-i Hümayun'a sızarak ilk kez olmak üzere o akşam meydana çıkmıştı.»*

Kâmil Paşa, *Hâtırat* - sayfa: 193

Kâmil Paşa sürülüyor.

1311 (1893) yılı Ekim ayının 23'ü tarihini unutmayın. Paşa bu tarihte Eski Hakan'a özel bir dilekçe sunuyor. Dış görünüşte idarî bir cesaret demek olan bu dilekçenin konusu o zaman için büyük bir tehlikeye doğru ayak atılmış olduğunu ispat ediyor.

Paşa bu sunduğu yazıda diyor ki:

Bir süreden beri Osmanlı devletince tutulan yol kamunun hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Bu nedenle halkın kalbinde gizlediği hoşnutsuzluk duyguları Ermenilerin öldürülmesi yüzünden, devletlerin bu azınlığı korumaları üzerine ortaya çıkmış, İslâm, Hıristiyan herkesin yakınmaları, dedikoduları Avrupa'ya değin yayılmıştır. Bu durum fırsat bekleyen devletleri sevindirmekte ise de Padişahlığın ülkelerinde «istatüko»nun[128] korunmasında çıkarı olan öteki devletler Osmanlı devletinde bir devrim meydana gelmesiyle devletler arası dengenin bozulmasına yol açacak sebeplerin giderilmesini düşünmektedirler. Hattâ Fransa, İngiltere elçileri

bu konuda önemli ihtarlarda bulunmuşlar ve demişler ki:

Halkın hoşnutsuzluğuna yol açan başlıca durumlar:

1 — Bütün halka karşı sorumlu olacak bir hükûmetin olmayışı.

2 — İşlerin yönetimi saraya götürüldüğü için Padişah Hazretlerini işlerin ayrıntıları ile uğraştırmakta ve bu yüzden saraya yakın olanlar çıkar sağlamakta, böylece Padişah Hazretlerinin fikirleri bunların kötü etkileriyle istenilen yola döndürülmektedir. Halbuki, Padişah Hazretlerinin sorumluluktan uzak olması gerekirken, bu nedenle sorumluluk Padişah'a yükletilmektedir.»

Buna çare yok mu? Var:

Padişah'ın güvenini en çok kazanmış olan kullarından biri sadrazamlıkta bulunmalı, bu kişiye sorumluluğu oranında yetkiler de vermeli ve kendisiyle çalışacak olan öteki bakanları o seçmeli.

Yani, şerefli yüce babası ve daha önce gelmiş padişahlar zamanında uygulanan yönetim usulünün geçerli olması.

Elverir! Eski Hakan'ı yeri cennet olan yüce babası Sultan Mecit gibi Reşit Paşa [129] ve onu izleyen vezirlerin vasiliği altında yaşatmak istemek ne kendini bilmezliktir. Bunu Fransız Elçisi M. Canbon [130] değil ya, kim seylerse söylesin, böyle bir fikrin aktarıcısı olmak büyük bir kendini bilmezlik, nerdeyse cinayettir!

Büyük kendini bilmezliktir; çünkü daha beş yıl önce yani 1306 (1888) yılı sonlarında para isterse para; mülk, gelir isterse mülk, gelir; yüce devlete birleşerek hizmet edelim diye haber gönderen ve kabul edilmeyişi üzerine görevden ayrılmasını düzenleyerek yerine: «Ben yalnız askerim, Efendimiz ne emir buyurulursa onu

yapmakla görevliyim» diye elçileri şaşkınlık içinde bırakan Cevat Paşa'yı atayan bir Padişaha egemenliğini ve istibdadını adeta sınırlayıcı böyle bir öneride bulunulur mu?

Cinayettir; çünkü istibdatçı bir hükümdarın elinden yönetimin dizginlerini çekip almak için bundan daha öldürücü bir teşebbüs olamaz.

Bununla birlikte Sultan Hamit aldırmaz görünüyor, Paşa, ertesi günü huzura çıktığında Padişah'ın yüzünde bir kötü etki belirtisi bile göremiyor. Tersine iki gün sonra birleşip bakanlar kurulunun kurulmasını emrediyor. Öylesine ki Paşa bu emri gerçek sanıyor.

Siz rastlantıya bakın ki o sırada, Avrupa borsasında olduğu gibi, İstanbul borsasında da tahvillerin değerleri düşüyor. Bunalım yüz gösteriyor. Altın azaldıkça azalıyor. Osmanlı Bankası Avrupa'dan altın getirmeye başlıyor. Fakat, gelecek altın külçe halinde olduğundan burada Darphane'de Osmanlı lirasına çevrilişi epeyi bir zaman istiyor. Banka genel müdürü moratoryum, yani ödemelerin gecektirilmesini istiyor. Sorun Bakanlar Kurulu encümeninde, sonra da Bakanlar Kurulu'nca görüşülüp, banknotların dışında olmak üzere, bankaya yüz yirmi günlük bir süre veriliyor.

Banknotların istisnası yani bunların altın olarak ödenmesinde süre kaydının bulunmaması, Ermeni İhtilâli nedeniyle İstanbul'daki Ermeni sermayedarlarını güçlük çıkarmak konusunda uyarıyor. Ellerinde bulunan büyük ölçüdeki banknotları getirip yerine altın alıyorlar. Aldıkları altın ile de yine banknot satın alarak bankaya getiriyorlar. Bu işlem bankanın yedek akçasını çekiyor. Bu haber ortalığa yayılır yayılmaz banknotlarını kapan bankaya dayanıyor. Bunun sonucu olarak banka Maliye'ye avans veremiyor. Genel müdür ilk is-

teğini değiştirerek moratoryumun banka işlemlerine de uygulanmasını diliyor. Çünkü uygulanmazsa iflâs tehlikesi kesin!

Kâmil Paşa bu durumu göz önüne almış ve Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'nın [131]: «Halk borsada toplanıyor.» diye verdiği jurnalın önemi de Padişah'ı telâşa düşürmüş olduğundan Bakanlar Kurulu'nun Mabeyn'de toplanması için Padişah'tan emir çıkıyor.

Toplanıyor. Padişah yakınlarından Arif Bey geliyor, diyor ki:

— Efendimiz emir buyurdular. İzzet Bey de bilgisinden ötürü konuşmalara katılacak. Tutanağı da bakanlarla birlikte imzalayacak.

Kâmil Paşa ise: İzzet Bey'in Meclis'e gelmesine bir şey denilmez ise de tutanağı bakanlarla birlikte imzalaması usule aykırıdır, diyerek Arif Bey'i geri yolluyor.

Elbette hatırlardadır: Eski Hakan, oy çoğunluğu ile verilen kararları kabul etmez; her nasılsa karar verilmesinde tam birlik ve beraberlik istermiş. Paşa diyor ki:

«Bakanlardan Serasker Rıza Paşa [132] önceden şerbetlenmiş olmalıdır ki, yakınlardan Arif Bey gelip Meclis'te adı geçene yaklaşarak kulağına birşeyler söyler ve o da aldığı emre göre Meclis'te karşı koymalara devam ederdi.»

Hülâsa bir yandan bakanlar kendi aralarında konuşup dururlarken öteki odada banka müdürü ile İzzet Bey [133] (Arap İzzet Paşa) uyuşuyorlar. Bankanın teklifi, bir iki cümle düzeltmesi ve imtiyaz süresine on iki yıl daha eklenmesi biçiminde kabul olunuyor. Bakanlar Kurulu'na da İkinci Mabeynci Nuri Bey gelerek Kâmil Paşa'ya:

— Efendimiz emir buyurdular, konağınıza teşrif

ediniz. Sonra meclis orada toplanır, der. Paşa da hemen kalkıp konağına gider. Biraz sonra yine İkinci Mabeynci Nuri Paşa gelerek Mühr-i Hümayun'u alır.

## 12

*«Ya seferdir ya tahammül, ikiden hâli değil»*[134]

Ben de pek iyi hatırlıyorum ki o sırada Adliye Nazırlığı İcra Dairesi Başkanı İzzet Bey adında birinin Padişah'a pek önemli bir tasarı verdiği ve bunun üzerine bu adamın Mabeyn'e çağrılarak soru - cevap edildiği pek yaygın olarak ortalarda dolaşıp durmuştu. Fakat Paşa'nın böyle bir özel yazı yazdığından kimsenin haberi yoktu. Yalnız bir sabah kulaktan kulağa geçen fısıltılardan bu yüce kişinin sürgün edildiği öğrenilmişti.

Paşa, *Hâtırat*'ına sonuç yaptığı bu olayı şöyle anlatıyor:

«... Mühr-i Hümayun'un tarafımdan tesliminden sonra Dahiliye Nazırlığı'ndan alınan tezkerede Ermenilerin ayaklanmasından ve Halep ilinin önemli durumundan söz edilerek, oralarca olan bilgimden dolayı adı edilen ilin valiliğinin nâçiz kişiliğime verildiği ve yardımcılığıma da Hasan Bey'in[136] atanarak binip gitmem için İzzettin Vapurunun ayrıldığı, hemen görev merkezim olan Halep'e gitmeme gerektiğinin Padişah tarafından emredildiği bildirilmişti. Sultan Abdülhamit Osmanlı Bankası'nın işini ve bu işten hoşnut olmayan Galata halkının telâş ve gösterilerini görevden uzaklaştırılmam için neden olarak almak istemişse de böyle bir iş, bir sadrazamın görevden uzaklaştırılması için akla yatkın bir neden olmadığından, bu tutum ve davranış kamuo-

yunda kötü bir etki yapmış ve görevden uzaklaştırılışımın devletin ve ülkenin iyiliği için sunmaya cesaret ettiğim dilek mektubumdan ileri geldiğini de keşfedenler olmuştu (belki!).

Gerçekten Ahmet İzzet Bey'in de katılmasıyla tam bir kadro haline gelen Padişah yakınları, sunduğum yazıyı bir suikast anlamında değerlendirmiş ve beni adının anılmasından bile Sultan Abdülhamit'in sinirlerini ürperten Mithat Paşa'ya [137] benzeterek sanki amacımın yönetimi tümü ile Babıâli'ye alıp kendisini hiç yerine koymak konusu olduğuna Padişah'ı kandırmış oldukları sonraları incelenip öğrenilmişti...»

Paşa Halep Valiliği'ne atanmasından dolayı hem teşekkür ediyor, hem de bu görevden çekiliyor. Hemen ardından Nuri Paşa geliyor:

— Buyurun Paşa, İzzettin Vapuru hazırdır. Ailenizi de sonradan aldırabilirsiniz.

— Bu nasıl olur? Ben görevden ayrıldım. Eğer Halep'te oturmakla görevli isem bir diyeceğim yok. Fakat böyle kış gününde İzzettin gibi küçük bir vapurla Akdeniz'de yolculuk yapmaya cesaretim yoktur. Hem vücutça bakıma muhtacım. Yarın da İskenderun'a Fransız vapuru gidiyor; ailemle birlikte gitmekliğimi Padişah hazretlerinden yakarırım.

Nuri Paşa gidiyor, yine geliyor:

— Hemen İzzettin ile gideceksiniz. Gitmezseniz bu tutum Padişah'a karşı başkaldırma demek olacaktır. Efendimiz buyuruyorlar ki, bunun fetvasını [138] şeyhülislâmdan alır isem sonunu düşünsünler!

Paşa da ne çetin ceviz imiş! Korkmuyor, diyor ki:

— Eğer şeyhü'l-islâm efendi acizane yakarışlarıma Sultan'a karşı başkaldırma anlamı vererek aleyhimde fetva verecek olursa, alın yazıma razı olduğumu Padi-

şah'a söyleyin. Yirmi dört saatte görevimden uzaklaştırıldım; İstanbul'dan da sürülüyorum. Beni bu duruma sokanların, yolda, Halep'e karşılık Taif'e [139] gitmekliğime buyruk çıkartmayacakları nereden belli? Padişahımın hakkımda bir niyetleri varsa burada yerine getirsinler. Emirleri altındayım.

Nuri Paşa, üşenmeyip gidiyor, yine geliyor. Fakat, bu kez kullandığı ağız daha yumuşak:

— Git! Sen bilirsin ya, gitsen daha iyi olur. Belki beş on güne kalmaz dönersin. Belki de yarı yoldan dönersin, yollu ya da daha çok kandıracak biçimde olacak ki Paşa:

«Beni kandırmaya o kadar çalışmış, öylesine üzmüştü ki duracak halim kalmayıp güneşin doğması da yaklaşmış olduğundan hemen yatağa düşmek üzere Nuri Paşa'yla vedalaşıp içeri girdiğimde o da çıkıp gitmişti» diyor.

Paşa, ertesi günü kendisini şimdi ölmüş olan ünlü doktor Kozoni [140] ile Zambako Paşa'ya [243] muayene ettiriyor. Her iki özel doktoru da bronşit hastalığından ötürü uzak yolculuğu kaldıramayacağı yargısına varıyorlarsa da verilecek raporun güvenilir olabilmesi için Zambako Paşa'nın uygun görüşü ile yabancı doktorlardan döt beş kişi daha çağrılarak bir kurul raporu alıyor. Fakat rapor değil ya ferman olsa yine boş. Çünkü o gece konağa gelip:

— İlle ki gideceksin!

diyenler arasında bir de izbandut bir albay bulunuyor. Bu soysuz herif, hiç çekinmeden ve izin almadan harem bölümündeki yatak odasına kadar girerek bakanlar kurulu kararı ile hemen şimdi gideceğini bildiriyor. Kâmil Paşa:

— Madem ki Padişah emri vardır, Bakanlar Kuru-

lu kararının hiç bir değeri yoktur, iyi olur olmaz gideceğim.
vâadi ile izbandudu savuyor.

Gerçekten de Paşa, mıhlanıp durulacak zaman ve yer olmadığını da anladığı için, konakta denklerini bağlatıyor. Yolculuk hazırlığına başlıyor. O sırada gidiş Müdürü Mahmut Bey [142] de geliyor. Gitmesinin iyi olacağını o da söyliiyor. Paşa, yanına bir harem ağası [143] katarak yolculuk gereçlerinin hazır olduğunu göstermek üzere, bu adamı hareme yolluyor. Onun gitmesinden sonra baskının ardı kesiliyor. Ertesi gün Halep, Konya, Aydın illerinden hangisini isterse oraya gitmesi hakkında bir Padişah emri daha bildiriliyor. Paşa, yakınlığı dolayısıyle Aydın'ı seçince, yardımcılığına Şeyh Ebülhüda'nın adamlarından ve Mabeyn hafiyeliğinden Sami Paşazade Hasan Bey [144], özel şifre ile atanıyor. İzzettin Vapuru'nun küçüklüğü sakıncasına karşılık İzmir Kruvazörü ayrıldığı gibi, ev halkının kalabalık oluşundan ötürü iki bin lira da yol parası veriliyor.

Görülüyor ki yirmi dört saat önce «Sultana karşı başkaldırma» gibi cinayet çeşidinden bir suçlamaya konu olan Paşa, şu anda özel bir lütuf ile lütuflandırılıyor. Bu görüş değişmesine neden, meğer, büyük devletler elçilerinin baştercümanlarını Mabeyn'e gönderip Paşa'ya lâyık görülen bu öfkeli işleme karşı şaşkınlıklarını ve üzüntülerini bildirmeleri imiş.

Özet olarak Paşa, görevden uzaklaştırılışının üçüncü günü şu bilinen Çerkez Mehmet Paşa [145] ile, yaverlerden Deniz Albayı Rifat Bey ve başka birkaç subaydan oluşan bir kurulun koruması ve garantisi altında olarak sağlıkla ve rahatlıkla İzmir'e geliyor.

1302 (1884)'den 1311 (1893)'e kadar Eski Sultan'la iki kez onun mühürünü taşımış olan Kâmil Paşa arasında geçen olayların ve ilişkilerin yayınlanması uygun

yönlerini içinde bulunduran bu siyasal anıların özetinin özetine gelince, okuyucunun zihninde aşağıdakinden daha özlü ve derli toplu bir şekil bulunamaz:

1 — Elçi Nelidof'un engel olması ve Padişah yakınlarının işe karışmaları dolayısiyle Doğu Rumeli meselesinin çözümünde başarısızlık.

2 — Mısır sorununun, Saray entrikaları yüzünden, İngiltere yararına bırakılması.

3 — Yakınlarının hile ve düzenlerinin üstünkörü de olsa, Eski Hakan'a bildirilmesi.

4 — Padişah'ın merak ve kuşkularının giderilmesine yarayan sunular verilmesi.

5 — Devletin geleceğini sağlama bağlamak için yönetim usulünün yeniden düzenlenmesi isteği ile sunulan bir iki özel yazı.

6 — Yusuf Rıza, Derviş, Mahmut Celâlettin, Agop, Serasker Rıza, Cevat Paşa'lar gibi bazı çehrelerin maskelerinin kaldırılması.

7 — Elçiler ve baştercümanlarla konuşma şekilleri.

8 — Sultan Hamit tarafından kendisine rüşvet teklifi biçimi.

9 — Sultan Hamit'in geçirdiği iki korkulu gece.

10 — Ermeni meselesinin içyüzlerinden biri.

11 — Sürgün edilip uzaklaştırılmasının ve Aydın iline atanmasının nedeni, İzmir'e nasıl gittiği.

12 — Defalarca birbirlerinin yerlerine geçen Sait Paşa'nın gerek sadrazamken, gerek bu görevden ayrılırken evine ziyaretçi kabul etmediğinin söylenmesi.

13 — En önemli olarak Kâmil Paşa'nın Eski Hakan'ın psikolojisi hakkında edindiği özel bilgiler. (Bunların en önemlileri kitabımızda bazı bölümlere başlık olarak alındı.)

— SON —

# İKİ HATIRAT
# ÜÇ ŞAHSİYET

## SAİT PAŞA

Yazarı :
**Ahmet RÂSİM**

**İSTANBUL 1333 (1914)**

# ÖNSÖZ

Meşrutiyetin ilânından sonra Eski Devir adını alarak Osmanlı tarihinde özel bir bölüm teşkil etmiş olan (İdare-i Hamidiye) nin trajedi ve aynı zamanda komedi tarzında görünen birçok evrelerine yetişmiş olanlar, bu özel bölümün, yalnız başına değil, belki yerli, yabancı birtakım nedenlerin etkileriyle de incelenmek üzere sunulmaya hak kazandığını onaylarlar.

Eski sadrazamlardan rahmetli *Kâmil Paşa'nın Hâtıratı*'nın çözümlenmesini içine alan birinci kitabımızda da ortaya koyduğumuz gibi biz bu bölümün siyasî hareketlerini izlemeyip ancak Eski Hakan'ın psikolojik durumuna, keyfî davranışlarına değgin, kendilerine inanılması gereken değerli kişilerin sözlerini ve gördüklerini, yine onların yapıtlarından aktarmak ve anlatmak azmindeyiz. Ta ki bu komedinin en gizli kalmış olan yönleri, dekorları arasında göremediğimiz incelikleri, iddia edildiği gibi tamamiyle değilse de, hiç olmazsa bir dereceye kadar, tanımlanmasına yarayacak biçimde ortaya konsun.

Bu amaç için de devletin yüksek görevlerinde bulunmuş olan tanınmış devlet adamlarının hâtırat adıyla yayınladıkları belgelerden daha etkili yardımcı bulunamaz.

Bunun için eski Sadrazam *Sait Paşa Hazretlerinin Hâtıratı*'na dört elle sarılarak tekrar tekrar kendilerinden önce ve sonra aynı görevde bulunan rahmetli Kâmil Paşa'nın iddialarını destekleyen bölümleriyle zamanın şahsiyetlerini meydana çıkaran olayları aşağıda olduğu gibi alıyoruz.

# 1

*«... Bu şiddetli davranışın büyüğü, Padişah Hazretleri'nin belinde olan küçük hançeri çekerek hücum etmesidir...»*

*Hâtırat;* sayfa: 31, I. cilt.

Sait Paşa Hazretleri'nin mütalâa etmekte olduğumuz *Hâtırat*'ı üç ciltten meydana gelmiştir. Birinci ciltin önsözünde diyorlar ki:

(... Lâkin durumu tamamiyle tasvir edemem. Yazılacak şeyler «Bir yudum bir çukura delildir» anlamına bir yakıştırmadan ibaret olacaktır.)

Araştırıcı fikir, bu yudumun da susuzluğunu duyar. Dilimizde (akmazsa da damlar) diye bir atasözü var. Bu atasözünün bir sonuca bağlayan da çok bilinen (damlaya damlaya göl olur) sözüdür. Tarih, okunmaz derecede silik, bozuk bir kitâbeden [147], bir asılsız söz yığınından, bir destan parçasından yararlandığı halde, yan yana dikilmiş üç konuşan heykel hükmünde olan *Hâtırat*'dan elbette nasibini fazlasıyla alacaktır.

Paşa Hazretleri işte bu birinci cilt *Hâtırat*'ın baş sayfalarında kişisel savunmalarda bulunduklarından,

onlar hakkında söz söylemek esas maksadımıza aykırıdır. Yalnız şurasını sunalım ki:

Sözü geçen h. (1878) yılı Zilkade[148] ayının 2. günü ilk olarak sadrazamlık makamına gelmiştir. Hattâ diyorlar ki:

(1884) h. 1302 yılı Zilhiccesi[149] ortalarına kadar bu görev dört kez daha yinelendi. Birinin süresi üç, ötekinin iki buçuk ay olmak üzere iki kez görevden alınmış olmak suretiyle dördüncü seferdeki vekâlet süresi beş buçuk yıla varmıştır.

İşte Paşa Hazretleri bu dört sadrazamlıktan birincisinin yirminci gününde büyücek bir tehlike geçiriyorlar ve bu tehlikeyi şöyle anlatıyorlar:

(... Kökten bir düzeltme yapılmasına izin almak için Meclis-i Vükelâ'dan[150] bir yazı hazırlanıp Padişah'a sunulmuştu. Bunun içindekiler ve özellikle önerdiğim ıslahatta anayasaya dayanılması Padişah'ın hoşuna gitmemiş. Yazının sunuluşunun ertesi günü -ki 1878 (h. 1296) yılı Zilkade ayının yirmi ikinci günüdür ve ilk kez sadrazamlığa atanmamdan yirmi gün sonraya rastlar- Saraya çağrıldım. Gittiğimde Padişah'ın yüksek katına alındım. Sunulan yazının içindekilerden ötürü büyük azarlanmayla karşılaştım ve sert bir davranışla cezalandırıldım. Bu şiddetli davranışın büyüğü, Padişah'ın belinde olan küçük hançeri çekerek üzerime hücum etmesidir.)

Şu parçadan çıkarılması gereken sonuca göre eski Padişah, hançerine el atmadan önce Paşa Hazretlerini, ya tokat ya da bir dayak âleti ile tartaklamış olacak!.. Her ne ise. Fakat bu biçimin en düşünmeye değer bir yönü daha var ki o da istifâlarının kabul edilmemesidir; çünkü, Tanrı esirgesin, böyle şiddetli bir azarlamada bulunan ve hançer çeken sorumsuz biriyle her za-

man karşı karşıya bulunmak, insanın kendisini zorla ölüm tehlikelerine uğratmak ya da daimi olarak bu tehlikeler karşısında bulunmak demektir.

Bereket versin ki, Paşa Hazretleri biraz sonra teminat alıyorlar. Sultan'ın büyük öfkesi kayboluyor. Eski Hakan, klişesi *Hâtırat*'ta bulunan fotoğrafı üzerine yazılı bir hatt-ı hümâyun [151] ile Paşa Hazretlerini güvene ulaştırıyor ki aynen şöyledir:

«Sizi bugün pek üzgün gördüm. Bu haliniz beni pek etkiledi ve canımı sıktı. Yüce Tanrı'ya yemin ederim ki, size sevgim vardır ve severim».

23 Zilkade 1878 (h. 1296)

Abdülhamit

Sevgi niteliği taşımaktan çok güven verici olan bu hatt-ı hümâyun'un satırları -fotoğrafında görüldüğü üzere- aşağı, aşağı olup benimsenmiş imlâ kurallarına göre, göze çarpan bir iki yanlışı da vardır. Eski Hakan'ın biraz önce onuruna dokunduğu, ardından da öldürmeye davrandığı bir kişiye böyle bir güven kâğıdını nasıl olup da yazdığına şaşmaktan çok Paşa Hazretleri'nin anılan bu hatt-ı hümâyun'u:

(Bu yüksek teminatı ile eski davranışını değiştirdi.)

yollu bir kurtuluş ve avunuş muskası olmak üzere anlayıp kabullenişlerine şaşırmamak elden gelmez!

Bizde yüzyıllardan beri sadrazamlık makamına gelen kimseler gibi Sait Paşa Hazretleri de 1878 yılının bazı (çözümü zor düğümlerinden ve (zorluklar)ından yakınıyorlar. Bu yönü bilmek de faydasız değildir. Çünkü Paşa Hazretleri, Padişah'tan başka, on rakibinin de ihtirasları ve düzenleri karşısında bulunduğunu açıklıyor; hattâ diyorlar ki:

(Mütercim Rüştü Paşa, görevden uzaklaştırılmıştı

ama yaşıyordu. Mithat Paşa Suriye, Hamdi Paşa [152] Aydın, Sadık Paşa [153] On İki Adalar, Ahmet Vefik Paşa [154] Bursa Valiliklerinde, Ethem Paşa [155] Viyana Elçiliğinde, Mahmut Nedim Paşa [156] Dahiliye Nazırlığında, Arifî Paşa Danıştay Başkanlığı'nda ve Saffet Paşa Daireler Müfettişliği'nde bulunuyorlardı. Hayrettin Paşa [157] görevinden uzaklaştırılmışsa da Padişah'a birbiri ardınca tasarılar sunuyordu. Bu on kişi hep sadrazamlıktan ayrılmış kimselerdi. Bunlardan kimileri de güvenlerini, kimileri rahatlarını, kimileri de kişisel onur ve çıkarlarını sadrazamlığa dönüşte aradıkları ve benim bu görevden hoşlanmadığımı bilmedikleri, tersine aşırı derecede istekli olduğuma inandıkları ve varlığımın onların yükselmelerine engel bulunduğu kanısında oldukları için, devlet işlerinde yaptıklarıma karşı çıkmaktan geri durmazlardı...)

Bire karşı tehlikeli, on'a karşı zor, ikiye karşı nâzik bir makam. Hasılı güç bir durum [158]! İkiye karşı nâzik, çünkü İngiltere'nin İstanbul Elçisi Layard [159] ile Fransa Elçisi Fournier (Furuiye) [160] de ayrı ayrı sorunlardan ötürü, ona karşı bulunuyorlar. Bu on üç saldırıcıya göğüs germek sanırım kolay değildir. Nasıl ki bir süre sonra Paşa Hazretleri görevinden ayrılıyor.

Adı geçen, Elçi Layard ile olan anlaşmazlığını şöyle anlatıyor ki günümüzün sorunlarına yakından ilişkinliği ve yabancıların Saray'daki söz geçirme güçlerini açıklar nitelikte olduğu için olduğu gibi alıyorum:

«... Mösyö Layard'ın bana dargın olmasına o sıralarda Cebel-i Lübnan [161] Mutasarrıfı olup sonraları elçi iken Londra'da ölen Rüstem Paşa'yı [162] Erzurum Valiliğine tayin ettirmesi ve Padişah'ın bu konudaki onayı Babıâli'ye bildirilmiş iken bunun yerine getirilmesine engel olmaklığımdır. Rüstem Paşa Erzurum'a vali olur-

sa Layard, Ermenilerin oturdukları yerlerde her şey düzelir kanısında idi. Ben ise tersi düşüncede idim; kendisine dedim ki:

— Rüstem Paşa'nın halini bildiğim gibi, Erzurum doğum yerim olduğu için, oranın her türlü durumunu da özellikle bilirim. Bu zat Erzurum'a vali olursa çok sürmeden yönetimdeki güçsüzlüğünü ortaya kor, ayrılması zorunlu olur. Lâkin oraya Hıristiyan vali atanması esası konulduktan sonra, bu gidişi değiştirmek zorlaşır. Böylece de bir Ermeni ve belki de birçok devletlerin çıkarları için bir yabancı vali atanması istekleri meydana çıkacak. Sonuç yönetimin özerkliğini gerektirecektir. Ermenistan'ın bir parçası halinde olan Rusya devleti ise Osmanlı ülkelerindeki Ermenilerin yönetiminin özerkliğinden doğacak çıkarlara ulaşmalarını yararlarına aykırı sayacağından, Asya'daki doğu illerimizi bir an önce eline geçirmeye kalkışır. Sonucu, yararlara karşılık, Hindistan'ın ikinci yolu olan yerlerin güçlü bir devlete geçmesi tehlikesine ulaşır. İngiltere devlet adamlarından olsam tehlikelere bu kadar istidatlı olan bu başlangıcı desteklemezdim. Lâkin sözlerim Mösyö Layard'ı etkilemedi. Adam, düşündüğünde direndiği gibi ben de Rüstem Paşa'nın Erzurum valiliğini kabul etmemekte direndim.

Bu açıkladığım nedenle İngiltere Elçisi küçük şeyleri büyüterek bana zorluklar çıkardı ve bir kez de ilişkilerini kesti. O sıralarda ilk olarak İngiltere dışişlerine gelmiş olan Lord Salisbury'e [163] elçinin düşünceleri ve tutumundan ötürü gizlice bir yazılı yakınmada bulundum. İngiltere devleti Ermenistan'ın ne egemenliğini, ne de özerkliğini desteklemeyeceğine göre onun amacının iyi bir yönetim kurup da Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi olduğu üzerindeki kanım yakınmadaki başlıca desteğim idi. Gerçekten de iki gün sonra alınan telgraf, Mös-

yö Layard'ın süresiz izinle Londra'ya çağrıldığını ve artık İstanbul elçiliğine dönmeyeceğini de bildirdi...»

Mösyö Fournier [164] ile olan anlaşmazlık Paşa Hazretleri'nin Bursa valiliği sırasında meydana gelen önemsiz bir ziyaret yüzünden çıkmış olduğu için sonraları barışılmış ve doğan dostluk, elçinin ölümüne değin sürmüştür.

*Hâtırat*'ın 24. sayfasının alttan üçüncü satırından başlayıp o sıralarda Arnavutluk ayaklanmasını anlatan satırlar tarihin bir tekrarlanmadan ibaret olduğunu ve eski sadrazamlardan Gazi Muhtar Paşa [165] Hazretleri'nin o zamanda da Arnavutluk'ta ayaklananları şiddet kullanarak yola getirmeye kıyamadığını hatırlattığı için geçirmekte olduğumuz günümüz musibetlerini anmaya vesile olur inancıyla onları da olduğu gibi alıyorum:

«... Yirmi taburla Arnavutluk ayaklanmasını [166] önlemek için gönderilen Müşir Ahmet Muhtar Paşa'ya ardarda verdiğim birçok talimat ki, niteliği 14, 15, 16 sayılı telgrafların örneklerinden anlaşılır, bunlar başka devletlerin işe karışmalarına meydan vermeksizin ayaklananların savaştan alıkonmaları yolunda her türlü tavsiyeleri, her çeşit izni ihtiva ettiği halde, Arnavutlardan yararlanmak düşüncesi üstün geldiğinden midir nedir, talimatın öngördüğü şiddetli tedbirlere başvurulmadı. Gosine Blave'nin [167] Hoti [168] toprağı ile değiştirilmesi için 7 Rebiulevvel h. 1297 (1879) ve 2 Şubat h. 1295 (1878) tarihinde bir sözleşme yapıldı. Bu sözleşme, İtalya Elçisi, şimdi ölmüş olan, Korti'nin [169] aracılığı eklendiğinden «Korti Sözleşmesi» [170] adıyla tanınmıştır. Bunun yerine getirilmesini de Hoti'liler istemediler. Arnavutluk Birliği Cemiyeti Prezrin ve Priştine'de devlet yönetimini ellerine aldılar. Sözleşme hükmüne ve kurulan hükûmete sataşanlara karşı şiddet gösterilmesi için olağanüstü hizmet makamına birbiri ardınca şiddetli emirler ver-

mekte idimse de verilen emirler nedense yerine getirilmedi...»

Şekilce değişikse de fikirce ve durumca birbirini okşayan geçen Arnavutluk ayaklanmasında da Sait Paşa Hazretleri sadrazamlık makamında bulunuyordu. Kendilerinin yerine geçen Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi de önce verilmiş olan şiddetli emirleri geri almıştı.

## 2

*«Tarih ise sınırlanmış zamanın değil, yüzyılların malı ve hakkı olduğundan aslında nasıl olmuşsa olaylar öylece yazılmalıdır.»*

*Hâtırat* - sayfa: 58, I. Cilt.

Anayasa'ya dayanarak düzenleyip sundukları sözü edilen yazıdan ötürü uğradıkları azarlama ve cezalandırmadan ders almayan Sait Paşa Hazretleri, h. 1297 (1879) yılı Cemadelula ayının 28. günü o sırada özel bir elçilikle İstanbul'a gelmiş olan ünlü Lord Goşn'ın [171] resmî konuşmalar sonunda ıslahat hakkında ortaya attığı önemli sözlerini kaleme alarak Eski Hakan'a sunuyorlar ki günümüzdeki ıslahat zorluklarına benzerliği dolayısiyle bunun da özetini aşağıya yazıyorum:

«Kimileri ıslahat yoluna gitmemizi geciktirir, uyruğunuz hakkında adalet ve özgürlük kurallarına göre işlem yapmayı ülkenizin yararlarına aykırı gösterirler; size başka bir yönetim biçimi için cesaret verebilirlerse de o gibi görüşlere güvenerek kazanacağınız zaman geçici ve sınırlıdır.»

Eski Hakan, manayı anlar anlamaz Paşa Hazretle-

rini görevinden uzaklaştırıyor. (28 Cemadelula h. 1297) (1879).

Azledilmiş Sadrazam, öteden beri gocunduğu on kişiden birinin başvekillik makamına geçebileceğini herhalde beklemişti. Fakat umduğunun tersine olarak o zaman Ticaret Nazırlığı'nda bulunan rahmetli Kadri Paşa [172] başvekilliğe, Selânik Valisi rahmetli Abidin Paşa [173] da Hariciye Nazırlığı'na geçiyorlar.

Bununla birlikte Kadri Paşa dört ay on gün sonra ayrılıyor. Paşa Hazretleri, mühr-i hümayûnu ikinci kez teslim alıyorlar. O tarihte ise büyük devletler Karadağ'daki Ülkün [174] kıyılarına gönderdikleri donanmalarına gösteri yaptırmışlardı. Bu başvekillik süresinin en belirli olayları şunlardır:

— Karadağ sorunu ile başka siyasal sorunlara çare aranması.
— Düyun-u Umumiye [175] sözleşmesinin bağlanması.
— Ortaklaşa tütün tekel idaresinin kurulması.
— Rusya savaş tazminatının ödeme kararları.
— Tunus meselesi.
— Mithat Paşa'nın yargılanması.

Karadağ derdi Ülkün'ün terkiyle defediliyorsa da Yunanlılara toprak verilmesi konusu uzadıkça uzuyor. Paşa Hazretleri bu konuda da bize Mabeyn'de toplanmış olağanüstü bir meclisin garip kararlarını bildiriyor, diyorlar ki:

«Berlin Kongresi'nde Yunanistan'a bırakılması kararlaştırılmış olan toprakların geçitleri -ki geniş bir şekilde belirtilmişti ve Kadri Paşa zamanında Berlin'de yapılan konferans da bu kongre kararını kuvvetlendirmişti-. Bu nedenle Tesalya elden çıktı ise de sonsuz çalışma ve direnmeler sonucu olarak Epir parçasını kurtarmak başarısına ulaşıldı.

Bu sırada Almanya Elçisi'nin Yunanistan'a bırakılmasını desteklediği Girit adasıyla öteki bazı adaları vermemek için birçok aykırı görüşlere direndim. Çünkü nazırlardan, kumandanlardan ve başka zatlardan meydana gelmiş, birkaç defa Mabeyn'de toplanmış olan olağanüstü meclis, Girit'in, eğer Yunanlılar Girit'le yetinmezlerse buna ek olarak Rodos gibi bir adanın ve Girit adası çevresindeki küçük adaların Yunanistan'a terkine oy çoğunluğu ile karar vermişti. Ben azınlıkta kaldım. Bu azınlığa katılan kimseler yalnız Harbiye Nazırı Osman Paşa [176] ve Hariciye Nazırı Âsım Paşa [177] ile Âli Paşa damadı Binbaşı Nazım Bey'den [178] * ibaretti. Girit'in terkedilmemesinde direnişim üzerine bu düşünce terk olundu ise de Almanya Elçisi Mösyö Hasfild'in [179] bana olan kırgınlığı ortadan kalkmadı.»

Paşa Hazretleri, Mithat Paşa'nın ünlü yargılanmasından kendilerince bilinen yönleri, saldırıcıları uzaklaştırmak amacıyla, aşağıda görüleceği gibi açıklıyorlar:

«Sultan Abdülaziz Han Hazretlerini ortadan kaldırmaya aracı olduklarını söyleyen adamlar; Rüştü ve Mithat Paşa'ların bu işte rollerinin olduğunu, Mahmut Nedim ve Cevdet Paşalar ile Sürurî Efendi'den [180] ve sarayın kimi ileri gelenlerinden meydana gelmiş olarak Mabeyn'de toplanan kurul önünde söylemişler. Sadrazamlığa ise ne bu kurulun toplanmasına, ne de söylenilen sözler üzerine o zaman bilgi verilmemişti. Hattâ o günlerde Mabeyn'e çağrılmamış ve kendiliğinden de gidememiş idim. Çünkü, sadrazamlıkta bulunanlar gerektikçe başkâtipliğinve kimi vakit de saray telgrafları ile davet olunuyorlardı. Sadrazamların Mabeyn'e gitmeleri için gün belirtmesiyle özel günlerde orada bulunmalarının zorunlu olması kuralı, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı

(*) Daha önceki Harbiye Nazırı Rahmetli Nazım Paşa.

zamanında konulmuştur. Yalnız Şehremini Mazhar Paşa [181] birgün Babıâli'de yanıma geldi, «Haberiniz var mı? Bakanlarda büyük bir değişiklik var» dedi. «Nasıl değişiklik?» dediğimde: «İstifalarınızdan ve iller için yapılan tüzük tasarılarından Padişah Hazretleri pek kırılmışlar. Mahmut Nedim Paşa da ona etki ediyor ve kışkırtmalarda bulunuyormuş. Mahmut Nedim Paşa Sadrazamlığa, Cevdet Paşa onun yerine Dahiliye Nazırlığına ve Kâmil Paşa'ya da yer değiştirme yoluyla mevâliden [182] Sürurî Efendi Adliye Nazırlığı'na gelecek, öteki nazırlıklarda da değişiklikler olacakmış. Mahmut Paşa bu, sadrazamlığa geldikte önceki sadrazamlıklarında da yaptığı gibi işten çıkarmalara ve yeni atamalara son gelmeyecektir» yollu birtakım sözler söyledi. Gerçekten Mahmut Nedim Paşa, birkaç günden beri Babıâli'ye gelmiyordu. Ertesi günü yine Mazhar Paşa Babıâli'de yanıma geldi. Daha birtakım bilgiler aldım» girişiyle, «Cevdet Paşa Adliye Nazırlığı'nda kalmak istiyor imiş. Padişah Hazretleri Mithat Paşa ile Mahmut Nedim Paşa'nın aralarını bulursa Mithat Paşa'yı ve bu biçim olmazsa, ya Ahmet Vefik Paşa'yı ya da Maarif Nâzırı Kâmil Paşa'yı Dahiliye Nazırlığı'na getirecekmiş. Adliye Müsteşarı Vahan Efendi [183] bir elçilikle görevlendirilecek ve Sürurî Efendi tarîk-i ilmiyede [184] kalarak Adliye Müsteşarı olacak imiş. Tanzimat Dairesi İkinci Başkanı Mahmut Beye [185] de Server Paşa'nın yerine Şura-yı Devlet (Danıştay) başkanlığı vâdedilmiş imiş. Yaptığınız İller Tüzüklerini Mahmut Nedim Paşa ile birlikte Mabeyn'de düzeltiyorlarmış» dedi. Bu sözlerden ve Mabeyn'e çağrılmamakta olduğumdan dolayı her dakika için görevden ayrılmayı bekliyordum. Halbuki Mazhar Paşa'nın bu sözlerinden sonra Bakanlar Kurulu'nun toplanması dolayısiyle Mahmut Nedim Paşa Babıâli'ye ve Bakanlar Kurulu toplantısından sonra Nazırlık dairesin-

den meclise geldi. Görüşmelerin bittiği sırada idi. Kendisine dedim ki:

— Bugünler pek meşgul imişsiniz. Cevap olarak;

— Evet, birkaç gündür Cevdet Paşa ile Mabeyn'de bulunuyoruz.

Sultan Aziz'in intiharının gerçek olmadığı ve kendisinin öldürüldüğü, katillerin sözleriyle meydana çıkıyor. Katillerin açıklanması konusunda da bunlara emir verenler ve kışkırtanlar var, dedi. Mithat Paşa'dan söz etmeyip:

— İş damatlara [186], daha birtakım kimselere bulaşıyor, diye söyledi ve kalktı gitti.

Cevdet Paşa, ki yerinden konuşmamıza kulak veriyordu, Mahmut Nedim Paşa gittikten sonra sandalyenin yanına geldi:

— Kimi adliye memurlarının değiştirilmeleri için tekliflerim vardı. Padişah'ın onayından çıkmadı. Kendisine sunmadınız ise, sunulmasını rica ederim.

Sözlerini ayakta söyledi. Yanımda olan baş sandalyeye oturmasını işaret ettim.

— Biraz işlerim var, gideceğim, yolunda cevap verdi. Bunun üzerine ben de kalktım.

— Sözünü ettiğiniz raporları bilmiyorum; müsteşar efendiden sorarım, dedikten sonra:

— Bugünler sizi pek meşgul görüyorum.
Sözünü de ekledim.

— Evet, işlerimiz eksik değil, «Külle yevmin hüve fi şe'n» [187] dedikten sonra sözü değiştirerek:

— İş sahipleri Babıâli'de de beni rahat bırakmıyor, buraya kadar gelmişler, onları da göreyim, dedi ve ayrılışlarda âdet olan selâmı ve işareti yaptıktan sonra gidişte acele etti.

Özet olarak, Paşa Hazretleri, Mithat Paşa meselesi başlangıcını, adı geçenin İzmir'de Fransa Konsoloslu-

ğu'na sığındığı konusunda Mabeyn'den gelen bir tezkere ile öğreniyorlar. Cevdet Paşa'nın cinayeti itiraf edenleri yüzleştirmek üzere özel vapurla İzmir'e gittiğini *, Giridî Zade Hilmi Paşa'nın [138], Mithat Paşa'nın konağını bir tabur askerle kuşattım ** da bir Mabeyn Tezkeresinden anlıyor. Cevdet Paşa'nın Mithat Paşa'yı ve her nasılsa bu işe karıştırılmış olan Teke Mutasarrıfı Turhan Paşa [139] ile, öteki kişileri İstanbul'a getirdikten son-

(*) Hatırât'ta da anıldığı üzere Cevdet Paşa önce bir telgraf çekmiştir. Mithat Paşa Hâtırat'ının ikinci cildi olan Mirat-ı Hayret'in 74. sayfasında bu konuda şu bilgi veriliyor:

«O gün yani olayın ertesi salı günü İstanbul'dan Cevdet Paşa imzası ile Mithat Paşa'ya bir telgraf geldi. Her ne kadar bunun ve yazılan cevabın örnekleri Mirat-ı Hayret'in kaleme alındığı sırada mevcut olmadığından aynı sözleriyle buraya geçirmek mümkün olamadı ise de hatırlarda kaldığına göre Cevdet Paşa'nın telgrafında:

«Padişah Hazretleri tarafından bir il valisi bulunduğunuz halde sizden umulmayacak şekilde hükûmeti terkederek Fransa Konsolosluğu'na sığınmanız üzüntüye ve şaşkınlığa sebep olmuştur» anlamında bir önsöz yazıldıktan sonra rahmetli Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi meselesinden ötürü gerekenlerin sorguya çekilmesi ve muhakemesi sırasında sizin de muhakemeniz gerekip adaletli Padişah Hazretleri'nin sayesinde hiç kimse hakkında kesin olarak suçu belirmeden cezalandırmak ihtimali olmadığından ve adalet teşkilâtının ve işlerinin hakka uygunluğu Avrupa devletlerince de onaylanmış bulunduğundan söz ederek hemen adliye memurlarına teslim olmanız lâzım gelir, diye yazılmıştı.»

«... Mithat Paşa konsoloslukta iki gece kaldıktan sonra perşembe günü oraya gelmiş olan Hilmi Paşa ile birlikte kışlaya gitmiştir. İzmir İli valisiz kaldığından valiliğe bir süreden beri Mithat Paşa aleyhinde bulunanlardan eski Danıştay Başkanı Ali Paşa seçilerek Cevdet Paşa'nın bindiği İstanbul Vapuru ile o da çıkarılmış ve bir de daha önce Hüseyin Avni Paşa ile beraber beş kişiyi şehit eden Çerkez Hasan'ın hizmetine mükâfat olarak deniz erliğinde bulunan kardeşi Osman Bey Kolağalık rütbesi ile Padişah Hazretlerinin yaverleri arasına girdiği halde şimdi Mithat Paşa'ya karşı gönderilen toplulukta bulunmak iyi bir iş sayılarak bu adam da memurlar arasına katılmış olduğu halde hepsi mayısın sekizinci günü yukarıda anılan vapurla İzmir'e ulaşmıştır.»

(**) Hâtırat'ta bir tabur deniyorsa da Mirat-ı Hayret'te biri nizamiye ve ikisi redif olmak üzere 3 tabur gösteriliyor. Kuşatma hakkında geniş bilgi adı geçen kitabın 72. sayfasından sonuna değin uzayıp gidiyor.

ra, başkanları Cevdet Paşa ve Sürurî Efendi olduğu halde, bilinen kurulda herkesçe bilinen sorgu ve yargılamalara geçtiğini söyleyerek Cinayet Mahkemesi ve Yargıtay kararının önce Bakanlar Kurulu'nda, sonra iş başından uzaklaşmış sadrazamlar ve nazırlar, mareşaller, orgenerallerden meydana gelmiş Mabeyn'de toplanmış Meclis'te okunduğunu ortaya atarak orada bulunanların Mithat Paşa aleyhine neler söylediklerini ve tutanaktaki ifadelerin burada bulunan kişiler tarafından söylenerek imza eylemiş olduklarını, oyların aşağıdan yukarıya toplanılarak, hattâ o zaman Ticaret Nazırı olan Raif Efendi [190] rütbece öteki üyelerin altında olduğu için ilk önce onun düşüncelerinin sorulduğunu, kendileri bu işi karışık gördükleri için Meclis'e başkanlık etmeyi kabul etmeyen eski sadrazamlardan Saffet Paşa'nın en sonra düşüncesini söylemesinin bu yüzden ileri geldiğini, Mithat Paşa ve onun gibiler aleyhinde kanunî yetkisi olan mahkemeden en sonra çıkan yargının işi idare etmek yoluyla hafifletilmesine çoğunlukla değil, azınlıkla karar verilmiş iken kendilerinin azınlık tarafında kalmış olduklarını geniş geniş anlatıyorlar ki, bundaki amaçları: Üçüncü kez sadrazamlıkta bulundukları halde, ünlü Tarih Öğretmeni Murat Bey'in [191] Paris'e kaçışında yayınladığı kitapçıkta [192]: «Kendilerini iktidara gelmek için Mithat Paşa'yı ortadan kaldırmış olmak üzere göstermiş» olmasını red ve bir süreden beri Avrupa'da yayınlanan ve çoğu göz dağı vermek suretiyle çıkar sağlamak amacıyla kurulmuş olan gazetelerden özellikle *Elcevâib* [193] gazetesinin ünlü sahibi Selim Fâris'in [194] jurnalında Mithat Paşa yargılanmasından söz edilerek bunu kendilerine yükselişi yalanlamak ve çürütmek imiş.

Paşa Hazretleri burada gerçekten acı bir söz açıyorlar ki, o zamanın ahlâk anlayışı konusunda aklımda

kalmış olan düğümler birer birer çözülüyor. Bu acıklı gerçek aşağıdaki satırlarda pek güzel gözüküyor;

«... Mithat Paşa'nın hüküm giymesinden sonra her sınıf halkın tebrikleri, sevinçler, yaşlı vezirlerin ve edebiyatçıların düzenlediği ağıtlar ve daha pek çok durumlar bellekleri sağlam ve tutumları kötü maksatlardan uzak olanların zihinlerinde yer tuttukça Selim Fâris'in hakkımdaki kötülemesinin hiç bir değeri bulunmadığını ve belki de kendilerine suç yüklenen kimselerin, yüklenen suçun kışkırtıcıları olduğunu özetle bu konu için başka suç sanıkları aranmasının gerekeceğini mantıkla hak-bilirlikle kabul ederler, inancındayım.»

Ben o zaman okulda idim. Gazete okumak iç tüzüklerimiz gereğince yasak olduğu halde rüşvet yoluyla hademelere aldırılan bir gazete elden ele, sınıftan sınıfa dolaştırıldı. Aklımda kaldığına göre gazetelerimizin hemen tümü bu hüküm giyişi sevinçle ilân ediyorlardı.

Paşa Hazretleri «yaşlı vezirler ve edebiyatçılar» diyor. Hatırladığıma göre o sıralarda eski Maarif Nazırlarından Kemal [195], Müşir Eşref Paşalarla [196], Şair Kâzım Paşa [197], İsmail Paşazade Hakkı Bey [198] başta olmak üzere kaside ve ağıtlar söylemişlerdi.

Bu münasebetle öteden beri yaptığım araştırınalar sonucunda rahmetli Kemal Paşa'nın:

melâin [199] ve Yezîd
Eylemişler Hazret-i Abdülaziz Han'ı şehîd,

bentli bir tercii [200]; Rahmetli Kâzım Paşa'nın:

Her kim abîd-i muhlis-i Rabbül-alâ olur
Sultan-ı âlem olsa dahi müptelâ olur.

Eshab-ı kurb kısmetine derd ü gam düşer
Erbab-ı bu'd kurb-ı belâdan cüdâ olur

Tefsîr olunsa sırr-ı hutût-i mükevvenât
Her noktası netice-i hükm-i kazâ olur

Sultan Azîz Hân'ı düşün hem bu cümleden
Kim hâl ü şânı mâ-sadak-ı müddeâ olur

tarzında bir kaside-i Râiye'si[202],

Rahmetli Hakkı Bey'in de:

Yâni kim katl olunup ifnâ olundu nâgehan
Hazret-i Abdülaziz ol zıll-ı Rabbü'l-âlemîn

Ettiler bu kâr-ı nâ-hemvâre cüret bî-gümân
Eyleyip ihsânına küfrân hayli hâinîn

Kıyafetli bir Kasidei Nûniye'si[203] gazetelerde yazılarak ve bunlara irili ufaklı günün kimi şairleri de katılarak başkent bir yas yerine döndürülmüştü. Hattâ sonradan duyulduğuna göre, Eski Hakan, kasidelerinin parlaklığından ötürü, durumun kendisine sunulması üzerine Kâzım Paşa ile Hakkı Bey'e biner Mecidiye bağışlamıştır.

Makaleler ve Padişah'ın başarılarını ilân için verilen tafsilâtın çokluğu, biz çocukların bile ürkek bakışlarını çekecek orandaydı.

---

1. «. . lânetliler ve Yezitler, Abdülaziz Han Hazretlerini şehit eylemişler.»
2. «Yüce Tanrı'nın öz kulu olanlar, âlemin sultanı olsalar bile dertten kurtulamazlar. (Tanrı) yakınlarının payına acı ve gam düşer. (Tanrı'ya) uzak olanlar, belâya yaklaşmaktan uzak olurlar. Evrenin sırrının yazıları yorumlanıp açıklansa, her noktası yazgı yargısının sonucu olur. Bu konuda Abdülaziz Han'ı düşün. Onun durumu, bu savı onaylar.
3. Alemlerin rabbının (Tanrı'nın) gölgesi, yüce Abdülaziz ansızın öldürülüp yok edildi. Hainler çetesi onun bağışlarına nankörlük ederek, kuşkusuz, bu eşi görülmedik işe cüret ettiler.

Sanki zaman, bir sağdan geri kumandasıyla dönerek bize Osmanlı tarihinde kayıtlı «tahttan indirme gelenekleri»ni sayfa sayfa gösteriyordu. Bu dehşet verici sinema, Fatih Sultan Mehmet'i ikinci kez sultanlığa götüren Sadrazam Çandarlıoğlu Halil Paşa'dan [205] başlayarak her tahttan indirmenin hemen sonunda tac sahibi olan zatın devrim yapanları yok etme yolunda baş vurduğu öc alma yolunu bütün dikenleri, üzerleri kapanmış dolambaçlı yolları, kana bulanmış evreleri ile ibret bakışı önünden geçirir.

Düşünce ve hayal Mithat Paşa'nın üzgün ruhuna sızarak orada dolaşan uzaktan uzağa bir güvenlikten yardım bekler. Acaba bu rahmetli, Abdülhamit Han'ın tahta çıkışında bu sinemanın kanlı manzarasını göz önünde bulundurmuş muydu? Vefâlı Sadrazam Rahmetli Şevket Paşa [206], daha Hareket Ordusu [207] Kumandanlık Köşkü'nde otururken bir gün bunu beraberce söz konusu yapmıştık. Sonraları güzel bir dergi olan *Resimli Kitap*'ta [208] Eşkâl-ı İsyaniyye (Başkaldırma Biçimleri) başlığıyla yazdığım birkaç makalede tahttan indirme geleneklerini bütün yönleriyle açıklamaya başlamışken yine adı geçen bu zattan aldığım özel bir emir üzerine durmuştum.

Her ne ise; geçelim, yine konuya gelelim:

*Hâtırat*'ta yazılı bulunan Bakanlar Meclis'i tutanağında yazılı olduğu gibi h. 1298 (1880) yılı Şaban ayının On Üçünde Bakanlar Kurulu'nun adları, aşağıda yazılı kimselerden meydana gelmiş imiş:

Sadrazam: Sait Paşa [209]
Şeyhülislâm: Uryanizade Ahmet Esat Efendi [210]
Dahiliye Nazırı: Mahmut Nedim Paşa [211]
Serasker: Gazi Osman Paşa [212]
Bahriye Nazırı: Hasan Paşa [213]

Hariciye Nazırı: Asım Paşa [214]
Şûra-yı Devlet Reisi: Server Paşa [215]
Adliye Nazırı: Cevdet Paşa [216]
Tophane Müşiri: Ali Saip Paşa [217]
Evkaf Nazırı: Suphi Paşa [218]
Maarif Nazırı: Kâmil Paşa [219]
Nafia Nazırı: Hasan Fehmi Paşa :[220]
Maliye Nazırı: Vidinli Tevfik Paşa [221]
Sadrazamlık Müsteşarı: Zihni Efendi (Paşa) [222]
Ticaret Nazırı: Raif Efendi (Paşa) [223]

Kural ve geleneklere göre oylamalara katılma yetkisi olmayan sadrazamlık müsteşarı sayılmayacak olursa on dört kişiden meydana gelen bu kurul, Adliye Nazırlığı'nın h. 1298 (1880) yılı 12 Şaban tarihli tezkeresiyle yargıtay Ceza Dairesi'nin ilânını bütün ayrıntılarıyla okuyor. Tutanaktaki yazılara göre Rahmetli Suphi Paşa ile Server Paşa, Şeyhülislâm Esat Efendi, Bahriye Nâzırı Hasan Paşa birinci derecede suçlamada bulunuyorlar. Hattâ Server Paşa: «Öldürmeye cesaret edilmemiş olduğu kabul edilse bile yalnız tahttan indirme konusundan ötürü bu adamların öldürülmesi gerekir» diyor. Rahmetli Paşa'nın «bu adamlar» dediği Bakanlar Kurulu'nda okunan Yargıtay Ceza Dairesi ilâmında oybirliği ile suçlu olarak gösterilen:

Pehlivan Mustafa Çavuş [224], Hacı Mehmet [225], Cezayirli Mustafa [226] ile Mabeynci Fahri Bey [227] (Bilerek, isteyerek öldürenler) Ali ve Necip Beyler [228] (Ortak katiller, öldürmeye katılanlar).

Oy çoğunluğu ile suçlandırılmış olanlar:

Damat Mahmut ve Nuri Paşalarla Mithat Paşa. Yine oybirliği ile katillere yardımcı olduklarına hükmedilenler:

Seyyit [229] ve İzzet Beylerdir.

Biz burada ünlü yargılamayı uzun uzadıya anlatmaktan kaçınmakla birlikte zamanın ortaya koyduğu bazı yüzleri göstermekten vazgeçemeyeceğiz. Bakanlar Kurulu tutanağı, Mithat Paşa tarafından verilen itiraz tasarısının Yargıtay Ceza Dairesi'nce geri çevrildiğini söyleyerek:

«Cinayet Mahkemesi'nce verilmiş olan yargılar, bu konuda yapılan sorgular ve incelemelere göre olduğu gibi Ceza Mahkemesi de olağan mahkemelerin en üstü olarak, oradan onaylanan yargıları bozacak başka bir başvurma yeri olmamasına ve kanunî cezaların yerine getirilmesi ya da affı ve hafifletilmesi Padişah Hazretlerinin kutsal haklarından bulunduğuna göre» diyerek kesip atıyor.

Asıl dikkate değer olan sadrazamlıktan uzaklaştırılanlar ve Bakanlar Kurulu ile mareşaller ve orgeneraller den meydana gelmiş olarak Mabeyn'de toplanan meclisin tutanağıdır. Bu olağanüstü meclis, eski sadrazamlardan rahmetli Saffet Paşa'nın başkanlığında olarak h. 1298 (1880) yılı Şaban ayının 23'ünde ve 1297 (1881) malî yılı Temmuzunun sekizinde yani Bakanlar Kurulu tutanağı yazılıp sunulmasından on gün sonra toplantı yapmıştır. Gönül, bu on gün içinde neler olup neler bittiğini anlamak ister. Bu süre o günlerin tarihi için karanlık kalmamalıdır.

Olağanüstü meclis yirmi beş kişiden meydana gelmiştir:

Başkan: Rahmetli Saffet Paşa [230]

Sadrazam Sait Paşa [231], Şeyhülislâm Ahmet Esat Efendi [232], Mahmut Nedim Paşa [233], Eski Sadrazamlardan Hayrettin [234], Arifî [235], Kadri [236], Serasker Gazi Osman [237], Bahriye Nazırı Hasan [238], Cevdet [239], Asım [240], Ali Saip [241], Suphi [242], Kâmil [243], Harbiye Nazırlığından ayrılmış Hüseyin Hüsnü [244], Gazi Ahmet Muhtar [245], Hassa

Mareşalı Rauf [246], Mareşallardan Ali Nizami [247], Kurt İsmail [248], Asaf Paşalarla [249], Genelkurmay Başkan Vekili Ethem [250], Zaptiye Nazırı Hafız [251], Vidinli Tevfik [252], Hasan Fehmi Paşalar [253]. O sırada daha, efendi olan Raif Paşa [254] da üye olarak bulunmuşlardır.

Paşa Hazretleri bu olağanüstü mecliste verilen oyları pek güzel çözümlüyorlar. Diyorlar ki:

«Çoğunluk cezalandırma eğiliminde olup 15 oy azınlık ise cezayı hafifletmeyi desteklemeyi isteyen 10 oydan ibaretti! Çoğunluk:

Hâfız, Asaf, Ethem, Hasan, Tevfik, Nizamî, İsmail Hakkı, Hüseyin Hüsnü, Rauf, Kâmil, Ali Saip, Cevdet, Hasan, Osman, Mahmut Nedim, Ahmet Esat.

(Bu imzalar arasında Server Paşa'nın imzasının görülmeyişi rahmetlinin bu sırada hasta bulunmasından ötürüdür.)

Azınlık:

Raif, Hasan Fehmi, Ahmet Muhtar, Suphi, Asım, Kadri, Arifî, Hayrettin, Sait, Saffet.

Bununla birlikte olağanüstü meclis yalnız Yargıtay ceza ilâmının belirttiği ayrı ayrı hükümler üzerinde danışma ve tartışma yapamamıştır. Padişah'ın emriyle saray yakınlarından Niş'li Mahmut Bey [255] adında birinin Sultan Murat'ın kendisi ile annesinin emir vermiş olduklarını açıklayan ifadesini konuşup tartışarak şöyle bir karar vermiştir:

«Adı geçen iki kişiden Murad Efendi emir veren ve annesi de onunla birlikte görülen bu kurulca suçlandırılmakla birlikte, Murat Efendi'nin iyileşmez akıl hastası olması yüzünden sorguya çekilmesi ve yargılanması mümkün olamaması ve annesinin de ona uyma zorunluğu sebebiyle bunlar için bir şey denilememiş olup ancak Damat Mahmut Paşa'nın hükümden sonra sunduğu af dileyen yazısında bu iğrenç işin Murat Efendi

ile annesinin emriyle meydana geldiğini söylemesi ve Murat Efendi de tahta çıkışının haftasında delirme belirtileri sezildiğini Mithat Paşa'nın bir yazı ile bildirmesi ve Murat Efendi'nin emektarlarından ve bekçi takımından üç kişinin yüz lira maaş, otuz lira elbise parası verilerek Fer'iye'de görevlendirilmesi ve Nuri Paşa ile Seyyit Bey taraflarından da adı geçen kişilerin Murat Efendi'nin emriyle Fer'iye'ye gönderildiğinin söylenmesi ve bunların emirleri olmadıkça bu adamların Fer'iye Sarayı'na girebilmelerinin mümkün olamaması gibi ipuçları ve başka belirtiler, bu tüyler ürpertici cinayette Murat Efendi ile annesinin de emir ve bilgilerinin ekli bulunduğu hakkındaki düşünceleri kuvvetlendiren hal. lerden görünür ise de âciz kulunuzun kanunî yetkisi olmaması nedeniyle doğal olarak incelemeye girişilemeyip ilâm hükmünün yerine getirilmesi ya da hafifletilmesi konusunda oylara başvuruldukta bu konuda...»

Bakanlar Kurulu tutanağında da kayıtlı olduğu üzere: «Bu şeyler Osmanlı Devleti'nce büyük tehlikelerin nedeni olan tahttan indirme işinin kötü sonuçlarından sayıldığı halde saltanat hanedanına yükletilen katillik gibi iğrenç bir sıfatın o zamanlar hiç bir şekilde göz önüne alınmayarak, aksine bu sıfat ve ona mal edilen delilik ile mevki sağlamış demek oluyor.

Bu ilişki ile de Von der Goltç Paşa'nın silâhlar sorunu dolayısıyle rahmetli Sadrazam Şevket Paşa üzerine yazmış olduğu anılarından şu cömleyi söylemeden geçemeyeceğim. Bu zat diyor ki:

«Abdülhamit her vakit bu gibi fırsatlarda tarafsızlık rolünü oynayarak koruduğu kimseler arasında açılan savaşma ile gizliden gizliye eğlenmeyi severdi. Yoksa içinden verdiği karardan hiç bir zaman dönmezdi.»

Paşa Hazretleri bu özel bölümü *Hâtırat*'ta açmakla kendilerinin Mithat Paşa olayındaki durumlarını açık-

lamış ve belirtmiş oluyorlar. Bizim istediğimiz de zaten budur. Yargılama olayının tarihsel çözümlemesi ise bu kitabın yetkisi içinde değildir.

## 3

*«... Pantolonunun yan ceplerine doğu meşin bir kılıf içinde taşıdıkları küçük bir rovelveri çıkarıp başımda tuttular...»*

*Hâtırat;* sayfa: 87, I. cilt.

Hicret'in on dördüncü yüzyılının ilk günlerinde Paşa Hazretleri büyük bir tehlike daha geçiriyorlar. Fakat dördüncü kez sadrazamlık da bu tehlikeden sonra geliyor. Sanı ve duygu, sadrazamlık ruhunun bu zatın ayrılmaz yakını olduğunda birleşmektedir. Öyle ki her ne zaman Sait Paşa denilse insan elinde olmaksızın:

— Sadrazam mı? diyesi geliyor. Gerçekten de Paşa Hazretlerinin devlet işlerindeki derin bilgi ve kavrayışları da bunu doğrulamaktadır.

Bu yüce kişi *Hâtırat*'ın 72. sayfasından başlayan önsözler ve geniş açıklamalarla Mısır sorununu açıklaya açıklaya başlangıç ve nedenine doğru gittikleri sırada, ortada bir atlama taşı çeşidinden h. 1299 (1881) yılının Cumâdelahîresinde Abdurrahman Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle görevden ayrılışlarını bildiriyor.

İşte bundan sonradır ki İngiltere'nin Mısır'a asker çıkarma derdi meydana geliyor. Yani Mısır Bakanlar Kurulu'nun rahmetli Hidiv Tevfik Paşa'yı değiştirmek için Naipler Meclisi'ni topladığı ve sözü geçen kurul ile bakanlar, İstanbul'dan yapılacak karışmaya gerekirse

güç kullanarak karşı koymaya karar vermiş olduğu halde Babıâli'nin Hidivlikle Bakanlar Kurulu arasındaki ilişkilerin kesilmesi üzerine ortaya çıkarılmış olan sorunu doğrudan doğruya adı geçen kurulla haberleşmeye girişmesini ve Tevfik Paşa'nın Babıâli'nin telgrafını İngiltere ve Fransa konsoloslarına bildirmesinin ardından İskenderiye sularına Fransız ve İngiliz donanmalarının geldiği haber alınıyor.

İşte bu olaydan sonra İngilizlerin asker çıkarma olayı başlıyor. İngiltere Elçisi Lord Dofrin[256], Hariciye Nazırı Kürt Sait Paşa'ya[257] bir nota veriyor. İş karışıklığa uğruyor. Sonunda h. 1299 (1881) yılı Şaban ayının 25. sayılı günü gecesi Paşa Hazretleri Mabeyn'e çağrılıyor. Sarayın başmemurlarından Osman Bey, Mısır sorunu konusunu Hariciye Nazırı ile birlikte müzakere etmesi hakkında Padişah'ın bir emrini getiriyor. Paşa Hazretleri Başvekil Abdurrahman Paşa'nın da birlikte bulunmasına lüzum gösteriyorlar. Padişah:

«Gece yarısı başvekil gelemez. Size bildirilen görev halifelik adınadır, uymak gerektir.»
yollu kesin bir cevap veriyorsa da direniyorlar. Yine aynı anlamda bir padişah emri daha çıkageliyor. Hasılı işe başlanıyor. Paşa Hazretleri, Hariciye Nazırını geceleyin istimbotla Lord Dofrin'e yolluyor. Baskı hareketlerinin ertelenmesini amirale telgrafla bildirmesini ve meseleyi enine boyuna düşünmek için Babıâli'ye birkaç saatlik bir süre verilmesini istiyor. Her ikisine de uygun cevap alıyorsa da buradan elçinin yolladığı telgraf, amiralin donanma ile şehir arasındaki ilişkiyi kesmesinden ötürü, yerine varamıyor. Ertesi sabah İskenderiye'nin topa tutulduğu haber alınıyor.

Tabiî sarayda telâş telâş üstüne. Abdurrahman Paşa[258] görevden uzaklaştırılıyor ve Sait Paşa özürler dile-

diği halde üçüncü kez sadrazamlık makamına tayin ediliyor. Mısır sorunu bir konferansa dökülüyor. Konferans, Osmanlı devleti tarafından asker yollanmasına karar veriyor. Eski Hakan tereddütlere düşüyor. Saray'da geceli gündüzlü meclisler kuruluyor. Paşa Hazretleri İngiltere devletiyle askerî bir sözleşme taslağı hazırlıyor. Bu sözleşme, delegelerce parafe edilmişken 2 Şevvalde Lord Dofrin Mabeyn'e çağrılarak gece yarısına kadar uzayan «müzakereler ve asker yollamada düşülen tereddütler yüzünden imza ve karşılıklı alıp verme» erteleniyor. Artık askerî sözleşmeye lüzum görülmüyor ve elçi sözlü bir bildiri ile müzakerelere son verdiğini bildiriyor.

İngiltere Mısır'da çorabını öredursun, Paşa Hazretleri, «kanunlaşması için Millet Meclisi'ne teklif olunacak birçok kararlar bulunduğundan bunların kanunlaşması gereğini» tekrarlayan konuşmalarda bulunarak Eski Hakan'ı işkillendiriyor. Ta Bursa valiliği zamanında kapanmış olan böyle bir meclisi hazırlatması üzerine Mabeyn'e kendi başkanlıkları altında olmak üzere Mahmut Nedim, Hayrettin ve Suphi Paşalardan meydana gelme bir encümenin toplanması emrediliyor. Eski Hakan, Anayasa'nın çok geniş özgürlüğü içinde olmasından ötürü, bunun değiştirilmesini öneriyor. Paşa Hazretleri: «Anayasa'nın değiştirilmesine ancak «Konstitüant» denilen kanun koyucu kurulun yetkisi vardır; yürütme gücü bunu yapmaya yetkili değildir.» cevabını veriyor. Bu düşünceyi Hayrettin Paşa'dan başkası kabul etmiyor. Yapılan özet tutanakta imzalarının altına kendi görüşlerini uzun uzun yazıyorlar. Bu görüş şöylece özetlenebilir:

— Milletvekillerinin devletin haklarını ve yararlarını korumaya güçlü kimselerden seçilmesi için ilk önce seçim kanunu tasarısının kaleme alınması,

— Bakanların görevlerinin kanunca ayrılması ve belirtilmesi,

— Ne çeşit değiştirmeler düşünülmekte ise Millet Meclisi'nin toplanarak onun tarafından bu işin yapılması,

— Bu değiştirmeler başka bir kurul aracılığı ile yapılırsa Anayasa bozulmuş demektir. Bu durum ise bazı azınlıkların yönetim özerkliği konusunda sezilmekte olan isteklerine ve bu konudaki kışkırtmalara güç verir.

Görülüyorlar ki Paşa Hazretleri büyük bir tehlikeye doğru yürüyorlarmış. Fakat «Her şey vakti gelince olur.»

Araya Ermenilerin oturduğu yerlerin bir düzene konması hakkında İngiltere'nin şikâyetleri giriyor. İllerin genel yönetimleri için hazırlanan tüzükler, görüşlerin birbirine uymayışı derdine uğrayıp uygulanamıyor. Hasılı zorluklar büyüyor, Paşa Hazretleri istifa ediyorlarsa da kabul olunmuyor. h. 1299 (1881) yılı sonlarında:

«Başkentte ihtilâl fikirleri varmış; Padişah hakkında iyi niyetler yokmuş» sanıları meydan alıyor. Bunun üzerine Mahmut Nedim Paşa ile birleşerek tedbirler almak için müzakere yapmakla görevlendiriliyorlar.

İşte Paşa Hazretleri bundan sonra o büyük tehlikeyle karşılaşıyorlar. İllerin genel yönetimine ilişkin olmak ve merkezî hükûmetin etkisini güçlendirmek üzere bir başka yolda tüzükler koymak için yine Mahmut Nedim Paşa ile Müzakere ve kararları ortak tasarılar şeklinde sunmak için yeni bir emir daha alıyorlarsa da sadrazamlık ortaklık kabul etmeyeceğinden ve devletin yararı hakkındaki görüşleri Mahmut Nedim Paşanınkilerle aykırı bulunduğundan 22 Zilkadede görevden çekiliyorlar; yine kabul edilmiyor. Bu hal h. 1300 (1882) yılı

19 Muharremine kadar sürüyor. Yani son çekilişinden elli yedi gün sonra bir gece saraya çağrılıyorlar.

*Hâtırat* sahibi bu geceyi ve uğradığı şiddetli muameleyi anlatıyor:

«Padişah'ın huzuruna girdiğimde alışılmamış bir durum karşısında bulundum. Şöyle ki:

Padişah Hazretleri oturmama izin vermeyip ve kendileri de ayağa kalkıp on beş dakika kadar bana birçok ağır sözlerde ve azarlamada bulundular ve azarlamanın sonunda:

«Bir gün önce sarayda hapsedilen Mareşal Fuat Paşa'ya[259] yöneltilen suç hakkında Mahmut Nedim Paşa ve Cevdet Paşa'nın yanlarında geçmiş ve Cevdet Paşa'nın kalemi ile tutulmuş geniş bir sorgu kâğıdını verdiler. Ben bunu okumaya başlar başlamaz Padişah Hazretleri hızlı adımlarla bana yaklaştılar. Öyle ki aramızda belki bir adımdan fazla yer kalmamıştı. Bu heyecanlı durum içinde, durmaksızın bana aşırı hiddetini belirtiyor ve cevabımı çabuklaştırmamı emrediyorlardı. Sorgu kâğıdının konusu Padişah Hazretlerinin tahttan indirilmesi için Dağıstanlılardan meydana gelmiş bir derneğin kurulduğu üzerine duyulan şeylerle ilgili inceleme idi.

«Denilen derneğin yöneticisi o vakitler Padişah Hazretlerinin kişisel korunmaları için ayırdıkları ve bir çeşit hassa askeri imtiyazını verdikleri Dağıstanlılardan kurulmuş olup bu askerin önderi saray içinde Dağıstanlı Mehmet Paşa[260] imiş. Mareşal Fuat Paşa[261] ve başka bazı kimseler cemiyetin ileri gelenlerinden olup sanki ben de cemiyete başkanlık ediyormuşum. Durumun gerektirdiği ölçüde hızlı ve üstünkörü bir bakışla gördüğüm şu kâğıttan çıkan anlamlar buydu. Lâkin okuma sona ermeden ve anlamın amacı anlaşılmadan Padişah Hazretleri bu sorgu kâğıdını öfkeyle elimden aldılar.

— Buna ne diyeceksin?
Sorusunu yönelttiler.

Durum ve yer, uydurma masalları çürütmek için söz söylemeye izin vermiyordu. Denemelerim de az öz söylemeyi, uzatmaya üstün tutuyordu. Bundan dolayı:

— Aslı faslı olmayan şeylerdir.
Anlamında birkaç kelimeyle meramımı anlattım. Yeniden:

— Ne diyeceksin? Haykırışıyla karşılaştım.

— Aslı faslı olmayan bir şeye bundan başka ne cevap verebilirim?
dedim. Bunun üzerine haykırmalar, azarlamalar bir kat daha arttı ve Mühr-ü Hümâyun istenildi. İşte o zaman zor duruma düştüm. Çünkü, Mühr-ü Hümâyun üzerimde değildi. Yüce mühürü çantamda taşırdım. Mabeyn'e çağrıldığım gece çantayı götürmüş isem de Padişah'ın yanma girerken adamımın yanında bırakmıştım.

Padişah Hazretleri'nden Mabeyn dairesine gidip mührü getirmek için izin istedim. Ama kendileri büsbütün öfkeden köpürerek:

Pantolonun yan ceplerine doğru meşin bir kılıf içinde taşıdıkları küçük bir rovelveri çıkarıp başımda tuttular.»

## 4

*«Bu durum gerçekleşirse her şeyden önce seni parçalatacağım...»*

*Hâtırat* - sayfa: 87, I.. cilt.

İkinci Çerkez Hasan'ın[262] çıkışı!... Evet *Hâtırat*'ın 68. sayfasında yazılı bir notunda böyle birinin tâ Ma-

beyn içinde neredeyse çıkacak olduğu anlatılır.

Paşa Hazretleri beyinlerine uzatılan rovelverin tehdit ateşi altında bulundukları sırada bile Eski Hakan'ın psikolojik durumundan birini daha öğreniyorlar. Silâh çekmekte bile dikkatli soğukkanlı davrandığını söyledikten sonra:

«— Emir buyurun çantayı getirsinler. Yüce Padişahımızın emanetini veririm; bende olan Tanrı emanetini de ondan sonra alırsınız» dediklerini boynunu bükmüş bir kurbanlık deyimi ile söylüyorlar. Öyle ya, hangimiz olsa böyle diyecektik. Elinde silâh olan bir sorumsuz. Vurdu mu vurdu. Kim ne diyecek? Dostlardan birinin dediği gibi: Kazaen lillahi Fâtiha'dan[263] başka dua da yok. Siz ey bu yüzyılın tarihinin karanlıklarına bakıp da şaşakalanlar, anlayın ki birinci Osmanlı durumunda bulunan bir sadrazam ne türlü katilce bir işlem karşısında baskı ile tirtir titremiş. Hayatı ne ellere bırakmışız. Ne denli kadere boyun eğer bir ulusmuşuz! Saray'da ne türlü bir padişahlık terbiyesi varmış!

Paşa Hazretlerinin bu teslim oluşu üzerine Eski Hakan rovelveri başlarından çekiyor, salonun kapısından çıkarak:

— Çantayı getirsinler; dedikten sonra dönüp yine rovelveri başlarına tutarak:

— Mühürüm çantadan çıkmazsa buradan ölün çıkar. Diye söylenerek azarlamada bulunuyor. Çanta geliyor, mühür çıkıyor. Fakat Paşa Hazretleri yine yakayı kurtaramıyorlar. Eski Hakan, kendisinin ortadan kaldırılması yahut da tahttan indirilmesi hakkında verilen jurnalın dediklerini gerçek sayıyor. Sultan Murat'ın tahta çıkmaya hazır ve hattâ sarayında birtakım kürtlerin gizlenmiş olduğuna inanıyor. Bu hal gerçekleşirse her şeyden önce Paşa Hazretlerini parçalatacağını söyleyerek adı geçenin önüne düşüyor, Harem'le kendi dairesi

arasındaki bir odaya kilitleyip bırakıyor. İşte bu sıralarda Mabeyn'de ikinci bir Çerkez Hasan türüyor. Ama sözgelişi. Çekip vurmuyor, bağırıp çağırıyor. Bu kişi Paşa Hazretlerinin becerikli ve pek bağlı adamı olan Ahmet Ağa'dır. Kendisinden çanta istenildiği zaman gördüğü telâşlı davranışlardan efendisinin özel dairede tutuklanmış olmasından pek çok kuşkulanan bu adam, tutukluluğun uzaması üzerine saray bekçilerine baş vurarak kesinlikle Padişah Hazretlerini görmek istediğini içeriye bildiriyor. Padişah reddediyor. Ahmet Ağa direniyor:

— Kesinlikle efendimi göreceğim; görmeye bırakmazsanız Çerkez Hasan gibi ölmeyi gözüme almışımdır:

Diye avazı çıktığı kadar bağırıyor, bütün Mabeyn Dairesi'ni telâşa düşürüyor. Gerçi onu da tutukluyorlarsa da bağırışları sinirler üzerine etki yaptığından hapsedildiği yerin kapısı on sekiz saat sonra açılıp Paşa Hazretleri sağ salim salıveriliyor.

Burada anmaya ve karşılaştırma yapmaya değer bir durum varsa o da Eski Hakan ile Paşa Hazretleri arasındaki ilişkinin birbirlerine karşı her zaman güvensizlikle lekeli olmasına karşılık, yine birbirleri hakkında, isterse dış görünüşte olsun, güveniyorlarmış gibi davranılmış olmasıdır.

Padişah kuşkulu, sadrazam kuşkulu. Padişah kuşkusunu belli ediyor, Sadrazam gizliyor. Çünkü *Hâtırat*'ta okunduğuna göre Sait Paşa Hazretleri Eski Hakan'ı tanıdığı günden beri bazan açık ve çoğunlukla gizli bir surette, hakkındaki öfke izlerinin eksik olmadığını görüyor. Bunun günün birinde bir kazayla sonuçlanacağının işinin icabına, durum ve örneklere göre ihtimal dahilinde olduğunun farkına vardıkları için, eğer birgün Mabeyn'e tutuklanıp baskı altına alınacak olurlarsa, İngiltere Elçisi Lord Dofrin'e hemen bilgi verilmesini yü-

ce haremlerine salık vermişler imiş. Paşa Hazretlerinin tutuklanması üzerine Lord'a haber gidiyor. Bir taraftan Çerkez Hasan'ın çıkışı, öte yandan Lord'un sultanlık katındaki çabaları iyi sonuçla etki yaratıyor.

Bu ne şaşılacak hükümdarlık, o ne acayip sadrazamlıktır ki, tahttan indirilmiş Sultan Abdülhamit, Paşa Hazretlerini tutukladığı yerden salıverdiği günün gecesinde Mabeyn'e çağırıp sadrazamlık görevini yeniden teklif ediyor. Ertesi gün ikindi zamanına kadar özür dileyip yalvardığı halde kabul etmeyip Paşa Hazretleri yine yüksek, gösterişli alaylarla Babıâli'ye geliyor. 21 Muharrem h. 1300 (1882).

Acaba bu yüzyılın tarihi bunlara ne diyecek? Eserler üstünde yapılacak ruhi tahlillerde olayların çok önemli rolleri vardır. Paşa Hazretleri, bu incelikleri bildikleri için dördüncü kez olarak sadrazamlık görevini yüklenişleri konusunu aşağıdaki sözlerle süslüyorlar:

«Sadrazamlık görevine dönüşümden bir iki gün sonra İngiltere Başvekili, Londra Elçisi Musurus Paşa'ya [264] ve Fransa Dışişleri Bakanı, Paris Elçisi Esat Paşa'ya [265] hakkımda güven ve sevgi gösterisinde bulunmuşlar; bu zatlar da durumu telgrafla Babıâli'ye bildirmişlerdir.»

Paşa Hazretleri bu görevde h. 1802 (1884) yılı Zilhicce ayının onuncu gününe kadar, yani Doğu Rumeli'nin Bulgarlar tarafından alınması zamanına kadar bulunuyorlar. Bu arada en önemli olarak Mısır sorunu ile uğraşıyorlar.

Sözü geçen sorunda dikkate değer üç şekil görülüyor:

1 — Mısır'a asker yollanması için iki taraf arasında önceden kararlaştırılan sözleşmeyi Eski Hakan kabul etmediği için asker gönderilememiş ve fakat İngiltere'nin orada yerleşmeye başlaması telâş uyandırmış. Bir

çare bulunsun diye birbiri ardınca Padişah'ın emirleri geliyor. Sait Paşa Hazretleri Bakanlar Kurulu kararı olarak devletlerin ortak işgalini teklif ediyorsa da İngiltere Hükûmeti bu teklifi: «Siz asker yollama işini zorlaştırıp sürüncemede bıraktınız. Öteki ilgili devletler de ilgisiz kaldılar. Ben, sorumluluğu üstüme alıp orada güveni sağladım. Şimdi karma işgal yolunu kabul edemem; çünkü onuruma dokunur.» diye reddediyor. Öteki devletler de: «İngiltere ile hoş geçinin!» diyorlar. Paşa Hazretleri de ikinci bir çareye başvuruyorlar:

Mısır'ın İngiliz askerlerinden boşaltılması için Londra'ya olağanüstü bir elçi göndermek. Bunu Eski Hakan kabul ettiği gibi İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granvil [266] de uygun olduğunu bildiriyor. On iki maddeden ibaret olan müzakere esaslarını Londra'da konuşacak bir elçi aranıyor. Padişah, Ahmet Vefik Paşa ile Hariciye Nazırı Asım Paşa'nın elçiliğini kabul etmiyor. Paşa Hazretleri Evkaf Nazırı Kâmil Paşa için izin istiyor; Padişah emri, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'ya çıkıyor. Paşa, sebebi sadrazamlıkça bilinmediği halde Viyana ve Berlin yolu ile Londra'ya gidiyor. Başarı sağlayamıyor. Kimi davranışları ile bazı devletlerin dikkatlerini üstüne çekiyor. En son Fransa, Rusya, Almanya elçileri Mabeyn katında girişimlerde bulunuyor, Hasan Fehmi Paşa, elinde önemli şartlar taşıyan bir Lord Granvil tasarısı olduğu halde dönüyor. Fakat tasarıdaki şeyler buraca kabule değer görülmüyor.

2 — İngiltere Hükûmeti müzakere için Sir Drumond Wolf'u [267] gönderiyor. Bu zat h. 1302 (1884) yılı Şevval ayının sonlarında geliyor, görüşüyor, Padişah'ın katına çıkıyor. Birçok savsaklamalardan sonra Hariciye Nazırı Asım Paşa ile Kâmil Paşa müzakereler için görevlendiriliyor. Ders almaya değer bir olaydır ki, Paşa Hazretleri konuşmaların bir protokola bağlanarak erte-

si mecliste imza edilmesi yanlısı olduğu halde Eski Hakan bu şekli istemiyor. Protokol tutulması devleti taahhüt altına sokacağından hiç bir şekilde kesin olarak doğru olamaz, diyor ve direniyor. Paşa Hazretleri bu konuda diyorlar ki:

«Çünkü bundan önceki başvekilliğimde Mısır'a bizim taraftan da asker gönderilmesi ve güven sağlandığında iki devletin askerinin aynı zamanda orayı boşaltmaları için İngiltere elçisiyle yapılan sözleşme iki tarafça «parafe» edilmişti ve yalnız bizim onaylamamıza bırakılıp kesin imzası kaldığı halde sonsuz hatırlatma ve direnmelerime karşın bakanların Padişah'ın düşüncesine uymalarından ötürü imza konusu gerçekleşmemişti. Bu sözleşmenin konusunu Padişah kendine ve devletine bir hizmet saymak gerekirken, tersine, başka düşüncelere yönelmiş ve İngiltere devletiyle öyle bir önemli sözleşme yapma başarımdan ürkerek benden uzaklaşmıştı. Fakat Abdurrahman Paşa'yı yerime getirdiği halde bu zat nedense iyi bir yönetim kurabilmeyi başaramadı. Bu da başvekilliğe dönmemi gerektirdi. Sanırım Padişah Hazretleri «yeniden göreve getirmekle eski düşüncemi değiştireceğimi» ummuştu. Oysa devletin yararı için tutulan yolun ne görevden uzaklaştırılmakla ne de yeniden göreve atanmakla değişmeyeceği bir zorunluluktur.»

Değişmeme zorunlu ama biteviye azar işitmek de iyi bir şey değil. Paşa Hazretleri Mısır'a Osmanlı askeri yollaması ve Sudan'ı da doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına sokmaya çalışması, özellikle olağanüstü elçi aracılığıyla bu konuda İngiltere Hükûmeti'nin de desteğini sağlamayı başaracağının anlaşılması yüzünden Padişah'ın katında hiddet ve şiddetle karşılaşıyorlar.

Burada önemli sayılmaya değer bir «Bakanların Aralarında Konuşması Olayı» var ki zamanın psikolo-

jik durumunu inceleyecekler için pekçok yararlı olacaktır.

Paşa Hazretleri Padişah'ın yanından çıktıktan sonra Beşiktaş iskelesine geldiklerinde Asım ve Kâmil Paşalar da geliyorlar. Hep birlikte küçük vapura biniyorlar. İkisi de küskün. Asım Paşa diyor ki:

— Çok eziyet çekiyoruz. Âli Paşa sağ olsaydı böyle şeyler olamazdı.

Kâmil Paşa cevap veriyor:

El kol bağlı, Âli Paşa sağ olsaydı ne yapardı? Sait Paşa Hazretleri ikisinin arasını buluyor:

— Yüce amaç, işin her yönünü inceleyerek bir hata işlenmesine yer vermemektedir. Görev yolunda çekilen eziyetlere ilişmemeli.

3 — Eski Hakan, delege paşaların Sir Drummond Wolf ile müzakereye girişmelerine izin vermiyor. Sebebi; Sir Drummond Wolf'un sunduğu önerileri, eski önerilerin dışı görünüşte yumuşak olan bir benzeri imiş. Delegeler! elçinin gerçek ve en son söyledikleri her ne ise ilk önce onu tümüyle anlayacaklar. Eski Hakan da sonra ne gerekirse bildirecek. Paşa Hazretleri böylelikle canlı savunmalarda bulunuyor. Delegelerin her diyeceklerini devletin kabul etmesi zorunlu değildir, diyorsa da Eski Hakan yine düşüncesinde direniyor. Paşa Hazretleri inandırıcı kanıtlar ileri sürse de kim dinler? Sözü başka yönlere çeviren yanıtlar alıyor: «Paşalar müzakereye girişseler, sonradan devlet onların düşündüklerini kabule değer görmezse her ne denli o düşüncenin bozulmuş olması yerinde olursa da bu durum delegelerimizi reddetmek olacağından onurlarına dokunur; kendilerine şimdilik müzakere için izin vermeyişim bunun içindir...»

Sözün kısası iş uzadıkça uzuyor. Delegelerimiz, elçiden önerilerini istiyorlar. İki gün sonra imzasız bir

tasarı yolluyorlar. Paşalar imzalasın, diye geri çeviriyor. Aradan yine birkaç gün geçiyor. Sir Drummond Wolf İngilizcesi imzalı, Fransızca çevirisi imzasız olarak önerilerini gönderiyor. Fakat buradaki önerilerle birinci ve ikinci konuşma meclislerinin imzasız kalan protokollarındaki beyanlar arasında şaşırtıcı ve üzücü büyük bir ayrım var. Bu büyük ayrımı Paşa Hazretleri 109. sayfaya şöyle gösteriyor:

«... Protokol tutulması pekiştirilerek yasaklanmış ve elçiden tüm önerileri hakkında imzalı bir kâğıt istenilmiş ve o da önce imzasız ve beri tarafın direnmesi üzerine altı gün sonra imzalı olarak bir memorandum vermiştir. Bunda elçi, devletçe Mısır'a yalnız komiser yollanmasını öneriyordu. Oysa ilk ve ikinci konuşmalarda Sudan bölgesine asker yollanması ile oranın doğrudan doğruya Osmanlı Hükûmeti yönetimine alınmasını ve asıl Mısır Toprağına da asker gönderilmesi istenilirse özerkliği korunmak koşuluyla buna da bağlı bulunduğu devletin razı olacağını söylemişti.»

Meseleyi bir tezkere ile yukarıya bildiriyorlar. Ertesi gün Mabeyn'e çağrılıyor. Özel Kâtip Reşit Bey [268], Rahmetli Osman Paşa'nın odasında şöyle bir Padişah emri bildiriyor:

«Şevketli Efendimiz bugün sizi göreceklerdi. Biraz rahatsız olduklarından mümkün olamadı. Kendilerine sunulan kâğıtları gördüler. İşin Bakanlar Kurulu'nda müzakeresini gerektiren ve Mısır sorunu üzerinde Padişah'ın pek çok notları ve görüşleri olduğundan bunları da içeren yazılı bir padişah emri çıkarılmasını düşündüler. Fakat sonradan bu buyruklarının sözlü olarak ve benim aracılığımla iletilmesini uygun buldular. Buyuruyorlar ki, «Mısır sorununu kendisi de bilmektedir. Bu işte birçok yerlerin parmağı ve gizli niyetleri olduğunu onaylar, sanırım. Buralarına dikkat ederek bir ka

rar versin. Her halde benim yararım korunsun. Kendisi Babıâli'ye gitsin ve bugün Meclis'i toplayarak yeniden bu iş müzakere edilsin; verilecek karar bu akşam tutanakla bana sunulsun.»

Paşa Hazretleri şaşkın. Çünkü sorunun çözümü için birkaç yol, hatırlanmış ve sunulmuştu. Padişah'ın yüce istekleri bilinmiyor ki müzakereye temel olarak alınsın. Reşit Bey'den soruyor, bilmiyor. Sorup düşüncesini öğrenin diyor, öğrenemem, cevabını veriyor. Ne tuhaf bir durum!

Bu tuhaf durumu, her zaman için, daha güç bir duruma koyan başka bir yön de var: Paşa Hazretleri bu yönü pek güzel açıklıyorlar:

«Bir süredir bakanların bir takımında garip bir hal görülmekteydi. Şöyle ki: Bunlar Saray'a karşı başka, Meclis içinde başka davranış ve konuşmada bulunmayı âdet edinmişlerdi. Örneğin, bir karar Padişah tarafından kabul olunmayıp da yeniden incelenmek için çevrilecek olsa, «O kararda benim oyum yoktu» gibi sözlerle kimileri imzalarına aykırı olarak açıkça susmaktaydılar. Müzakereleri kendim yazarsam karşılaşılan güçlükler böylece giderilmiş olur, düşüncesiyle buna karar verdim ve birkaç aydan beri önemli konularda nasıl konuşulduysa kendim olduğu gibi yazmayı uygun buldum.» Bereket versin ki (Ülkenin Hakkı) gibi uygun bir düşünce imdada yetişiyor. Bu görüş açısından problemi Bakanlar Kurulu'nda müzakereye koyuyor, gün batıncaya dek bu acaip tutumlu bakanlarla konuşuyor, hiç bir karar alamıyorlar. Sonunda Kâmil Paşa ile Fehmi Paşa, elçiye yapılacak karşı teklifi ayrı ayrı karalıyorlar.

Bu sorunun ne türlü bir kalıba girdiği bugünkü durumu ile tespit edilmiş olduğu için burada uzun boylu anlatmaktan çekiniyorum. Yalnız şurasını söyleyelim ki, Paşa Hazretleri Bakanlar Kurulu'nda altı mad-

delik bir karar aldırdıktan birkaç gün sonra, kendinden önce ve sonra birkaç kez sadrazam olan Kâmil Paşa'nın, haksız olarak, kendi haklarında revâ gördüğü ve anılarında:

«... Önceleri Padişah'ın paylamasından korku ve heyecana düşmüş bulunduğu deyimi ile yazdığı beklenmedik Doğu Rumeli olayı ortaya çıkıyor. *Sait Paşa'nın Kâmil Paşa Anılarına Cevapları*[269] adlı küçük kitapta okunduğuna göre Eski Hakan, bayram namazına çıkarken Paşa Hazretlerine öfkesini belirtip onu dehşete düşürmemiş. Adı geçen bu münasebetle:

«Tersine, camiden saraya dönünceye ve Bakanlar Kurulu'nda müzakereye başlayıncaya değin asker yollanması düşüncesinden vazgeçmem ve başka deyimle kendi görüşüne uymam için bana çok okşayıcı davranışlarda bulunmuştu.

Gücenme ve öfke belirtileri asker göndermeye karar verdiğimden ve bu kararın geri alınması hakkında yaptığı ısrarlara karşılık devletin önemli bir ülkesini feda etmeye âlet olamayacağım cevabiyle karşılık vermemden sonra başladı.» diyorlar ve bundan sonra Mısır sorunu ve ilişkin durumları açıklıyorlar ki özeti, yine kendi sözleri olan şudur:

«Özetle, bu işte de kişisel sorun, asıl sorunun önüne geçmiştir.»

Bununla birlikte bu açıklamalar okundukça beliriyor ki, yıllardan beri Babıâli'ye yöneltilen erteleme ve çıkmaza sürme politikası, başka devletlerce ele alınmışsa onlara yararlı, bizce bu usule başvuruldukça hakkımızda zararlı çıkmıştır ve bugün de çıkmaktadır.

Karadağ prensinin İstanbul'u ziyareti «Göksu Sözleşmesi[270]» olaylarının da açıklanması burada gerekli görülmedi; çünkü bu gibi olaylar yalnız tarihe küçük bir fayda ekleyecek kadardır. Oysa Eski Hakan Ab-

dülaziz Han zamanından başlayıp Abdülhamit zamanında artık pek ayağa düşürülmüş olan *Nişan* konusu ile ilgili bir bölüm var ki, genişçe açıklamasında bizim için zorunluluk bile görünüyor, çünkü bu konuda pek tuhaf bir ruh hali önemli bir rol oynuyor.

Paşa Hazretleri dördüncü kez başvekillikte bulundukları sırada Bulgaristan Prensi Prens Dübatenberg İstanbul'a geliyor. Eski Hakan'dan, prensliğin de nişan verebilmesi için izin rica ediyor. Kabul olunuyor. Mabeynci Rahmetli Besim Bey [271] aracılığı ile Paşa Hazretlerine, dileğin yerine getirilmesi hakkında Bakanlar Kurulu'ndan bir tutanak yapılması emrediliyor. Paşa Hazretleri:

— Nişan, egemenlik belgelerinden biridir. Berlin Andlaşması [272] gereğince yalnız özerklik siyasetine sahip olan Bulgaristan Prensliğine nişan takma hakkı vermek Prensliğin egemenliğini onaylamak demek olur, deyip reddediyor. Aradan iki saat geçiyor. Almanya Elçiliği Baş Tercümanı Mösyö Testa geliyor; Prens Dübatenberg'in isteğini destekliyor. Aralarında şöyle bir konuşma geçiyor:

Sait — Bulgaristan'ın egemenliğinin onaylanmasına yol açacak hallere Babıâli razı olmayacağı gibi öteki büyük devletler de olmazlar, kanısındayım.

Testa — Sanırım ki Prens Dübatenberg bu engellemenizden üzülüyor, belki sizi ziyaret de etmez.

Paşa Hazretleri ise o gün kararlaştırılmış belirli saatte Prensi evlerinde beklediklerinden:

S — Böyle siyasî meselelerden ötürü ziyaretten vazgeçemeyeceğini Prens'in politik inceliğinden uzak görmeye hakkım olamaz mı? Diye cevap veriyor.

Testa gidiyor. Bir buçuk saat sonra prenslere ev sahipliği eden Mabeyn Müdürü Arap Ahmet Ağa geliyor; Paşa Hazretlerine:

— Prens, size gelmek için Hacı Hüseyin Bağı Köşkü'ne kadar geldi ise de oradan dönüp İstanbul'a gitti, diyor.

Arabın gelişinden bir gün sonra da Mabeyn'den bir tezkere geliyor. Bunda: «Prenslik içinde hak kazanmış kişilerin hizmetlerinin değerlendirilmesi nişanla mümkün olacakken buna meydan verilmemesinden Bulgaristan prensi üzülüyor ve yakınıyor.» deniliyor. Paşa Hazretleri de:

— Bulgaristan gibi siyasal özerkliği bulunan Mısır Hidivliği'nde geçerlikte olan kurala uyarak Prens Dübatenberg de beratlarının isim yerleri açık olarak dilekte bulundukça Osmanî [273] ve Mecidî [274] nişanları verilebilir.

Cevabında bulunuyorlar. İşte zamanın gülünç oyunu bu cevabı izleyen şöyle bir Padişah emri ile ortaya çıkıyor:

«Prenslik, nişanlarımızın değerini azaltmak için bunları hak etmemiş kimselere verirse sakınca vardır. Konu Bakanlar Kurulu'nda incelenmelidir.»

Şurada Rahmetli Baba Tahir'i [275] hatırladım. Bir gün basımevinde yanıma geldi. Elinde üstüne birtakım adlar yazılmış bir kâğıt vardı. Bana dedi ki:

— Bildiklerinden sevindirilmeye değer olan kimler vardır?

— Ne gibi?

— Nişan alacağım da...

— Bildiklerim basımevinde çalışanlardır.

— Onları yazdım, daha daha...

— Sen bilirsin!

Bir de listeye baktım ki adları arasında Beyoğlu'nda gizli bir genelev tutan bir Katolik ile Baba'nın özel işlerinde bulunmaktan haz duyan bir Rum'un da adları var.

— Ne yapıyorsun be yahu! Bunları nasıl yazdın? Ya farkına varırsa!

— O öyle ister, aldırma!

Eski Hakan nişan, rütbe vermede bu dereceye kadar ilgisiz ve lâubali iken Bulgaristan prensinin nişan vermek konusunda nişanlarımızın değerini azaltmaya baş vuracağını düşünmesi ne kadar gariptir! Sultanlığının son yıllarında nişan ve rütbe yağmasının ne kadar rezalet çukuruna düştüğünü bilmeyenlerimiz yok gibidir.

O zamanlarda en çok hoşuma giden görünümlerden biri de daha sünneti bile yapılmadan fesine anasının mücevherleri ya da şunun bunun küpe, iğne gibi elmasları asılarak göğsüne de hamayıl[276] biçimi bir şal sarılarak sokağa çıkarılmış çocuklardan birinin kılığıdır.

Babasının nişanları çok olacak ki zavallı çocuğun fesine liyakat[277], İmtiyaz[278] madalyalarının gümüşlü ve altınlısı dikilmiş, boynuna Dördüncü[279] bir Mecidî nişanı asıldığı gibi koca bir hamayıl ile de İkinci Osmanî[280] geçirilmişti. Bunlardan başka göğsünde de çeşitli derecelerden öteki nişanlar vardı. Öyle bir duruma gelmişti ki rahmetli Hoca görseydi hemen tanır ve:

— Vay! Bizim fincancı katırının torununa bakın! diye ter ter tepinirdi.

O zaman tevcihat ve nişan dağıtımını gösteren gazete sütunları gözden geçirilse kim bilir daha ne gibilere rastlanılır. Bununla birlikte Baba Tahir de ötekine berikine nişan almak işindeki bilinen aşırı cesaretinin cezasını çekti!

*Hâtırat*'ta nişan meselesini Kongo[281] Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin çağırılmayışı ile Ticaret Anlaşmaları tarihi ve anlaşmaların yenilenmesi teşebbüsleri, Sağlık Meclis'i ve Rum[282] Patrikhanesi anlaşmazlığı ve öte-

kiler izliyor. İstibdat döneminin tarihini yazacaklar için önemli yararlar elde edilebileceği için bunların okunmasını önemle salık veririm.

## 5

İki Hâtırat'ı izleyen Üç Şahsiyet'e bu konular biter bitmez bir dördüncü çıkıyor. Bunu ben çıkarmıyorum, Paşa Hazretlerinin şu hasbihali çıkarıyor:

«Bizim halkın hali tuhaftır. Herbir iyiyi ve kötüyü sadrazamlardan beklerler. Bu bekleyişte az çok bir hak olabilmek için hiç olmazsa o sadrazamların milletin vekilleri arasında çoğunluğu elde etmiş, o oranda iktidara sahip bir meşrutiyet yönetimi Bakanlar Kurulu'nun başkanı olması gerekeceğini düşünmezler mi? Daha şaşılacak yönü, sadrazamlıkta bulunanlar dıştan ülkenin hak ve yararlarını koruma, ya da içten aykırı karşı bir güce raslayıp da ona üstün gelirlerse halkımız bu koruma ve üstünlüğü tümü ile kendine mal etmekte yani ulusun gücüne dayanarak o sadrazama bir övünç payı çıkarmakta bile cimrilik eder. Lâkin bir başbakan ülkenin yararlarına çalıştığı zaman sanki o yararlarda kendileri ilgili değillermiş gibi kimse ona yardımcı olmaz. Eğer o kişi, ülkenin hakkını elde etmek ve adaleti yerine getirmek için savaşıp da çabası meyvasız kalır ve görevinden de düşürülmüş olursa, bazıları bu düşüşün kişisel etkilerinden sanki kendileri de pay alacaklarmış ve o kişiye yakın olmaktan çekinmek zorunluluğunda imiş gibi görünürler ve bütün güçlerini ondan uzaklaşmaya harcarlar. Bunu da çok yerinde, akıl ve bilgiye pek uygun bulurlar. Kimileri de yetişmiş bir adamın düşüşünün ötekinin göreve getirilmesine, böylelikle zin-

cirleme birçok adamların yükselmelerine neden olacağını düşünerek hem bu söz konusu düşmeden sevinir, hem de ellerinden geldiğince düşmüş olanın önemini kaybettirmeye çalışırlar. Özetle, görevinden alınıp gözden düşmüş olan bir adamı, önceleri vatanına ne denli hizmet etmiş olursa olsun, gözden düşüşünden sonra kendisini gerçekten ve içten tutan bir kişi bulunmayıp hattâ haksız sebeplere baş vurarak karşısına geçen birtakım insanlar meydana çıkar.

Tek tük vatan için savaşanların hakkını kabul edenler olsa bile söyledikleri örtülü bir perdenin ardındaki bir dertleşme, bir dedikodudan ibaret olduğundan güçten ve değerden tamamı ile uzak görünür. Bu konuda daha çok açıklamalar yapmak yersizdir. Sözün kısası dindaşlarımız ülkenin gerçek yararlarını tehlikeye koyan durumlarda bir ilgisizlik yoluna sapmakta ve Hıristiyan vatandaşlarımız ise ülkenin hak ve yararlarında kendilerine yeterli pay verilmediğini öne sürerek tehlikeli hallere bir seyirci gibi bakmaktadır, diyebilirim.»

Deyiniz Paşa Hazretleri! Fakat hasbihalden, konuşup dertleşmeden çok, küskünlüğe benzeyen siz devletli kişinin bu sözlerinizin hemen her satırına verilebilecek karşılıklara da hazır olunur. Her şeyden önce Osmanlılıkta sadrazamlık geleneğinin başı olan Çandarlı Kara Halil'den dördüncü kez sadrazamlığınıza gelinceye kadar padişahların soyu ile sizler arasında meydana gelmiş olan ilişkileri hiç olmazsa tarihin sayfalar arasından sızdırdığı bilgilere dayanarak düşününüz. Sonra bu ilişkilerin «Bizim halk» dediğiniz ulusun tüm kitlesine ilişkin bölümlerini de karşılıklı tartınız. Kesinlikle sizin yönün ağır bastığını, ona karşılık bizim yanın havaya uçarcasına yükseldiğini görürsünüz. Gerçi başlangıcından bu yana böyle değilse de aslında ulusun Padi-

şah'a karşı bir savunma organı olmak gereken sadrazamlık makamı ya da vekilliğin sahibi olmuş olan her kişi, bu ince noktayı yani ulusseverliği en önce, yani o yüce makama geçmeye yöneldiği ya da sezdiği zaman düşünmüş müdür? Düşünmüş olanlar halkın iyisi olmuşlardır. Düşünmemiş olanlar da tabiatiyle halkın kötüsü oldular. Örneğin, ilk sadrazamımız Hayrettin Paşa[283] ile Fatih'in öldürdüğü Mahmut Paşa'yı[284], Sokollu'yu[285], Köprülüleri[286], Ragıp Paşa'yı[287] hattâ yakın zamanlarda gelişen bazı tarihî gerçeklere dayanarak israf, eğlence düşkünü İbrahim Paşa'yı[288] şu yakın zamanda her nedense büyük bir önem kazanmış olan Alemdar Mustafa Paşa'yı[289], Tanzimat-ı Hayriye kurucusu Reşit Paşa'yı[290], onun izinde yürüyen Âli[291], Fuat[292], Mithat[293] Paşaları ve Hamit zamanında ardarda vekil olarak murat almış olan siz devletlileri sevmemiş olduğunu neyle kanıtlayabileceksiniz? Ulusun iyiyi ve kötüyü sadrazamlardan beklemesi baskı ve mutlak yönetim zamanlarında onları böyle bildiklerinden, böyle bilmeye sadrazamlarınca alıştırıldıklarından ileri gelmiştir. Sizden önceki sadrazamlardan Âli Paşa, Tanrı'nın affına erişen Hakan Abdülaziz Han'ın gözleri önüne umacı gibi dikilerek gözlerine uykuyu haram ettiği halde, yine onlardan biri olan Mahmut Nedim Paşa[294] da herkesçe bilinen yaltaklığıyla adı geçen zatı derin uykulara daldırmadı mı? İşte birinden iyilik doğduysa, ötekinden de kötülük bulaştı. Sizin «Her bir iyiyi ve kötüyü bizden beklerler.» buyurmanız da böyle ötelerden beri süregelen geleneklerin zeki bakışları karşısına dikilip durmasından meydana gelmiş bir ruh halinin sonucu olsa gerek. Yani sadrazamlık yapmış siz yüce kişi elinizde olmadan bu sözü ortaya atmışsınızdır. Bu gelenek sezisi sizde de vardır. Halkın psikolojisine sinmiş olan böyle bir gerçeği sizlerin itiraf etmiş olması da bu geleneği pekiştirir.

Sadrazamlık yapmış siz yüce kişi kendi sadrazamlığınızı, başkası ile karşılaştırmalar için ortaya koymayınız; sadrazamlığı bütün evreleriyle ortaya koyunuz. İkinci vezirden halkın en aşağı katında bulunana değin herkesi birbirinden ayırmaksızın yok etmeye hüküm ve yetkisi olan mutlakiyet sadrazamlarını; dinin ve devletin iyiliği, ulusun esenliği için çalışan eski büyükleri anılarınızın 31. ve 32. sayfalarında «kimilerinin güvenlerini, kimilerinin rahatlarını, kimilerinin de aslında olmayan onurlarını ve kişisel çıkarlarını sadrazamlığa dönüşte arayanları» ve başkalarını, bütün bu çeşitleri bu sahneye toplayınız. Bakınız, ulusu ne tuhaf bir seyirci halinde göreceksiniz.

Gerçekten bu seyirciler aynı zamanda bir kez de topukları üzerinde dönerek, padişahların istibdat levhalarına bakmak hakkına sahiptirler. Ulusu yüzyıllar içinde sürüyen bu iki türlü elin, bazan onun bağrında öldürücü yaralar açtığı ve bazan da tehlikeli durumda yaraladığı olmuştur. Bizdeki ayaklanma ve başkaldırma şekilleri ile idarenin kötülükleri yüzünden başımıza gelen dertler ve tehlikeli işler, bu iki türlü elin oluşturduğu sonuçları anlatır. Acaba bu konudaki yüce sözleriniz şu biçime de konulamaz mı?

«Bizim padişahların da halleri tuhaftır. Onlar da her bir iyiliği ve kötülüğü sadrazamlardan beklerler.»

Tarih bu tezi uzun uzadıya onaylar. Şu halde eskiden sadrazamlığın Osmanlılarda iki yönlü yüce bir değeri olduğu anlaşılır. İşte iyilik ve kötülük de bu önemin değerlendirilmesi şeklinden doğar. Bilmem doğru muyum? Ben ulusun bireylerinden biri olduğum için böyle duyuyorum, böyle düşünüyorum. Yoksa siz devletlinin sohbetindeki:

«Daha tuhafı da sadrazamlıkta bulunanlar, dıştan ülkenin haklarını ve yararlarını korur ya da içten kar-

şıt bir güce rastlayıp da ona üstün gelirlerse halkımız bu koruma ve bu üstün gelmeyi tümü ile kendine mâl ederek, yani ulus gücüne dayatarak o sadrazama bir övünme payı çıkarmakta bile cimrilik eder.»

Sözü mü yanlış? Çünkü ulusu değerbilmez tanımakta Birinci Osmanlı'nın bu denli ileriye gideceği hiç bir zaman düşünülemez. Cahillerin sözlerinin zaten değeri yoktur. Ben sadrazam olsaydım sadrazamlık ya da görevden uzaklaştırılma, gözden düşme günlerimdeki suçlamalara önem vermezdim; tarihi beklerdim.

Devlet büyüklerine yardımcı olmak kimin haddi? Sokollu, Köprülü bile yan bakanı kesmişler! Vaktiyle, sadrazamlıktan uzaklaştırılmış olanlara yaklaşmak kimin haddi? Caniler gibi Balıkhane'den[295] çekdiriye[296] yollanan bir düşük sadrazama ancak bostancıbaşı[297] yaklaşabilirdi. İstibdat zamanında -siz devletlinin yakınmalarında söylendiği gibi- kapıları hafiyelerle kapatılmış bulunuyordu. Bunların önünden sıvışmayı pek güzel öğrenmiş olan ben -yüce hatırınızda olsa gerek- sizi görmeyi ancak bir tipili günde başarabilmiştim. Cömert vicdanınızın ne denli şefkatli olduğunu da o gün İslâm eğitiminin çöküşü meselesinde gözlerinizden kaynayıp taşan üzüntü dolu yaşlardan anlamıştım. İşte biz halk, padişahlarımızdan da, sadrazamlarımızdan da, hattâ en küçük erlerimizden de iyilik ve kötülük beklemeyi bu gibi durumların etkisiyle öğrenmişizdir. Gelelim Darülfunun (Üniversite) hakkındaki yerinde düşüncelerinize:

Evet herkes bilir: «Çorba içmeyen çocuğa dolma yedirilmez». İlkokulları bulunmayan bir ulusa da darülfunun yapılamaz idi. Tanzimat'ın yayınlanmasından sonra da darülfunun olmak üzere yapımına başlanan şimdiki Adliye Dairesi'nin on beş yirmi yılda tamamlanamaması da şu atasözündeki gizli hikmete dayanmaktadır: «Eğitimin yapısı (ruhu, karakteri) güç beğenicidir.

Onun için ustasının eliyle yedirilir.»

Burada sayın okuyuculara *Hâtırat*'ın birinci cildinin 155. sayfasının ortalarına kadar okùmalarını candan salık veririm. Paşa Hazretlerinin o zaman için eğitimseverlik konusundaki teşekküre değer çabalarının sonucu olan yararlı kuruluşlar hakkında özel bir fikir edinebilirsiniz.

## 6

*Tanık olmadığımız Bir konuşma*
*Eski Hakan: Ferman'daki zamirler kalırsa bir sakıncası yok mudur?*
*Sait Paşa: Zamir yok ki sakınca bulunduğu kabul olunsun.*

Paşa Hazretleri, Padişah'a, bakanlara, vezirlere, Padişah yakınlarına imlâ ve resmî yazışma dersleri veriyor.

*Hâtırat*'ın 160. sayfasından 167. sayfası ortalarına kadar süren bir münazara[298] var ki Eski Hakan'ın -kesinlikle belli ki kendisine yapılan telkinler sonunda- yakınları ile birlikte ve kara bir cahillik içinde bulunduklarını pek güzel gösteriyor.

Rahmetli Kâmil Paşa *Hâtırat*'ında da anlatıldığı gibi «Ben askerim, efendimiz ne emir buyururlarsa onu yapmakla görevliyim» diye sadrazamlık görevini yüklenmiş olan Rahmetli Cevat Paşa[299] zamanında Mısır sorunu sarayda başka bir kalıba dökülüyor. h. 1309 (1891) yılının Şaban ayının 15. gününe yani Eski Hakan'ın doğum gününe rastlayan günde Paşa Hazretleri kutlama için Mabeyn'e gidiyor. Serkurena Padişah'ın

«Beklesin!» emrini getiriyor. Bir saat sonra Lütfü Ağa gelip ilk emri besliyor. Saat altıda Esvapçı İsmet Bey [301] geliyor. Çit Köşkü'ne gidiyorlar, orada Göçmenler Komisyonu Başkanı Yusuf Rıza Paşa'yı [302] buluyorlar. Rıza Paşa diyor ki:

— Efendimiz, Mısır Hidivi için yazılan Fermanın unvanlarındaki sözlerin bazısını zararlı gördüler. Şeyhülislâm müsteşarına gösterdiklerinde o da zararını onaylamış. (Aman yarabbi!) Buyuruyorlar ki, bu hal «Muaviye»nin halifeliği, Hazreti Ali'den zorla almasına benziyor. Şu kâğıtları burada okuyacaksınız. Padişah'a sunulmak üzere bize bildireceksiniz.

Paşa Hazretleri içinde birtakımı Mehmet Ali Paşa zamanından beri Mısır'a yazılan nişan - rütbe verme fermanlarıyla, vergiyle ve başka konularla ilgili buyrukların lâkaplar olmayan kopyaları, öteki takımı hidivlik unvanının konulmasından önce ve sonra yazılan fermanlardaki çeşitli lâkapları gösteren Divan Kalemi'nden [303] düzenlenip mühürlenmiş bir kâğıdı, biri düzeltilmiş, öteki temize çekilmiş, iki yeni ferman bulunan bir torbayı veriyorlar. Bundan sonra Rıza Paşa söze başlayarak!

— Zararlı sözleri Efendimiz saray yakınlarından Bekir Bey'e [304] yazdırmışlar. Emir buyurdukları düzeltmeler o cümlelerin altına işaret olunmuş, o da şudur,

diye bir pusula daha veriyor. Pusulaya bakıyorlar ki eski lâkaplardan olan (Mürettib-i merâtib-i Hilâfet-i [305] Kübrâ) sözü dünyaca bilinen yönetim laklakçılığımızın örneği olmak üzere (Müeyyid-i Evâmir-i Hilâfet-i Kübrâ) olmuş. Rıza Paşa bu değiştirmeyi şöyle yazmaya çabalıyor:

— İşte Efendimiz bu sözii böyle düzeltmişler. Bazı kişiler lâkaplarda anılan (Müdebbir-i Umuru'l Cum-

hur [306]) parçasının da (Müdebbir-i Umuru'l akvam) diye düzeltilmesi görüşünde bulundularsa da bunu kabul buyurmadılar.

Sözlerine ek olarak da:

— Yine bazıları (mükemmil-i namusu'l Saltanatu'l [307] uzmâ) tamamlamasının (Mübeccil-i mamus...) diye düzeltilmesini istediler.

Bu sırada Paşa Hazretlerinin dikkat nazarlarını, kaş yaparken göz çıkarır, çeşidinden başka bir düzeltme daha çekiyor. Hidive gönderilecek yeni fermana bakıyorlar ki (Müretttib-i Merâtib-i Hilâfetü'l-kübra) ve (Mütekemmil-i mamûsu's-saltanati'l-uzmâ) tamamlamalarındaki (Hilâfet) ve (Saltanat) kelimeleirndeki (Te) kırmızı kalemle Tâ-i [308] müstatil şeklinde düzeltilerek (Hilâfet'ül-Kübrâ) ve (Saltanat'ül-uzmâ) şekillerine çevrilmiş. Anlıyorlar. Sebebi şu imiş: (Bu iki kelimenin Lâm'ül-fiilleri kendinden öncekine sonradan birer diş yapılarak (Hilâfete) ve (Saltanata) şekline konulmak ihtimali var. Bu durumda (Hasıl olan zamirleri Hidive indirgeyerek bu yolla onun hilâfet ve saltanatını onaylamak sakıncası) olabilirmiş [309]. Hatta Arapça'dan anlam çıkarabilen, Farsça'yı ana dili gibi konuşan, Fransızca'da tam bir bilgi sahibi sayılan Rıza Paşa [309] da bu olasılığı onaylıyor. Paşa Hazretleri cevap olarak diyorlar ki:

— Bilirsiniz ki (Ta) harfi ile biten kelimeler yalın haldeyken dilimizde uzun (ta) ile yazılmaktadır. Ama bu gibi kelimeler, başka kelimlere bağlanırken Arapça (ta) ile imlâya uyularak yuvarlak (ta) ile yazılır.

Rıza Paşa onaylıyor; hattâ diyor ki:

— Eğer düzeltildiği gibi (Hilâfetü'l-kübra) ve (Saltanatü'l-uzma) şeklinde yazılırsa Araplar gülerler. (Zamirleri işaret ederek) Fakat bunların zararlı olduğunda da şüphe yoktur; siz ne dersiniz?

Paşa Hazretleri cevap veriyorlar:

— Söz konusu olan tamamlamalarda sakınca zamir bakımından düşünülüyor. Lâkin zamir yoktur. O halde sakınca düşünceye de yer yoktur.

— Bir de Hidive fermanda hitap olunurken doğrudan yüksek sadrazamlık rütbesiyle Hidiv-i Mısır denilmiş; Efendimiz buyuruyorlar ki, bu durumda iki sadrazam olacak, hiç bu olur mu? Bu sözün de fermandan kaldırılması emir gereğincedir. Bundan başka hidive (Mürettib-i Meratib-i Hilâfet'ül-Kübrâ) unvanı ile hitap edilmiş. Efendimiz buyuruyorlar ki, bu ne demek? Şu deyimlerle Halifelik Hidivliğe devrediliyor. Onun için bu söz (Müeyyid-i Evâmir-i Hilâfet'iil Kübrâ) diye düzeltildi. Ferman yeniden temize çekildi.

Paşa Hazretleri bu sözlerden anlıyorlar ki (Müretttib-i Meratib-i Hilâfet'ül-Kübrâ) ve (Mükemmil-i namûsu's-saltanatü'l-uzmâ) sözlerinde geçen Hilâfet ve (Saltanatahu) diye okunmuş. Zamirler fermanın başındaki (Düstur-ı Mükerrem ve Hidiv-i Muhterem) tamamlamalarına yöneltilerek yanlış bir anlayışa düşülmüş.

Özet olarak, Paşa Hazretleri meseleyi ya anlatıyorlar, ya anlatamıyorlar. Çünkü aynı sorular tekrarlanıp duruyor. Sıra fermandaki (Bilgili Sadaret Rütbesi) sözüne geliyor. Eski Hakan, bu sözden kuşkulanarak, iki sadrazam nasıl olur? dediği için Rıza Paşa da bunun anlamsız bir deyim olduğunu tekrar ediyor.

Paşa Hazretleri de anlamsızlığında onlarla birlik. Hatta ben de. Fakat ne yapılabilir ki önceden verilmiş fermanlarda yazılı. O halde yeni fermana da konulması gerekiyor. Çünkü çıkarılsa belki (Mısırca, imtiyazın değiştirildiği veya kısıldığı kuşkusuna sebep olur.) Bu düşünceden sonra Paşa Hazretleri bu konuya son veriyorlar. Ama ne yazık ki, mesele kapanmıyor. Eski Hakan bir de muhtıra istiyor. Yazıyorlar. Anlamı genellikle Rı

za Paşa ile olan konuşmaların özetidir. Haberciler muhtırayı götürüp bir saat sonra dönüyorlar. Rıza Paşa diyor ki:

— Efendimiz buyuruyorlar ki, ben bundan bir şey anlamadım. Fermanı Babıâli düzeltmedi. Ama bununla beni suçlayacaklarmış, varsın suçlasınlar. Zaten Arâbî[310] zamanında halifeliğin Mısır'a taşınması düşünceleri vardı. Ben ona dayandım. Şimdi de Halifelik haklarının korunması için sonuna kadar dayanıyorum... (Burada Rıza Paşa bir şeyler daha diyor ki, Paşa Hazretleri anlamadım diyorlar, onun için yazmıyorum.) Mısır'ın imtiyazları değiştirilecek denilmiş. Ben imtiyazları değiştirmiyorum. Eski imtiyazlar her ne ise fermanın içinde tümü ile yazılıdır. Düzeltilen şeyler lâkaplarla ilgilidir. Bundan ne zarar gelir? Kâğıtları yeniden okusun; fakat çok da oturulmasın. Kendisi şu üç soruya cevap versin:

1. Fermandaki zamirler kalırsa sakıncası yok mudur?

2. Lâkaplarda olan söz ki (Mürettib-i Meratib-il-Hilâfetü'l-Kübrâ) dır; Halifeliği Hidiv'e veriyor. Bunu elbette kaldıracağım. Ben bunun yerine (Müeyyid-i Evâmir-ül Hilâfet) sözünü koydum. Kendi aklıma daha başka söz geliyor mu?

3. Hidiv bilfiil sadaret rütbesini hâizdir, denilirse iki sadrazam bulunacak.

Paşa Hazretleri tekrarın tekrarı olan bu üç soruya şu cevabın cevabını veriyorlar:

1. O bilinen tamamlamalarda zamir yok ki sakınca onaylansın.

2. (Bilfiil sadaret rütbesi) sözü hidivlerin resmî unvanını belirtmek için olduğundan bunun da sakıncası görülmüyor. Tersine bu rütbe Hidivliğin imtiyazları içinde bulunduğundan kaldırılmasında imtiyazları bo-

zup değiştirmek lekesi vardır. Onun için bunun sakınca doğurması akla gelebilir.

3. (Mürettib-i Meratibü'l-Hilâfet ilâh.) tamamlamasına gelince, Mısır'ı açan Sultan I. Selim zamanında Reis'ül-küttap [311] bulunan Feridun Bey'in Münşeat'ı [312] nushalarına başvurulacak olursa anlaşılır ki, bu söz sadrazamlık kurulalı beri sadrazamın lâkapları içindedir. Son yüzyılda Mısır Hidivine sadrazamlık rütbesi verildiği için onun fermanda da yazılması normal bir iş sayılmıştır. Bu söz ile Halifeliğin Hidivliğe verilip aktarılacağı anlamının çıkarılmasını aklım almaz.

İşte görülüyor ki, Eski Hakan sultanlık hırsını, eski sözlerde ve deyimlerde bile aramaktan uzak durmuyor. Acaba Paşa Hazretleri yukarıdaki görüşleri dile getiren ikinci muhtıra ile de meram anlatmayı başarabilmişler midir?

Ne gezer! *Hâtırat*'ın 168. sayfasının ortasından 169. sayfası ortasına kadar yazılı olan sözler bunun tersini bildirmektedir. Hatta fermanda Mısır sınırının h. 1257 (1841) ve h. 1281 (1864) fermanlarının belirttiği sınır olarak gösterilmesi sonradan zamanın hidivinin itirazına yol açmış, bu nedenle Babıâli düzeltmeye mecbur kalmış ve Eski Hakan böyle yersiz bir teşebbüsle devletin sınırlarının zedelenmesine neden olmuştur.

## 7

Paşa Hazretleri bu hocalık bölümünden sonra yaptıkları işlerle ilgili özel bir bölüm açıyorlar. Bu özel bölümde her şeyden önce yurdumuzda edebiyat, matematik, fizik, kimya ve tabiat bilimleri için dar-ül icâzeler [313] bulunmamasını önemli bir noksan gördükleri gibi câhillik içinde kalan ve câhilliği zamanımızda büyük bir

savaşa ve siyasal yenilgisine yol açan Çin İmparatoru'nun da ülkesinin uygar devletler arasında bölüşülme konusu olmasından korkarak kurtuluş yolunu eğitimin yayılmasında aradığını, hatta İmparator Kuvanksu'nun [314] 1898'de Avrupa ve Amerika'dan getirttiği yabancı öğretmenler yardımı ile yeniden bir üniversite açtığını da örnek olmak üzere belirtmiş bulunuyorlar.

Ülkenin uygar eğitim hakkında yavaş yavaş edinmek istediği özel düşünce tarzını, yalnız Eski Hakan kırmaya ve yok etmeye çalışmamıştır. Bu, bence de besbellidir. Yüksek görüşlü, özgür düşünceli gördüğümüz birçok arabozucular da bu konuda ciddî ve kesin yollar göstermişlerdir. Özellikle cahillik ve gericilik, yükselme umudu ile karıştıkça daha temeli konulmamış olan zavallı eğitimimiz felâketten felâkete uğradı.

İstibdat döneminin genel anılarını etraflıca yazmayı başaracak herhangi tarihçi -sanırım ki- yalnız eğitim konusu hakkında büyük bir zulümler kitabı yazmak zorunda kalacaktır. Osmanlı İslâmı'nın bu dönemde uğradığı siyasî bozgunların en önemli etmeni, sarayın ve oraya yapışan baldırı çıplak casus takımının eğitime karşı oluşları idi.

Baksanıza Paşa Hazretleri bile bize neler söylüyorlar:

«İlerleme yanlısı bildiğimiz din bilginlerinden Ali Haydar Efendi [315] bir gün yanıma gelip:

— Hukuk mektebinde Roma Hukuku okutuluyor; haberiniz var mı? Soruşturmalı ve engellemelisiniz, yollu hatırlatmada bulunmuştu. Molla Hüsrev'in [316] din bilginlerinin ellerinde dolaşan *Mir'at* ve *Mirkat*'ı [317] Roma Hukuku metotlarına uymuyor mu? Cevabiyle itirazcının sözlerini geçiştirdim.

Bu, bir şey değil, ikinciyi dinleyelim.

«İbni Sina'nın [318] *Şifa* adlı değerli ve ünlü kitabı -ki

Osmanlı ülkesinde yalnız iki nushası olup onlar da İstanbuldaydı- kaybolurlarsa başka kopyasını bulmak pek zor olacağından gerekli paranın Millî Eğitim ödeneğinden verdirilerek basılmasına girişilmişti. Basımı tamamlanacağı sırada müsveddelerin düzeltme işlerini üzerine alan Suphi Paşa'nın [319] yardım için yanına aldığı zat, bu kitabın zararlı eserlerden olduğunu söylediğinden basımı yasaklanmış ve basılan formaları özel görevliler tarafından yakılmış!»

Bu hangi ülkede görülmüş bir zulümdür! Abdülhamit'in saltanatını kanlara boyayan belli kötülüklere ve alçaklıklara bundan büyük tanık olur mu? Çemberlitaş külhanının Maarif Nazırlığı'na yakınlığı dolayısıyla eserleri yakmak için burası ayrıldığı zamanlarda Babıâli caddesinde:

— Dün akşam yine hamam anası [320] çıkmış, külhana tütsü [321] verilmiş, diye birbirimize durumu bildirdik.

Zavallı Abdullah Hasip Efendi'yi burada bir daha hatırladım. Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye [322] nasılsa kuş bakışı bir bakışla basından ben, Halit, Zühtü Beyler atanmıştık. Rahmetli başkandı. Aradan bir süre geçer geçmez sanki tutarak diyeceğim sinirli bir tepki ile istifaya kalktım. Encümen sözünü duydukça, benim orayla ilgili olduğumu düşündükçe rahatım kaçıyordu. Hülâsa her tehlikeyi göze aldırıp dayattım. Sonunda yakayı kurtarıp Maarif dairesinden çıktımdı. İşte şu kısa süre içinde idi ki Abdullah Hasip Efendi ile görüşmüş, tanışmıştık. Birgün Ağayokuşu yönünde çıkan yangında evinin ve evi ile birlikte dört beş bin cilde varan kitaplığının yandığını duydum. Kendisini gördüğümde son derece üzüntü ile can sağlığı diledim. Yüzüme dikkatlice baktı, dedi ki:

— Bu ceza bize az bile. Şükür Tanrı'ya ki kendim de yanmadım!

*Hâtırat*'ın 175. sayfasından 233. sayfasına kadar okunacak olursa sahibinin ticaret ve tarım, maliye, bayındırlık işleri, Askerlik ve devlet hizmetlerinin diğer dallarında elde ettiği kimi başarılar ve yapmak istediği yararlı girişimler görülür. Bununla birlikte Reşit, Âli, Fuad Paşalar zamanlarında olduğu gibi; Padişah'ın kendisine güvenli ve her düşündüğünü yapmaya hazır olmadığını ispatlayan bir yığın belgelere de rastlanılır.

Amacım, her zaman üçüncü bir kişiliği arayarak Osmanlı tahtında otuz bu kadar yıl kalan zatın duygu ve düşünce durumunu, bilgi ve kavrayışlarının derecesini iş gereği kendisiyle ilişkisi bulunan Sait Paşa Hazretleri gibi hakkıyle tam bir kavrayış sahibi deyimine uygun kişilerin kesin tanıklığı ile belirtilmiş olduğu için 208. sayfadaki şu parçayı da aşağıya alıyorum:

«... Bundan dolayı valilere tam yetki verilmesi kanısındayım. Söze konu olan iller tüzüğü de bu temele göre yapılmıştı. Tüzükte doğal olarak bucaklar kuruluşundan söz edilmişti. Padişah Hazretleri:

— Bucak ne demektir?

diye sormuş, o da çoğu devlet adamımızda görülduğu gibi, bayram namazı sırasında dehşete düşmüş Fransızca deyimler kullanmayı caiz görenlerden olduğundan bucağı açıklarken Commun [323] deyimini kullanmış. Commun deyiminden ise Padişah'ın Avrupa'ya yaptığı gezi sırasında durumları ve şöhretleri duyulan Paris Komünarları [324] akla gelmiş. İçinde bucak sözleri bulunduğu için iller tüzüğünden bir tiksinti doğarak bu tüzük ne zaman kendisine sunuldu ise bir komisyonda incelenmesi emriyle geri çevrilmişti.

Rahmetli Cevdet Paşa, bu komisyonun üyelerindendi. Bucağı Daire-i Kureviye [325] diye düzeltti. Lâkin zararının ortadan kalktığı kanısı elde edilemediğinden tüzük yürürlüğe konulamadı.»

İşte «Cehlin bu rütbesi sehl olmaz[326] dedikleri budur. Bir ülkenin durumunu düzenlemek ve çocuklarının rahat, iyi yaşamasını garantilemek gibi mutlu bir güvenle uğraşılıp meydana getirilmiş olan bir tüzük, bir kelimenin Fransızca karşılığının bir zaman önce Fransa'da çıkmış bir kötülük ve karıştırıcılığıyle tanınmış küçük bir serseri topluluğunun adına benzediğinden ötürü reddediliyor!

Bilindiği gibi Commun de Paris 1792 yılı Ağustosunun dokuzunda kurulmuş bir ihtilâl hükûmeti idi. Eski Hakan bu hükûmetin o sırada Fransa'ya korku saçan Terreuristes (Yeraltı örgütçüleri) lere güçlü bir yardımcı olduğunu galiba zihninde iyiden iyiye saklamış olacak ki herhangi Frenk - sever bir yakını bucak karşılığını commun olarak sunuverince baştan ayağa donakalmıştır.

233. sayfadan başlayarak o bilinen Doğu Rumeli olaylarının genişçe anlatılması başlıyor. Gerçekte Paşa Hazretleri rahmetli Kâmil Paşa'nın anılarında yazılı olduğu gibi, Bayram namazı sırasında dehşete düşmüş değil, bayramın beşinci günü sarayda kendinden geçmiştir!

Bu yüce kişi bu kendinden geçişi bir dil ve gönül saflığıyla ne güzel anlatıyorlar:

«Sözü geçen yılın Zilhicce ayının 15. güinü Babıâli'ye giderken Karaköy'de yetişen yâverin öne düşüşü ile Mabeyn'e götürüldüm. Hemen Padişah'ın katına çıkarıldım. Bir saat süren konuşma ve azarlanmadan sonra katından ayrılmama izin verildiyse de çıkışımın hemen ardından biraz beklemekliğim emrini aldım. Hacı Ali Bey'in bana ilettiği başka bir emir üzerine akşam saat on ikiye kadar sarayda kaldım. O sırada Serasker Osman Paşa[327] Bab-ı Seraskerî'den[328] gelerek beni yemek

yemek için odasına çağırdı. Yemeğe başlanmak üzereydi ki acele olarak Padişah tarafından çağrıldık. Gittiğimizde katına çıkmayıp iki saat özel dairesine bitişik odacıkta kaldık. Sonra tek başıma huzura istenildim. Önce Mühr-ü Hümâyun istenildi. Emaneti verdikten sonra özel dairede hapsedildim. Şu üzüntülü ve sıkıntılı yerde uyanık üç saat geçirdimse de sonra yorgunluğun etkisiyle uykuya yattım. Sonra kulağıma gelen uyanma emrine uymaya mecbur oldum.

Doğu Rumeli'ye asker gönderilmesini isteyişim sözde Padişah Hazretlerini tahttan indirme amacına dayalı imiş. Buna dayanılarak sabaha kadar süren bitmez tükenmez soruların cevaplarını vermekle uğraştım. Hülâsa o gece Filibe'de bir prens önemli bir Islav hükûmetinin temelini kuruyor ve buna engel olmak isteyen bir adam, İstanbul sarayında bu rahatsızlıklara uğruyordu!»

Ne zalimce bir karşılık değil mi? Doğu Rumeli'ye yollanacak askerle tahttan indirme arasında ne ilgi var? Ülkesi tehlikede bulunan bir hükümdar, bu iki uzak ucu bir anda nasıl bir güç ile birbiriyle birleştirmeyi düşünebilir?

## 8

O günler ne günlerdi! Bütün sokaklar kuşku ve gözetleme pisliğiyle bulaşık, evler kuşatılmış, kutsal aile bucakları namussuz bakışlara amaç, camiler, tekkeler, medreseler, okullar özel hafiyelerin gezinti yerleri, onur sahipleri haince izleme ve gözetlemelerle karşı karşıya, yüksek din ve bilim kitapları yakılmaya mahkûm olmuşlardı. İstanbul sanki dayak, hapis, sürgün, tehdit ve korku politikasının ihtiraslı kalblerde uyandırdığı her

çeşit zulümlerin yapıldığı yerdi. Bu düşük ve alçak durumlara karşı Yıldız'ın devamlı olarak göz yumması oradan verilen özel direktiflerin genişletilmekte olduğunu birtakım açık belirtilerle pekiştiriyordu. Paşa Hazretleri, sadrazamlık katına dek ulaşmış olan bir kişinin yuvasının gizliliklerine değin sıçrayan zamanın bu birliklerini bize anlatıyorlar: 1300 (1882) yılı başlarında kardeşleri henüz genç iken ölüyor. Ölümün üçüncü günü Mareşal Derviş Paşa[329] başsağlığına geliyor. Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nazırı rahmetli İzzet Efendinin[330] akrabalarından Mabeyn Telgraf Müdürü Hilmi Bey adında biri çıkıyor, diyor ki: Bundan böyle evinize her kim gelirse hergün bir pusulasını vereceksiniz. Yalnız demekle kalmıyor, sadrazamın evini de göz altına almak istiyor. Hattâ hangi tarafa hizmet edeceğini beceriksizlik haliyle şaşırmış olan bir Fransızca telgraf memurunu da bu işe karıştırıyor. Paşa Hazretleri bu yersiz durumdan Mabeyn Başkâtipliği'ne bir yakınma tezkeresi yazıyorlar. Hilmi Bey palas pandras ve özür dileme niteliğinde olarak İzmir Telgraf Müdürlüğü'ne atılıyor. Fakat iş değişmiyor. Tersine gözetleme daha şiddetle başlıyor. Hattâ bir dereceye varıyor ki, olağanüstü bir zorunluk olmadıkça kimseler gelmez oluyor. Görevden uzaklaştırılmak, bu gözetlemeyi engeller sanırken tersine bir sonuç olmak üzere polis memurları aralıksız evin önünde dolaşıyor, gelip gidenlerin arkasına o hafiye memurları üşüşüyor. Paşa Hazretlerinin küçük, daha çocuk olan yavrularını izleyip, kendilerinin bile Türbe-i Hâlid'i[331] ziyaretlerinde bu halleriyle rahatsız ediliyorlar.

Bu gözetleme baskısı zamanla kişilerden eşyaya da geçiyor. Kendilerinin caiz olsun olmasın hediye kabul etmediklerinden habersiz olan Şeyhülislâm Üryanizade'nin[332] kayını Baha Bey adında biri Balıkesir'den bir-

kaç sandık kavun gönderiyor. Her halde ağızları sulanmış olacak ki, kavunları taşıyan arabaya hafiye kılıklı polis memurları da takılıyorlar. Bahçenin içindeki kapıya kadar geliyorlar. Yükü muayene ediyorlar. Bereket versin ki birer birer kesip bakmamışlar. Rahmetli «Andelib'in»[333] belki bir zararlı kâğıt saklanmıştır diye ağzının içini bile aradılardı. Öte yandan eve misafir getiren kira arabacıları, dönüşlerinde Beyoğlu Mutasarrıflığı'na uğrayarak bilgi vermeye mecbur tutuluyorlar.

Paşa Hazretleri burada güzel bir konu dışı anlatımda bulunuyorlar: Kırım Savaşı'nda[334] askerî görevi nedeniyle İstanbul'da bulunmuş, sonra yurduna dönmüş olan bir Avrupalı'nın Türkler arasında casusluğunun pek iğrenç, aşağılık bir iş olduğunu ve bu sırada hafiye yazmak için hükûmetin yaptığı çalışmalara Türklerin; «Kur'an-ı Kerim kalbimizin ve yaratılışımızın dürüstlüğü, temizliği, hafiye olmamıza engeldir[335]» dediklerini yazdığını bildirip «Bir süreden beri tutunan gözetleme ve araştırma usulü Tanrı'nın emriyle yasak edilmiş ve zaten bir devletin temelini yıkmak için yeterlidir.» yargısını ön söz olarak belirtiyor, fakat:

«Varak-ı mihr ü vefâyı kim okur, kim dinler»[336]

Gözetleme (casusluk) meselesi dal budak veriyor. Sultan Hamit'in yaverlerinden biri, evindeki cariyenin biriyle ilişki kurarak resmî kâğıtları çalmak için ta hareme kadar giriyor. Bu yaver öyle bir yaver ki:

— Yahu sen ne yapıyorsun? Sonra büyük sorumluluğa uğrarsın... dediklerinde, Paşa Hazretleri için:

— Onun hayatının Padişah katında zerre kadar önemi yoktur, kanı da boşa akıtılabilir, deyip önemsemiyor.

*Hâtırat* sahibi, bunları Eski Hakan'a yakınma yollu yazıyor. Bir saat sonra saray yakınlarından Arif Bey, yakınma mektubu ile birlikte kimsenin ağzına sığmaya-

cak ölçüde büyük bir sözü yüklenerek geliyor:

— Böylesine ağır bir olaydan söz eden kâğıdı kabule ve yanımda tutmaya Halifeliğin şanı tahammül edemez. Hem sizin kapıcınız yok, kapıcı kullanın.

Paşa Hazretleri bunun üzerine aşağıdaki cevabı veriyorlar:

— Böyle şeyler (kapıcı tutmak) ev sahibini ilgilendirir. Fakat Halifelik merkezinde herkesin en gizli yuvasına saldırmaya ve onu kışkırtmaya Halifelik nasıl katlanıyor? III. Ahmet zamanındaki zulümlerin bilinen sonucunu, tümü ile değilse de buna benzer bir olay hazırlamıştır. Bunu hatırlamalarını Padişah'a sununuz.

Arif Bey[337] gidiyor. Paşa Hazretleri de ahlâksız câriyeyi evinden çıkarıp esirciye gönderiyor.

Akşam Arif Bey ile birlikte yakınlarından Ragıp Bey[338] (Paşa) geliyorlar. Padişah'ın bu konuda emri ve kışkırtması olduğunu inkâr ediyorlar. Cariyenin de Başmabeynci Hacı Ali Bey'in[339] evine yollanmasını emrettiğini bildiriyorlar. Paşa Hazretleri artık dayanamıyorlar. Büyük bir öfkeyle cevap veriyorlar. Padişah'm câriyeyi esirciden satın alamaması için de ertesi günü esirlikten kurtuluş belgesini gönderiyorlar. Fakat aradan sekiz dokuz saat geçer geçmez saraya çağrılıyorlar. h. 1307 Şevval 23 (1889).

Padişah'm katına çıkıyorlar. Konuşma başlıyor. Özeti şudur:

Abdülhamit — Senin hakkında birçok şeyler söylüyorlar. Edirne valisi ile mektuplaştığını, evine girilse önemli kâğıtlar bulunacağını haber verdiler. Hiç böyle haberlere önem vermemek olur mu? Benim yerimde başkası olsa (Acaba kim?) Daha sert şeyler yapar. Edirne'nin önemi meydanda. Alemdar[340] Edirne'den gelmedi mi? Cevdet Tarihi'ni[341] elbette okumuşsundur.

Sait — Efendim, dünyada iki türlü sultanlık var-

dır. Biri adaletle sultanlık, öteki kahredici sultanlıktır. Birincisi böyle şeylere razı olmaz; ikincisi kötü sonuçlarını aramazsa istediğini yapabilir. Lâkin bu şey, sertliğin de sınırını aşmış, en gizli yerlere saldırı haline geçmiştir. Artık benim için Tanrı'nın adaletine başvurmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır.

A — Bana getirilen kâğıt Edirne Valisi İzzet Paşa'nın [342] bir mektubudur. Başlığı yoksa da hitaptaki lâkaplar sadrazamlığa göre (Maruz-ı çâker-i kemîneleridir [343]) sözü var. Fakat kâğıt size değil, sadrazamlığa imiş. Sizin suçsuz olduğunuz belli oldu; haydi gidin.

Ey gelecek kuşaklar! Ders alın. İstibdat zamanındaki bu ulusun büyüğü, küçüğü neler çekmiş, anlayın!

Paşa Hazrctleri resmî Mabeyn Dairesi'ne varırken arkadan Esvapçı İsmet Bey yetişip kendilerini yine Padişah'ın katına getiriyor. Eski Hakan, elinde bir kâğıt tuttuğu halde ayakta bulunuyor, bir şey söylemiyor, yalnız:

Gel!

diye bağırıyor. Gidiş Müdürü Mahmut Efendi [346] giriyor. tiyor. Meğer önemli bir sorun daha varmış. Osman Bey gelince, elindeki kâğıdı ona verip:

— Oku!

diyor. Osman bey okuyor. Anlamı:

Şeyhülislâm Bodrumî Efendi [344] mevlid okutmak bahanesiyle Şeyhülislâmlık binasına [345] birçok halk toplamış. Fakat asıl amaç bu değilmiş. Haince bir maksat için imiş.

Eski Hakan bir daha:

— Gel!

diye bağırıyor. Gidiş Müdürü Mehmet Efendi [346] giriyor. Ona Paşa Hazretlerini işaret ederek:

— Götür!

diyor. Mahmut Efendi, Paşa Hazretlerini alınca ikin-

ci katta dar bir yere götürüyor. Kendisi çıkıp gidiyor. Kırk beş dakika kadar yanına kimse gelmiyor. Sonra bekçilerden biri, elinde bir kahve giriyor. Sigara masasının üstüne koyup çıkıyor. Paşa Hazretleri bu siyah sudan kuşkulanıyor. Mendillerine döküyorlar. Aradan bir saat daha geçiyor. Ne gelen var, ne giden. Oda kapısından dışarı çıkıyorlar. Merdiven başında iki Arnavut bekçi görüyorlar. Onlardan Mahmut Efendi'yi istiyorlar. Bekçinin biri gidip geliyor:

— İşi var, gelemeyecek, diyor.

— Peki, öyleyse Padişah Hazretlerine bazı söyleyeceklerim var. Bu şeylere kimler bakıyorsa onlara söyleyin sunsunlar.

Bekçi dönüp gidiyor. Bu kez hemen Mahmut Efendi geliyor. Ona diyorlar ki:

— Bu dakikadan sonra bir dakika daha burada kalamayacağım. Ne yapılacaksa yapılsın. Beni düşünenler de yapabileceklerini yaparlar.

Mahmut Efendi gidiyor. Çok sürmeden yine geliyor. Meğer bu söz sihir gibi etki yapmış. Yeniden Padişah'ın katına giriyorlar. Eski Hakan ayakta ve sâkin bir durumda bulunuyor. Paşa Hazretleri'ne diyor ki:

— Şeyhülislâmlık binasındaki toplantıyı incelettirmekteyim. Sizin bir ilginiz olmadığı anlaşıldı; buyurunuz.

Tuhaf bir iltifat cilvesi olmak üzere salon kapısına kadar geçiriyor.

Şu haller, şu çirkin ve bir hükümdar için adeta utanç verici bu türlü işlemler de kanıtlıyor ki hükûmetin dizgini adeta kendi kendine tapan bir sorumsuzun elinde bulunyor ve ta sadrazamından dümen erine değin bütün ulusun bireyleri, böyle başına buyruk bir yönetimin hükümlüsü olarak kavrulup duruyordu.

Mevlid okunuşlarının Abdülhamit'in sinirlerine do-

kunduğunu bana, temizliği, dürüstlüğü ve namusu herkesçe bilinen eski saray yakınlarından biri şöylece açıklamıştı:

Daha efendiliğinde[347] iken bile öteden beriden jurnal alırdı. Hattâ mevlidlerde bizleri yollar, gerekenlerle konuşmalarda bulundururdu. Örneğin, Ayasofya'da mevlid okunduğu zaman bir Hünkâr Mahfili'nde[348] ötekiyle berikiyle konuşur; düzenlerden ve hazırlıklardan bahseder, sonucunu kendisine bildirirdik. İşte böyle toplantılardan kuşkulanması daha önceleri kendisinin yaptırmış olduğu bu şeyleri bir başkasının da yaptırması ihtimali olduğuna akıl erdirdiğindendir.

Şurada bir geriye bakışta bulunmak isterim:

Eski Hakan'ın gerek görevde gerek görevden uzaklaştırıldığı sıralarda Paşa Hazretleri haklarında ve elbette ötekiler haklarında da reva gördüğü türlü türlü kaba işlemlerin açıklanmasından da anlaşılıyor ki bizde sadrazamlık daha tam işler denecek bir iktidar makamı olmayıp düşünce halinde, daha iyisi şekil halinde kalmıştı. Yalnız zihinde Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın gerçekten sadrazamlık yapmış olduklarına dair şöyle bir inanç var. Eski Hakan; ataları arasında sadrazamları sürgün etme, öldürme konusunda göz bile kırpmayanların bulunduğunu kesinlikle bilirdi. Fakat zamanın siyasal ve sosyal incelikleri içinde anlatılan işlemlerden fazlasını yapmaya cesaret edememiştir. Mithat Paşa ve onun gibilerini ortadan kaldırmak için düzenlenen çeşit çeşit hilelere ise her vakit fırsat elvermez. Ötekilerinin en gizli ırz ve namus üzerine olan yakınmalarını kaba kulaktan dinleyerek, örneğin o subayı bir süre Trabzon'a sürüp sonra yine yanına alan bir Padişah'tan bu işlemlerden başkası umulamaz. İşte üçüncü kişiliği olay olay, zaman zaman gösteren durumların aracılığı ile anlaşılıyor ki, Anadolulularımızın

besmelesiz, abdestsiz adını ağıza almaktan çekindikleri padişahlık, hükümdarlık heyûlası böyle bir düşkünü vurma talihine sahip, «ırz ve namus Padişah'ındır» diyen temiz yüreklilerin katıksız inançlarının yöneldiği doğruluk yoluna yönelmemiş. Yıldız'ın bu konudaki umursamazlığı zaten parti parti, takım takım, bölük bölük ayrılıp herbiri başlı başına bir özgürlükle jurnalcılıkta ün kazanan ve yükselen hafiyelerin kişiliklerinden de belli oluyordu. Örneğin, bunların içinde Zaptiye Nazırını[349] bile baş eğmeye mecbur eden, Hıristiyanken sonra Müslüman olmuş bir Süreyya vardı ki bir zamanlar ötekine berikine belli aracılığı yapmakla ün salmıştı. Bunun hemen sayısız denecek benzerleri ise her gün birer yolla ödüllendirilir ve hiç biri ırz düşmanlığından, dolandırıcılıktan, açıkça hırsızlıktan, dövme, yaralama, hattâ adam öldürme gibi alçakça cinayetlerden dolayı sorumlu tutulmazdı. Öyle ki, İstanbul, kol kol gezen eşkiya sürüsünün ayakları altında ezilir hale gelmişti.

Elbette tarih, bu feci ahlâksızlıkları uzun uzun yazacak ve ondokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlangıcını kanlı, namusu paralayan, rüşvet ve hırsızlık, haddini bilmezlik ve çeşitli hayvanca zulümlerle lekeleyen bu saltanat döneminin şu evrelerini gerektiği gibi lânetle değerlendirmiş olacaktır.

## 9

Birinci Ermeni Ayaklanması[350]: Yıl h. 1312 (1896), Eylül 20.

İstibdat hükûmetinin bu tarihe doğru baskısı sel gibi kabarıp coşuyordu. Yani, yönetim işleri Padişah'ın elinde imiş gibi görünmekle birlikte birtakım asalak

yardımcıları da kötülük ortamı üzerinde yaşıyor, büyüyor, yavruluyor, çoğalıyordu. Sanki Padişah'taki sorumsuzluk ayrıcalığı birtakım parçalara bölünmüş, şunun bunun keyfinin ve isteğinin beratı olmuştu. Sansür, basını iki dizinin arasına sıkıştırmış, durmaksızın tokatlıyor. Zaptiye Nezareti'nde ayrıca bir komite istediği gibi davranıyordu.

Aklımda kaldığına göre ayaklanma tarihinden ya on gün, ya bir hafta önce Ziya adında biri yanıma gelerek bana Ermenilerin ayaklanacaklarından söz etti. Tabiî bu herifin benden aldığı yanıt sessizlikten başka bir şey olamadı. Çünkü bu casusun Mekteb-i Hukuk öğrencilerini gözetlemekle ve aynı zamanda Babıâli Caddesi'nde dolaşan ben, Rahmetli Andelip [351], Müstecbîzade İsmet [352] ve benzeri gibi yazı ile uğraşıp hayatını kazananları göz önünde bulundurmakla görevli olduğunu hepimiz biliyorduk. Hatta öyle geceler olurdu ki bu Ziya içki, rintçe, kalenderce sohbet fırsatlarıyla Andelip ile İsmet'in zor sığıştıkları odada bile konuk olarak kalırdı.

Bu başlangıcı yapmaktan maksadım *Hâtırat*'da bulunan şu birkaç satırı okur okumaz şaşırdığımı anlatmaktır. Çünkü, Paşa Hazretleri diyorlar ki:

«H. 1313 (1897) yılı Eylülünün 18. Cumartesi günü Turhan Paşa [353] ile birlikte Mabeyn'e çağrıldım. Saat 11'e doğru biz Saray'a giderken Zaptiye Nazırı Nâzım Paşa [354] da oradan çıkıyordu. O gece Turhan Paşa ile huzura çıktık. Saat beşe doğru evime geldim. Biraz sonra Başkâtiplik'ten bir yazı alındı. Bunda pazar ve pazartesi günü beş yüz Ermeninin silâhlı olarak Babıâli'ye geleceklerine ve silâhla uzaklaştırılacak olurlarsa silâhla direneceklerine dair, Zaptiye Nazırlığı'ndan Mabeyn-i Hümâyun'a bir jurnal geldi. Geçende Berlin'de Nihilistler için nasıl şiddetli davranıldığı bilinmektedir, yollu

sözlerden sonra, yabancı elçilere başvurulması Padişah tarafından düşünülüyor denmişti...»

Bense bu hesaba göre, Paşa Hazretlerinden beş altı gün önce haberli bulunmuş oluyorum. Büyük, küçük her ne hal ise, o zaman için ülkeyi önemli bir toptan öldürme ateşine yakacak olan böyle bir ayaklanma teşebbüsünün, daha Mabeyn'le Sadrazamlık Makamı ve Zaptiye Nazırlığı'nca bilinmediği halde Ziya ve benzerlerinin bilgileri içinde olması ve hatta bunların bir aralık çift çift gezerek şurada burada Müslüman halkın da bu ayaklanmaya katılıp katılmayacaklarını soruşturmaya kadar ileri gitmeleri, hükûmetin üç başlı bir anarşi yılanının dişlerine takılı olduğunu göstermez mi? Halbuki Müslüman halk denilen sınıf, uyuşmuş, korkudan, sürülmek ve hapsedilmek ürküntüsünden, işkenceden dolayı umutsuz bir yaşantıya gömülmüştü. Meğer bu ruh halini yönetimin başında olanlardan çok Ziya gibi cin fikirli hafiyeler pek iyi biliyorlar, yani onlar -Ziya bunu bana ayaklanmadan sonra açıklamıştı- Ermenilerin akla yatkın bir tutum takınıp yaka yırtarak:

— Ey İslâmlar, siz de ne duruyorsunuz? Vatan kardeşi değil miyiz? Gelin, bir olalım; siz öne düşün. Ne derseniz biz de onu dediz; ne yaparsanız onu yapar ız, tek hakkımızı isteyelim...

Diye yanıp yakılarak işe başlamalarında büyük bir ayaklanma çıkacağından korkuyorlarmış!

Arada bu kadar acıklı olaylar meydana gelmekle birlikte yine zamanın üzüntüsünün son kertesini bir yana bıraktırarak insanı şaşkınlıkla karışık geçici bir güldürmeye uğrattığının nedenleri anlaşılıyor. Olayın Babıâli'ce durdurulması ve engellenmesi hakkında sadrazamlık makamının aldığı tedbirlerin karşılaştığı kesiklikleri Paşa Hazretleri'nin harfi harfine anlattıklarına ve bizim ayaklanmanın sokak ortalarına dökülen çeşitli

şekillerine göre hükûmet de, Ermeniler de karşılıklı tam bir güçsüzlük altında bulunuyorlarmış demektir. Bir yandan Ermeniler böyle bir ayaklanmayı yürütemedikleri gibi, öte yandan da hükûmet, işi bastırma konusunda yine kendi adamları tarafından türlü türlü kesin engellemelere uğramıştır. Bakınız nasıl olmuş. Bunun Babıâli'ye ilişkin yönünü size *Hâtırat*'dan özetleyelim:

Paşa Hazretleri Mabeyn'den yukarıda anımsatılan tezkereyi aldıkları gibi bir de Zaptiye Nezaretinden alıyorlar. Zaptiye Nazırı ayaklanmanın meydana geleceğine, adı ve durumu belirsiz bir Ermeni tarafından Mahkeme-i İstinaf [356] başkanına verilen yazılı bir kâğıda dayadığı ve birkaç gün önce böyle bir haber verme de olmuştu dediği için güvene lâyık görülmüyor. Onun için Paşa Hazretleri Zaptiye Nâzırı'na haber verenin kim olduğu üzerinde iyice inceleme yapılmasını cevap olarak bildiriyor. Bununla birlikte Zaptiye Nazırı'nın tezkeresinde iki esaslı nokta daha var:

Biri: Ermeniler pazar günü kiliseye girmekten alıkonulurlarsa yortu [357] günü ölülerini ziyaretten alıkonmaları bahanesiyle gürültü çıkarmaları muhtemel olup bundan ötürü engellenemeyecekleri.

Öteki: Eğer toplu olarak gelecek olurlarsa aralarına süvari kolları aracılığı ile ayırabilmenin mümkün olduğu.

Kumkapı [358] Olaylarından ders alan ve kendinden önceki Kâmil Bey'i Nazırlık makamından düşürdüğünü bilen Nazım Paşa, böyle bir toplanmadan ne denli telâş etse haklıydı.

Paşa Hazretleri bu önlemeleri beğeniyor. Geceleyin de Dahiliye Nazırı eski sadrazamlardan Rıfat Paşa'yı evine çağırarak konuştuktan sonra Zaptiye Nazırı'na, Ermeniler kilisede toplanıp da eğer ileri gitmek isterlerse buna imkân verilmemesini yazılı olarak emredi-

yor. Adliye Nazırlığı'na da patrike etkili tembihlerde bulunulması için tezkere yazıp Mezhepler[359] Müdürü'nü de erkenden yanına getirtiyor.

Pazar günü çıt bile olmuyor. Pazartesi günü Paşa Hazretleri Babıâli'ye gelirken önce Fındıklı önlerinde, biraz sonra köprüde Zaptiye Nazırlığı'nın iki jurnalını alıyorlar ki, bunlarrda Ermenilerin silâhlı olarak Babıâli'ye gelmekte oldukları bildiriliyor.

Sür arabacı! Babıâli'de Rıfat Paşa'yı[360] çağırtıyor. Yazılı haberleşme için Müsteşar Tevfik Paşa'yı[361], Amedci'yi[362], Mektupçu'yu[363] yanına getirtiyor; zaptiye nazırını da istiyor. Zaptiye Nazırı, damdan düşer gibi ne dese idi.

— Yeteri kadar jandarma yok. Asker göndermesi için jandarma kumandanını Serasker'e[364] yolladım ise de asker vermem demiş.

Öyle ya, veremez, o serasker hangi seraskerdir ki Zaptiye Nazırı'nın bir sözü üzerine asker verdin. Hatta asker vereyim mi diye yukarıdan sorsun.

Her ne ise Babıâli'de kalem işliyor. Biri Ermeni Patrik'i ile ruhânî ve cismânî[365] meclis üyelerine hitabederek, Patrik'in her iki meclisten birer üye ile Babıâli'ye gelerek dileklerini bildirmeleri, öteki birikmiş kalabalığa gitabederek sizi konun adına dağılmaya çağırıyorum; dağılmayacak olursanız hemen kanunî tedbirlere baş vurulacaktır, biçiminde tehditli iki duyuru yazılıyor.

Sadrazamlık yaverlerinden Neşet Bey adında biri, birikmiş kalabalığa duyuruyu okuyamıyor. Öbür yaver Halit Bey okuyor. Fakat Babıâli'de başyaverden başka yaver kalmamış. Sorunun öneminden ötürü Bâb-ı Seraskerî'den iki üç yaver isteniyor. Meğer orada da kalmamış imiş!

Bu sırada ayaklanma grubu yürüyüşünde devam ediyor, İran Elçiliği önlerinde, Babıâli yakınlarında, sokaklarda belirtileri görülmeye başlıyor. İşte o aralık ben de yanımdaki (galiba İkdam sahibi Cevdet Bey'di [366]) arkadaşımla birlikte:

— Ayaklanma nasıl olurmuş!

merakıyla tehlikeli bir maceraya girişmiş idim. Öyle ya! Cevdet Beydi. Hatta ihtilâlcilerden birinin attığı kurşun kulağından geçerek şimdi ölmüş olan klişeci Antranik'in dükkânına girdi. Üç süvari jandarması bir ihtilâlciyi şimdiki kitapçı Vafiyadis'in dükkânı önlerinde sıkıştırmışlar, elinden silâhını alıyorlardı. Biz yine yürüyorduk.

*Hâtırat*'a göre Zaptiye Nazırı: «Zaptiyenin şu andaki kuvveti yeterli değildir. Nizamiye [367] güçlerine gereksinme vardır.» diye ardarda Babıâli'ye gelip sızlanıyor. Babıâli de Bâb-ı Seraskerî'ye yazıyor. Aldıran bile olmuyor.

Güçsüzlük içinde güçsüzlük! Babıâli karakol subayı geliyor: «Altmış yetmiş kadar erim varsa da cephane yoktur; Ermeniler hücum ederlerse ne yapacağız?» diye soruyor. Paşa Hazretleri:

— Süngüye kuvvet!

diyor. Ne desin? Ya da ne diyebilirdi?

Fakat sorunun rengi değişiyor. Nasıl ki ben bile değişmekte olduğunu dolaştığım sırada anlamaya başlamıştım. Asker dolaşmadığı için işi yatıştırmak gayret sahiplerine düştü. Kimi erler, medrese öğrencilerinden bir bölüğü, halktan şu bu zayıf hükûmete yardımcı kesilerek vuruşmaya, kırışmaya katılmışlardı. Sırtını Çemberlitaş'a dayamış bir Ermeni, elinde rovelver, donakalmış olduğu halde uzun bir süre kimseye yanaşmaya cesaret edememiş; sonunda durum anlaşılarak elinden silâhı alındığı gibi, bir iki tokat ile uyandırılmış imiş.

Adamı Bab-ı Zaptiye'ye götürürlerken gördüm. Belki çevresinde yüz kişi vardı. Halbuki Emekli Sandığı önünde tek başına iri bir Ermeni ile alt alta üst üste uğraşan jandarmanın yardımına kimse gelmiyordu. Tramvay yoluna çıktığım zaman halkın Sultanahmet bahçesi parmaklıklarını koparark sopa gücüyle hücumlarda bulunduklarını işittim. Herkes bin olayın anlatıcısı olmuştu. İslâm mahallelerinde:

— Ermeniler sizi kesmeye geliyorlar!

Diye polislerin bağırdıkları da söyleniyordu. Özet olarak, ayaklanma çığlıkları alıp yürüyordu. Bildiri, duyuru, yapmayın ağalar, beyler, etmeyin kardeşler! para etmiyordu.

*Hâtırat*'ın bu arada bir fıkrası daha var ki okuyunca insanın şaşmaması elden gelmez.

Gürültü patırtı, kalabalık def ediliyor. Zaptiye Nazırı'nın yolladığı iki yavere Patrikhane'den, hasta olduğu ve kan kustuğu cevap olarak bildirilen patrik efendi, salı günü Babıâli'ye geleceğini bildiriyor. Hatta Paşa Hazretleri Mabeyn'de iken Babıâli'ye adam gönderip sorduruyor. Fakat Paşa Hazretleri Rıfat Paşa ile birlikte salı günü ve gecesi Mabeyn'de kaldıklarından görüşemiyorlar. Çarşamba Bakanlar Kurulu günü olduğundan iki saat kadar kalınmak şartiyle, Babıâli'ye gitmesine izin veriliyor. İşte söz konusu olan bölüm bundan sonra başlıyor:

«Tophane Müşiri[368], Ermeni işini konuşmak için saraya çağrılmış ve bu padişah emrinin bildirilmesi sırasında bakanlar odasında bulunmuş olduğundan, onunla ve hatırlatmam üzerine daha önce çağrılmış olan adliye, dahiliye, hariciye nazırları ile birlikte Babıâli'ye gidilip toplantıya girildi. Ben sanıyordum ki toplantıda bulunanlar olaydan dolayı bir şeyler söyler-

ler veya sorarlar. Oysa hiç biri olay için ağız açıp konuşmadı bile. Başka işi konuşmaya vakit kalmaksızın önce Tophane Müşiri Zeki Paşa[369], sonra Serasker Rıza ve Bahriye Nazırı Hasan Paşa'lar askerî dairelerde çok büyük sıkıntı olduğunu ve düşünülen gümrük istikrazı tahvil işlemlerinin hemen bağlanması gereğini bir ağızdan söylediler. Ben de yüz yetmiş sekiz kuruş fiyatla bu işlemin yapılması kabul olunur şey değildir, dedim. Turhan Paşa dedi ki, şimdi Paris elçisi Ziya Paşa'dan[370] bir telgraf geldi. Paris bankerlerinden birkaç hatırlı kişi elçiliğe gitmişler. Kendileri bu borç alma işi için iyi ve yararlı koşullar öneriyorlarmış. Telgrafın çevirisi eldedir.»

Paşa Hazretleri inansınlar ki duyurularla yapılan pekiştirmelere kimse kulak asmamıştır. Hatta şu kadar söyleyebilirim ki, kişilerin birbiri ile iyi geçinmeleri adına yazılmış olanları bile Babıâli'nin kaçamaklı bir politikası, yani tavşana kaç, tazıya tut gibi anlaşılmıştı. Akşama doğru birdenbire oluşan sessizlik ise Ermenilerin kışkırtmalardan, acemisi oldukları ayaklanma oyununda her yönü ile manevra yapamadıklarından ileri gelmişti. Siz devletli kişi bizim kadar halk psikolojisini bilemeyecekleri için, o zamanlar sadrazamlık makamından yazılan emirlerin onlar üzerinde hiç bir etkisi olamamış olduğunu bilemezsiniz.

Bir hafiyenin susturabilme gücü, elbette Babıâli'deki kurulun kaleminin gücünden üstündü. Bu yüzden, Zaptiye Nazırlığı şiddetli davranmış olsaydı, öldürme olayı olamazdı. Fakat nasıl davranabilirdi ki geceleyin gördüğümüz kimi belirtiler ve adı geçen Ziya ile birlikte gezip şimdiler adını hatırlayamadığım bir jandarma teğmeninin anlattıklarına eklenen hem de kendisinin saya saya gösterdiği para yağmalarına göre, memurlardan çoğu polaçkaya[372] dalmışlardı.

Şaşılası bir durumdur ki aradan iki gün geçer geçmez, Müslüman halk arasında:

— Patrikhane zaptiye ile birlik olmuş; tutuklulardan en yoksul olandan bile beş on lira alınarak papazların kefilliğiyle salıveriliyorlarmış!

— Zaptiye Dairesi bu işte en az kırk elli bin lira vurdu!

Sözleri ortalıkta dönmeye başlamıştı. Bab-ı Zaptiye'nin gevşekliği apaçık görünüyordu. İşte sadrazamlık makamında bulunmuş olanların halk yığınları arasında yaşayan düşünce ve eğilimleri bilmeyerek yalnız kalem oynatmak suretiyle hükûmet işlerini yürütmeye çalışmaları, ulusu kendi bilgisizliği ile başına buyruk yaşamaya zorlayarak, arada korku adına yalnız politika suç atmalarının hüküm sürmesine tek neden olmuştur. Yani Babıâli'nin halk gözünde zerrece önemi kalmamasına bu gidişler, bu yönetim biçimleri neden olmuştur.

Hükûmetler halkın termometresidir. Isı ve kaynama dereceleri onların yaptıklariyle anlaşılır. Oysa bizde o dönemde ne termometre vardı, ne de fırtınalı, iyi ya da kötü havayı gösterecek barometre.

Bu ayaklanma olayı üzerine o zaman tuttuğum notları Bakırköy'deki evimin bir süre sonra gizliden gizliye gözetleme altında kalışından ürkerek yaktığıma şimdi ne kadar pişmanım. Bunlar arasında o hafta içinde Ermeni şımarıklığını gösteren birkaç tuhaf olay vardı. Sözün doğrusu, o ayaklanma olayında Osmanlı Hükûmeti, yönetim şekli gibi bozuktu. İki taraf birbirini pek güzel bulmuştu.

*Hâtırat*'ta yazılı ve görevden ayrılışla ilgili ilk bölüm dediklerimi onaylıyor. Zaptiye Nazırı, Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan almış olduğu bir tegrafa göre fikir yürüterek salı gecesi Ermenilerin Beyoğlu Kilisesi'nde toplanarak saraya saldırmak ihtimalini bildiriyor. Pa-

şa Hazretleri de: «Padişah sarayına saldırma kimsenin haddi değildir.» diyor. Cümlenin yazılı olduğu bu kâğıdı saray yakınlarından Arif Bey alarak aygın baygın Padişah'ın katına giriyor. Kendine gelince telâşlı cevaplar veriyor. Padişah bu kâğıdı saray yakınlarından Bekir Bey aracılığı ile Bakanlar Kurulu'na geri gönderip cümlenin çıkarılmasını emrediyor. Adliye Nazırı Rıza Paşa[373] da: «Zaptiye Nazırı, telgrafındaki, Ermeniler saraya saldıracaklar, cümlesini çıkaralım»diyor. En son Beyoğlu Mutasarrıfı'nın Zaptiye Nazırı'na çektiği telgraf getiriliyor. Bakılıyor ki Saray'a saldırma hakkında tek harf yok. Paşa Hazretlerinin dedikleri gibi «İşgüzarlık amaciyle aslı olmayan» uydurulmuş bir şey! Dikkat buyurulur mu? Bu değiştirip bozmayı ve eklemeyi Zaptiye Nazırlığı yapıyor! Hani ya hepimizin can, mal ve ırzının koruyucusu olarak nazırlık!

Paşa Hazretlerinin şu parçasını da okuyun. Eski Hakan'ın ne ölçüde dönek ve bin bir korkuyla dolu olduğunu anlayabilecek bir örnek daha görmüş olursunuz:

«Görevden ayrılış nedenleri sırasında * bir padişah emrinin geri çevrilişinden söz edilmişti ki açıklamaya muhtaçtır.

O gece ülke işlerinin düzene sokulması üzerine eskiden çıkmış olan padişah emri istendi. Bu istekteki amaç emir tarihinin görülmesine bağlanmış idi. Cevap vererek istenilen tarihler yüce katınızdaki asıllarından ve kâtiplik dairesindeki kayıtlardan öğrenilebilir, demiştim. İstek yenilendi. İkinci isteği duyan Turhan Paşa, Hariciye Nazırlığı'na buyruldu ile bildirilen onaylı örnekler yanımdadır, dedikten sonra bunları Arif Bey'e

(*) Paşa Hazretleri olayın salı gecesine rastlayan bir zamanda sadrazamlıktan ayrılıyorlar - yazarın dipnotu -.

gösterdi ve tarihlerini de işaretledi. Lâkin Arif Bey, Padişah katına gidip gelerek yine kâğıtları istedi. Arşivde korunmakta olan padişah emirlerinin geri gönderilmesinin devletin usulüne aykırı olacağını söylemeye mecbur oldum. Bu sözümü ise Padişah Hazretleri kendisine güvensizlik anlamında yorumladığından, beni karşısına alarak:

— «Madem güveni yok! emirlerimi kendisi getirsin bakayım, baktıktan sonra yine alsın götürsün!»

Ders almağa değer. Hükûmetin özellikle güveni sağlamak işleri ile görevli olanlarından Şehremini[374] ile Merkez Kumandanı görevleri başında bulunmayıp evlerinden Mabeyn'e telgraflar yağdırmakta, sadrazamlığın şikâyet üzerine aldığı padişah emrini bildirdiği halde, serasker, polis ve jandarmaya asker katmakla gecikmekte imiş. Paşa Hazretleri Seraskerliğin şu savsaklamasını bir türlü anlayamıyor. Halbuki anlamaları gerekirdi. Bakanlar Kurulu'nda Serasker'in bulundurulmaması sebebi ne idi! Onu da araştırmalı idi.

Sorunun asıl şaşılacak yanı Serasker'in Mabeyn'e çağırılışı üzerine Padişah'ın katına çıktıktan ve kurula geldikten sonra: «Benden yakınılmış» girişiyle gülmesi ve Dahiliye Nazırı Rifat Paşa'yı[375] haşladıktan sonra Paşa Hazretlerinin yumuşatıcı sözlerini de küçümseyerek oturduğu yerden kalkıp:

— Siz sonra görürsünüz!

Diyerek çıkıp gitmesidir. İşte görülüyor ki üyelerinin her biri sadrazamı tehdit edecek ölçüde küstahlığı bulunan bir Bakanlar Kurulu, bu ulusu yıllarca yönetmeye vekil olmuş ve vekilliğini veren kişi de her birini ayrı ayrı tehdit edecek araçlar elde etmekle hükûmeti oluşturanlar, aynı zamanda korkan ve korkutan ellerde kalmıştır.

# 10

*«Tamburda bir başka nağme daha*[376]*»*
*Sadrazamlığınız kararlaştırılmıştır...*

*Hâtırat;* İkinci Karin[377] İzzet - sayfa 330.

*«İçten ve dıştan düşmanlar saldırdılar. Güç durumda bulunuyorum. Biteceksem bari kendi elinde biteyim.»*

*Hâtırat;* Eski Hakan - sayfa 331.

Paşa Hazretleri İngiltere Elçiliği'ne misafirliğe gidiyorlar. Rahmetli Mahmut Celâlettin Paşa'nın bu misafirliği Eski Hakan'ın katında:

«Cellât önüne oturmalı idi de çakmamalıydı» şeklindeki değerlendirmesine bakılacak olursa bu iş Sarayca ve casus yağınlarının açısından cinayetlerin en büyüğü olarak sayılmıştır.

Bununla birlikte Paşa Hazretleri'nin *Hatırat*'ının birinci cildine son parça olarak aldıkları bu özel bölüm, öyle anlaşılıyor ki, bu yüce kişinin uzunca bir süre gözden ve görevden uzak bulundukları sırada kaleme alınmış olmalı ki birtakım tekrarlar ve siyasî anılarla ilişiği olmayan birçok açıklamalarla birlikte kendisini temize çıkarmak, yani bu işin ayıp olmadığını göstermek için birçok tarihî görüşler ve dinî açıklamalarla doludur. Buna göre bu bölümü çözümleyerek yazmak bizce zorunlu görüldü.

1. İzzet Paşa'nın Ortaya Çıkışı:

Paşa Hazretlerinin beşinci kez sadrazamlıktan ayrılışlarından bir gün sonra Mabeyn Başkâtipliğinden aldıkları özel bir tezkerede ayrılması olayından dolayı elçilerin normal olan ziyaret ve görüşme isteklerinin has-

talık bahane edilerek kabul edilmemesi Padişah'ın emirleri gereğinden bulunduğu bildiriliyor.

On üç gün sonra da dolu mu boş mu çeşidinden olmak üzere o zaman düzeltmeler (ıslahat) yapılacağı vadiyle alınmış kararrlara dahil bulunan komisyonun elçilere bildirilmesi sırasında bunun geçici olup olmadığının söylenip söylenmemiş olduğu yine Mabeyn Başkâtipliği'nden soruluyor. Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa da bunu bir gün önce sormuş imiş. Paşa Hazretleri bu soruya en çok Mabeyn Başkâtipliği'nden yapılan bilgi istenilmesi üzerine cevap veriyorlar. Fakat bundan önce yani görevden uzaklaştırılıştan birkaç gün sonra Danıştay üyelerinden Zühtü Bey adında biri geliyor. Mide bulandıracak haberler getiriyor, diyor ki:

— Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'dan geliyorum. Selâm ederler. Dediler ki: Encümende idim. Saray yakınlarından Bekir Bey geldi. Sadrazam Kâmil Paşa'ya Efendimiz buyuruyorlar ki, Sait Paşa pek fena davrandı. Ermeni olayının üçüncü günü Alman prenslerinden birine verilen yemekte nişanından tuğrayı çıkardı. Bunu Dahiliye Nazırı Paşa da gördü, dedi. Onun üzerine dedim ki: Ben uzakta idim, dikkat edemedim.

Ağ, yavaş yavaş örülüyor. Paşa Hazretleri Zühtü Bey'in bu sözlerini uydurma ya da mahsus bozup değiştirme saydıkları halde soruyorlar:

— Kâmil Paşa ne demiş?

— Bir şey dememiş, yalnız Bekir Bey'i dinlemiş.

Paşa Hazretleri bu sözlere istedikleri kadar uydurma gözüyle baksınlar. Bu çeşit sözlerin o zamanlarda yalnız bir ağızdan çıkması ve bir kulağa girmesi ciddilikkazanmasına yeter değil miydi? Elbette yeterdi. Hatta görevden uzaklaştırmasından yirmi sekiz gün sonra Mabeyncilerden Faik Bey geliyor; diyor ki:

— Efendimiz buyuruyorlar ki ben, kendisine şimdiye kadar nezaketle davrandım *. Kendisini sadrazamlığa getirdim **. Kendisi ise Ermenileri yola getirmedi ***. İslahat gürültüleri çıktı. Acaba kendisine ne yaptık ki görevden ayrılışından beri yanımıza uğramıyor. İllerde kan gövdeyi götürüyor. Gelip de, baş başa verelim; bu işlere bakalım demek yok mu? Ben kendisine nezaketle işlem yaptım (tekrar) kendisi yemekte nişanından tuğramı çıkardı; yanıma öyle geldi. Ermeni Patriki de aramyı kapısından o gün çıkarmış!

Ne rastlantı. Fakat Paşa Hazretleri bu suçlamalara inandırıcı cevap veriyorlar:

— «Gerçi kendilerinin iyiliklerini gördüm. Ben de bu iyilikleri tanıyan, sayan biri olarak davrandım. Saray'a gelmek konusuna gelince, resmî günler dışında gelmemek eski âdetimdir. Gerçek terbiye de bunu gerektirir. Nişan için dediğiniz asılsız bir suçlamadır.»,

Dedikten sonra Faik Bey'in yanında anahtarı hareme yollayıp nişan kutusunu getirtiyorlar. Faik Bey nişana bakıyor; bir değişiklik göremiyor:

— Bir adamın Padişah'tan aldığı nişanı bozup da onu takarak bir toplantıya gitmesinin, hele Padişah'ın verdiği yemeğe o nişanla gitmesinin imkân ve ihtimali olamaz. Bu bir fesatçı cahilin sözü. Padişah Hazretlerine öyle söylemiş.

Faik Bey kalkıp gidiyor. Bir hafta sonra Ahmet İzzet Bey Şam'dan dönüşünden beri ikinci kez olmak üzere geliyor. Paşa Hazretleri gözetlemelerden, güvenli olmadığı için pencereden bakıyorlar ki beyin arabası

(*) Eski Hakan hançer çektiğini, rovelverle tehdit eylediğini, hapislere attığını, yüzüne karşı bağırıp çağırdıklarını unutuyorlar. (Yazarın notu).

(**) Başa kalkmak Eski Hakan'ın âdetlerindendir. (Y. N.).

(***) Ne ile ve hangi araçla? (Y. N.).

kapı önünde duruyor. Sonradan Başmabeynci Hacı Ali Bey'le birlikte vezir olacağı kimsenin aklına gelmeyen beye diyorki:

— Arabanız kapıda bekliyor. Hafiyeler bizim evin önünde arabada gördükleri gibi dört yanına üşüşüyorlar. Söyleyelim ahıra çeksinler.

— Yok, ben şimdi gideceğim, bugün bir elçilikle geliyorum. Paşa Hazretleri şaşkın:

— Nasıl elçilik?

İzzet Bey bu soru üzerine şakacı yaratılışı gereği konuşma ile yetinmiyor. Kolunu kaldırıyor; eliyle penceresi kuzeye bakan ve kapısı güneyde bulunan odanın güney yönünü işaret ederek, yani Babıâli yönünü göstererèk:

— Sadrazamlığınız kararlaştırılmıştır! Geçen gün dedim ki devletler elçiliklerinin emrine birer istasyoner [378] daha göndermek istiyorlar. Bunun için ne dersiniz?

Paşa Hazretleri düşüncelerini söylüyorlar. İzzet Bey, Padişah'a gidiyor. Yapayalnız kalıyorlar. Ta alaturka saat onda yemek getiriyorlar. Gece oluyor; bir buçuk ikiye geliyor. İzzet Bey söküyor. Pişmiş aşa soğuk su katmak çeşidinden:

— Sadrazamlığa tayininiz kararlaştırılmıştı. Hatt-ı Humâyun müsveddesini ben kaleme almıştım. Efendimize okudum. Düşündüler; şimdilik değişiklikten vazgeçtiler. Buyuruyorlar ki, bunu yaparsak sadrazamların değişikliği az bir süre içinde beş keze varmış olacak. Cevdet Paşa, Sait Paşa, Kâmil Paşa, Rifat Paşa, yine Sait Paşa; bu, uygun olamaz. Kendisinin emrine bir büro vereyim. Çit Köşkü'nde otursun. İşlerin düzene sokulması (ıslâhat) için tasarılar kaleme alsın. Bir de bu görev sadrazamlığın üstünde olacaktır. Babıâli'den gele-

cek yazıları inceler; onaylanması gerekenlerin onayını, geri çevrilecek şeylerin çevrilmesini bana sunar. Bunlardan başka Bakanlar Kurulu Mabeyn'de toplandığında kurula başkanlık edecek ve askerî işlere de bakacaksınız.

Paşa Hazretleri kuşkulanıyorlar. Yanıt olarak diyorlar ki:

— Böyle bir görevi ortaya koymaya gerek yoktur. Padişahlık Sadrazamlık arasında böyle bir görev kurmak, kanımca hükümdarlık yararlarına da aykırıdır. Bununla birlikte bunun kurulup kurulmaması yine kendilerinin bileceği şeydir. Fakat ben geniş ve önemli görev ve yetkileri bulunacağını sözlerinizden anladığım bu işe ve sorumluluğa kendimde güç ve hak göremem.

— Efendimiz ise hizmetinizden yararlanmak arzu buyuruyorlar.

— Hizmet, böyle olağanüstü bir görevde bulunmaya bağlı değildir. Kimi benzerleri gibi kurullarda görevlenmek ya da herhangi bir nazırlık emir buyuruluyor ise, orada bulunulması ya da sorulduğunda devlet işleri konusunda düşünce ve görüşlerimin görevden uzak bulunduğum zamanlarda da, yazılması ile hizmet borcumun yerine getirilmesi mümkündür.

İzzet Bey alacağını alıyor, yine Padişah'a gidiyor; dönüşünde:

— Efendimiz, bu görevi kabul etmeyeceğini biliyordum, buyurdular. Lâkin başka şeyler için sizi görmek istiyorlar.

Bu çağrı üzerine Paşa Hazretleri, Padişah katına çıkıyorlar. Ertesi gün yine Mabeyn'e çağrılıyorlar. Yine Padişah'ın yanında İzzet Bey'le birlikte bulunuyorlar. Bu bulunuşta bir şeyi inceliyor:

Kâmil Paşa sunduğu yazıda Ermeni sorununun şu duruma gelmesini Cevat Paşa zamanına yüklüyor. Bir de Padişah'ın güvenini taşıyan bir Bakanlar Kurulu meydana getirip işleri ona vermek gereklidir. Bundan başka Mabeynci Arif Bey'e de;

— Fransa Elçisi, donanmalar sabaha akşama İstanbul sularına gelecektir. Bu şeylerin sorumlusu Padişah Hazretleri'dir, demiş. İzzet Paşa da bunun üzerine Fransız Elçisi'ni görmüş. Elçi:

— Ben böyle bir şey söylemedim, cevabını vermiş.

Sözün kısası incir çekirdeğini doldurmaz boş sözler. Fakat Paşa Hazretleri sabahtan akşama değin Çit Köşkü'nde kalmış. Gece de bunlarla oyalanmış; hem yorgun, hem de vücutlarında kırgınlık hissediyorlar. Bunun için bir teviye dönmeyi bekliyorlar. Bekledikleri bu lütuf gecenin beş buçuğu ile altısı arasında ortaya çıkıyor. Paşa Hazretleri hemen çıkıp gidecekler ama İzzet Bey bırakmıyor. Padişah'ın dairesi ile onun giriş yeri olan kapının arasındaki bahçede:

— İşte Kâmil Paşa'yı anlayınız. Bu adamı buraya getirelim. Kâğıtları dosyaları size verelim; kendisini yargılarsınız, diyorsa da Paşa Hazretleri susmakla karşılık veriyorlar, yürüyorlar. O, kapıdan çıkıp da birkaç adım ileride olan köşkün önüne vardıklarında bekçilerden birine:

— Aşağıya haber verilsin.

İşaret ve İzzet Bey'e veda için selâm veriyorlarsa da;

— Arabanız daha hazır değildir; açıkta beklersiniz, biraz köşkte oturunuz.

— Bizim arabacı Has ahıra[378] gitmez, dışarda bekler.

Fakat kim dinler? İllâ ki Köşk'te oturulsun, diye direnme direnme üstüne. Paşa Hazretleri yine aldırmı-

yorlar. Kapıya çıkıyorlar. Arabayı hazır buluyorlar. Binmiyorlar. Eyvah! bekçilerden biri koşarak geliyor.

— Şevketli Efendimiz biraz beklemenizi emir buyurmuşlar,

diyor. Araba içinde on dakika kadar bekliyorlar. Başka bir bekçi geliyor:

— İçeri isteniyorsunuz,

diyor. Arabadan inip yine Çit Köşkü'ne gidiyorlar. Yine İzzet Bey. elindeki kâğıdı veriyor. Boğaz Muhafızlığından gelme bir telgraf. Bir İngiliz zırhlısı Boğaz'ı geçmek istiyormuş. Üzerine top atılsın mı, atılmasın mı? Soruyor.

İzzet Bey:

— Ne yapılması gerekir?

Diyor. Paşa Hazretleri cevap veriyorlar:

— Sadrazamlıktan, ya Hariciye Nazırlığı'ndan ya da Mabeyn'den elçiye bir haber gönderilse. Gelecek geminin buradaki istasyonere katılacak başka bir vapur olduğu durumun gidişinden anlaşılıyor. Savaş gemilerinin boğazlardan geçmesi anlaşma gereğince izne bağlı. Bir karar verilmeden önce elçilikle konuşulsa da bir yanlışlığa meydan vermemek için kaptanına gerekli hatırlatma yapılsa. Benim aklıma böyle geliyorsa da böyle mi ya da başka şekilde mi hatırlatma gerektiğinin kararı Padişah Hazretlerinin emrine bağlıdır. Her halde Sadrazam'ın, Hariciye Nazırı'nm da ne düşündüklerinin anlaşılması gerekir. Bir de telgraf, yukarısındaki işaretlere göre, gündüz gelmiş, niçin gece yarısına kadar bırakılmış?

İzzet Bey yine Padişah'ın yanına gidiyor, geliyor; Paşa Hazretlerine gidebileceklerini bildiriyor. Konaklarına varır varmaz yatağa giriyorlar. Fakat kim uyutur? Daha dalar dalmaz evdekilerden biri gelip uyndırıyor:

— Padişah'ın İkinci Kâtibi İzzet Bey'le, Esvapçıbaşı İsmet Bey gelmişler. Uşaklar haremde uyuda olduğunuzu söylemişler. Onlar da acele iş var, elbisesini giymeden gelsin, demişler.

Kim bilir nasıl cam sıkkın, ne kılık, ne üzüntülü bir yüzle çıkmışlardır. Karşılaşır karşılaşmaz:

— Efendimiz, hemen İngiliz Elçiliği'ne giderek zırhlının gelmesini ertelemek için çalışsınlar, diye emrettiler.

— Elçiyi görmek için zaman uygun değil.

İkisi birden direniyorlar.

— Bari Hariciye Nazırı gelse, birlikte gitsek.

İzzet Bey:

— Siz gidiniz; Hariciye Nazırı da gelir. Ben şimdi Sadrazam'ın konağına gideceğim. Cevabınızı orada bekleyeceğim.

Çareler yok; elbise değiştirip, beylerin arabasına binip elçiliğe gidiyorlar; elçiyi görüp durumu anlatıyorlar: Elçi:

— Gelecek gemi istasyonere katılacaktır. (Haritayı açarak) Şimdi şu yerdedir. Memleketeyn [379] meselesi zamanında da elçiliklerin ikişer istasyoneri [380] bulunmuştu. Bu da Paris Andlaşması'na [381] dayanmaktadır. (Basılı bir kâğıt göstererek) İşte o zamandan beri Hariciye Nazırlığı ile elçilik ve elçilikle Babıâli arasında geçen yazışmalar şudur: Paris Andlaşması'na uygun olarak Babıâli, iki vapur bulunmasını kabul etmiştir.

Paşa Hazretleri mavi renkli ve aslı İngilizce olduğu halde Fransızca çevirisi bulunan bu kâğıdı okuyor. Elçinin dediklerine uygun buluyor. Bununla birlikte elçi, sözüne devam ediyor:

— Şimdi andlaşma ve benzerlerinden yararlanmak istiyoruz. Geçen gün Hariciye Nazırı yaptığım açıklama

üzerine «Padişah Hazretleri izin verilmesini kabul etti» demişti. Bugün de Sadrazam'ı gördüm. Arzettiğiniz yazıya Padişah emri çıkmadı, diyor. Deminden ise Hariciye Nazırı Tevfik Paşa [382] geldi. Geminin getirilmesinden vazgeçilsin, dedi. Andlaşmanın ve benzerlerinin verdiği haktan vazgeçmek mümkün değildir, dedim. Durum budur. Bundan vazgeçersek Paris Andlaşması'nın elçilikler emrinde bulunacak gemiler hakkındaki kararını sınırlamış olmaz mıyız? Ondan sonra hakkımızı tümü ile kullanmak mümkün olur mu? Bunları deminden Tevfik Paşa'ya anlattım; onayladı.

Paşa Hazretleri dönüp İzzet Bey'e haber gönderiyorlar. Tevfik Paşa ile birlikte geliyor. Konuşmayı anlatıyor. Tevfik Paşa da bana böyle söyledi, diyor. Artık yatılsa değil mi? Hayır. İzzet Bey Sadrazam'ın konağında iken, telgrafla Padişah'ın bir emrini almış; Paşa Hazretleri Rus Elçisi'ne de gidecek.

— Böyle sabaha karşı Elçiliğe gidilirse iyi karşılanmamaları ihtimali vardır; bu da devletin onurunu zedeler.

— Ben size Padişah'ın emrini bildirdim; gemiler gelirse sorumlu olmam.

Tevfik Paşa gitmeye, Paşa Hazretleri de ona uymaya mecbur oluyorlar. Şafat vakti Rus Elçiliği'nin kapısını çalıyorlar. Seher vakti beliren bu tacizcilere Elçilikten:

— Elçinin uyanmasına daha birkaç saat var, cevabı geliyor. Tabiatiyle dönüyorlar. İzzet Bey'e olan biteni anlatıyorlar. Bey Saray'a, Tevfik Paşa konağa, Paşa Hazretleri de yataklarına çekiliyorlar. Tam uykusunun keskin yerine, yani bir saat sonra İzzet Bey'den, o gün Mabeyn'e gelmeleri hakkında Padişah'ın emrini bildiren bir tezkere geliyor.

(Bu bölümü uzun uzadıya yazdığım iki tarafın birbirine oynamak istedikleri oyunun tadı çıksın içindir.)

Paşa Hazretleri uyanıp Mabeyn'e gittiklerinde rahmetli Gazi Osman Paşa'nın odasına yöneliyorlar. Aradan birkaç dakika geçer geçmez İzzet Bey görünüyor, çağırıyor. Odadan çıktıktan sonra gizlice diyor ki:

— Efendimiz, Osman Paşa'nm odasına geldiğinize sinirleniyorlar.

— Sebebi?

— Sanki Osman Paşa'nm sizi kandıracağını sanıyorlar. Şimdi Çit Köşkü'ne gideceğiz.

Gidilmiş. Aradan bir saat geçtikten sonra, istasyonerlerin ertelendirilmesi amacı ile, Hariciye Nazırı ile birlikte elçiliklere gidiyorlar.

Tevfik Paşa:

— Vapurlar gelirse yurtta bir karışıklığın çıkacağı Zaptiye Nazırı'nın incelemeleri sonucu anlaşılmıştır. Amaç yabancı uyrukluların korunması ise bunu hükûmet garanti etmiştir; yolunda bildirilerde bulunuyor. Elçiler de bağlı bulundukları devletlere başvuracaklarını söylüyorlar. Yalnız Almanya Elçisi, sokağa çıktığından, görülemiyor. Mabeyn'e dönüşte konuşmaların sonucunu İzzet Bey'e bildiriyorlar. Bey, Padişah'ın yanma gidip döndüğünde, Paşa Hazretlerini Bakanlar odasında Hariciye Nazırı'ndan biraz uzak bir yere götürerek:

— Şevketli Efendimiz Almanya Elçisi'ne de hariciye nazırı ile birlikte gitmenizi emrettiler. Sadrazamlığınız da kararlaştırılmıştır (beşinci). Hatta Almanya Elçisi'yle yapacağı konuşmayı sadrazam sıfatı ile yazsın diye emrettiler.

Paşa Hazretleri burada tuhaf bir davranışta bulunuyor; İzzet Bey'e hırsı (tutkusu) olmadığını söylüyor.

## 11

### *Karışık İşin Bir Yönü Görünüyor*

Eski Hakan'ın bütün bu telâşlar arasında inceletmekistediği meselenin, Kâzım Bey'in, Almanya Elçisi'nin ağzından almak üzere sunduğu şu belli söz olduğu yavaş yavaş anlaşılıyor. Halbuki Paşa Hazretleri, Hariciye Nazırı ile birlikte Almanya elçisini ziyaret ettikleri sırada elçi, Kâzım Bey'in bu sözünü üstü kapalı olarak yalanlamış ve hatta «Devletlerin, Padişah Hazretleri ve Osmanlı ülkesi hakkında iyi niyetleri vardır. Maiyet gemilerine birer gemi daha eklemek istenilmesi, sırf yabancı uyruklulara güvenlik sağlamak içindir. Yoksa bunda gizli bir niyet yoktur. Bu gemiler ve kabul olununca donanmalar da geri dönecekler» demişmiş.

Osmanlı Hükûmeti ve Padişah Hazretleri'nin yabancılar yanında ne ölçüde değerlendirilmiş olduğu Eski Hakan'ın şu telâşı ile de belli oluyor.

İnsan, gerek bu anılarda ve gerek başkalarında okudukları ile yıllardan beri işittiklerini birbirine kattıkça bu yüce kişinin gaspedilmiş bir şeyin yeniden ele geçirmesi için dehşetli bir sataşma (tasallut) hastalığına yakalanmış olduğuna inanıyor.

Görülüyor ki, bu olayda da istasyonerlerin, donanmaların gelmesinde, denizlerimizde gezmesinde yabancıların denizciliğinin üstünlüğünün ve gücünün halkın gözü önünde belirip meydana çıkmasında Padişah'ın kendi adına zerre kadar üzüntü ve utanma hissedilmiyor. Ne varsa bütün (tahttan indirme) sorununda toplanmış; yakınları için de bundan daha elverişli bir entrika çivisi olamaz.

Kasım ayının on sekizinde Paşa Hazretleriyle İzzet Bey arasında Çit Köşkü'nde geçen konuşma ve soru ce-

vap da yine bu konuya ilişkin sözlerden, garantiden ibarettir. Bununla birlikte şu bölümü dikkate değer:

İzzet Bey, ikinci gelişinde diyor ki:

— Efendimiz buyuruyorlar ki devletlerin niyetleri acaba ülkemizi paylaşmak mıdır? Yoksa bana bir zarar etmek midir? İyi düşünsün, görüşünü bildirsin.

Paşa Hazretleri bu iki soruya cevap veriyorlar:

Birincisi için, yani paylaşmayı olanaksız kılmak için büyük bir dostla dostluk anlaşması kurmak gerekir. Fakat bu, yalnız düşünülecek bir konu olmadığından bir kurulda konuşulup tartışılmalıdır. İkincisi için de önce de söylemiş olduğu gibi: «Hükümdarlar arasında bir çeşit birbirine kefil oluş kuralı vardır. Hiç bir hükümdar, Padişah Hazretleri'ne böyle kötü bir teklifte bulunamaz» diyor.

İzzet Bey dönüp Padişah katına giriyor. Gelişinde:

— Düşünce ve görüşlerinizi sundum. «Eski vezir, eski vezir» buyurdular. Büyük devletlerden biri ile anlaşma için de «Bana kalırsa Rusya ile anlaşırım, lâkin razı olurlar mı?» dediler, diyor. Paşa da bu cümleyi bir masal gibi dinliyor; fakat İzzet Bey üçüncü gelişinde:

Devletler arasında bir anlaşma olduğu kesindir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ülkesinin bütünlüğü hakkında da devletlerin anlaşması var. Bu durumda devletlerin anlaşması benim aleyhimdedir. Kendileri son derece üzgün ve heyecanlı.

Eğer elçiler gelip bana görevden çekilme teklif ederlerse «Ben de aleyhimde bulunanları yok ederim. Sonra da kendime kıyarım» anlamında oldukça tehdit edici bir Padişah buyruğu getiriyor.

Paşa Hazretleri hızlı bir telepati etkisiyle şu kanıya varıyor ki «öç alma köprüsünden geçeceklerin biri de kendileridir.»

Bu kuşku, Paşa Hazretlerini huzursuz etmeye başlıyor. İkinci plândaki olaylar da bu ürküntüyü arttırıyor.

İzzet Bey, gelişin gidişin ardını kesmiyor. Dördüncü kez de geliyor. Fakat nasıl? Bu kez ağzından bal akıyor. Bu yönleri uzun uzun yazışım, sarayda Eski Hakan'dan geçmek suretiyle hükmeden ruh durumlarını ve anlatılan bu psikolojide sinmiş iki yüzlülük ve aldatma politikalarını açıklayarak üçüncü kişiye ait ve bağlı nedenlerin ve görevlilerin hilecilik yolunda ne denli bayağı ve çirkin roller oynadıklarını belirtmek amacına dayalıdır. Dikkat buyurulursa pek iyi anlaşılır ki, İzzet Bey'in her gelişi dış görünüşte ayrı; fakat içte bir meselenin çözümünün kolaylaştırılması için kurulmuş manevraların gelişimini pekiştirmektedir. İşte -*Hâtırat* sahibine göre- dördüncü kez gelişinde söylediği sözler şunlardır:

— Ben Padişah'ın emriyle İngiliz ve Rus elçileriyle görüştüm. Sizi pek sayıp beğeniyorlar. Hatta Rus elçisi dedi ki:

«Rıfat Paşa iyi bir Manastır valisi olabilir, ama sadrazam olamaz. Sait Paşa ile aralarındaki fark ölçü kabul etmez.»

Elçilerin sözlerini Padişah Hazretlerine sundum. Şevketli Efendimiz de elçilerin ve halkın katında büyük söz geçirme gücünüz olduğu için siz gelmedikçe bu büyük dertlerin bitmeyeceği düşüncesindedirler.

Paşa Hazretleri bu açıklamalara «Devlete hizmet ve Padişah Hazretlerine bağlılık sadrazamlığa yahut olağanüstü bir göreve bağlı değildir» diye sudan bir cevap vermekle birlikte Çit Köşkü'nde kalmak meselesi kafasını yorduğu için onu da ekleyerek «Soru sorulduğunda veya öbür işlerde evimden de sunarım ve düşüncelerimi yazarım ya da bazı benzeri gibi Meclis görevi ile yahut da herhangi nazırlık emir olunursa bu nazırlıkta

çalışmakla da hizmet görülebilir» diyerek şu pürüzlü meseleye takılmaktan çekindiklerini gösteriyorlar.

Bir günde ne kadar gidip gelme! İzzet Bey yine geliyor:

— Ben vezirimi ne yapacağımı bilirim, buyurdular, diyor; ama bu günlerde «vezir» sözü ortalıkta çokça dolaşmakta, Kâmil Paşa'nın işten uzaklaştırılması sırasında da böyle denildiği işitilmekte olduğundan Paşa Hazretlerini bir kuşku alıyor. Bu söz de Eski Hakan'ın yüreğinde geleceğin sezintileri adına sakladığı pek gizli bir parolanın sembolü gibi etki ediyor.

Ne bitmez günmüş! Gece saat bir oluyor. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa geliyor. İzzet Bey de arkasından çıkıyor. Nazır, Paşa ile bir iki söz konuştuktan sonra, Paşa Hazretlerini başka bir odaya çıkararak; ilk saraya girdiğinden beri diline doladığı:

— Sadrazamlıkla görevlendirildiniz.

Müjdesini tekrarlıyor. Hatta Danıştay Başkanı Sait ve Nafıa Nazırı Mahmut Celâlettin Paşa'ların birer valiliğe atanıp diğer bakanların yerlerinde bırakıldıklarını ekliyor.

Oysa Paşa Hazretlerinin sonraları onayladıkları üzere «Ne Sait, ne Mahmut Paşa'ların değiştirilmeleri, ne de kendilerinin sadrazamlıkla görevlendirilmeleri» konusunda hiç bir iyi belirti görülmemiştir.

Fakat kötülük belirtileri konusunda kimi fısıltılar can kulağına yansımış; İzzet Bey bazı uyarmalarda bulunmuş. Bunlardan birincisi:

Paşa Hazretlerinin elçiliklere gittiklerinde doğruluk ve bağlılıkla konuşup konuşmadığının Hariciye Nazırından sorulması. (adı geçen nazır her ne denli yazı ile olumlu tanıklıkta bulunmuş ise de, Paşa Hazretleri doğruluk ve bağlılığının kuşku altında bulunmasından dolayı kuşkulanıyorlar.). İkincisi:

Eski Hakan'ın: «Eğer o isteseydi istasyonerlerin getirilmesi ertelenirdi» demesi. Bu söz de Hakan'ın huyunu bildikleri için, dikkatlerini artırıyor.

Ne şaşılacak kişiler imişiz, ne günler geçirmişiz! İnsan inanmamak bile istiyor. Paşa Hazretlerinin dediklerine göre İzzet Bey, birgün gizlice demiş ki:

— Gemilerin gelmesinin Padişah tahtını tehlikeye düşürmek için olduğuna dair zihinlerinde bir kuşku var. Bunun üzerine: Allah göstermesin, öyle bir şey olursa «Mesudiye [383]» ne güne duruyor? O gemilerin hepsine karşı savunma için yeterlidir, diye yanlarında anlattım. Buyurdular ki:

— O zaman iki köprüyü açarlar, Beşiktaş'ın İstanbul'la ilişkisini keserler.

Ne hal, ne düşünce, ne bilgisizlik!

Öte yandan şu bilinen sadrazamlık önerisi o gece tam altıncıya ulaşıyor. Paşa da kabul edip evine çekiliyorsa da, ertesi gün İzzet Bey'den gelen bir tezkerede kendilerinin Saray'a gelmemeleri ve onun yerine kendisinin gelip görüşeceği bildiriliyor. Bir saat sonra dediği gibi geliyor, hep geliyor, diyor, diyor ki:

## 12

*Karışık İş Bütün Bütün Açılıyor.*

— Danıştay Başkanı Sait Paşa'nın valilikle taşraya gönderilmesi hakkında tereddüt göstermiştiniz. Keşke Ağzım kapansaydı da söylemeseydim. Tereddüdünüz Padişah Hazretlerinin yüce isteklerine uymadı. Merasim Köşkü'nde oturmanız ve görev yapmanız yanmaz bir ya da iki kişi de almanız emredildi.

Merasim Köşkü mü? Çit Köşkü'nden ne farkı var? Bir kişinin valiliğe atanmaması hakkında bir düşünce ileri sürmek, verilmiş kararı değiştiriyor. Bundan başka Merasim Köşkün'de oturmayı gerektiriyor... Paşa Hazretleri demişler ki:

— Buralarını düşündükçe umutsuzluğa düştüm. Eğer düşmanca birtakım fitnelemeler yapılmış olup da Padişah Hazretlerinin benim için güvenleri eksilmişse kimi kişilerin istemedikleri valiliği övünçle ben büyük bir istekle ve teşekkürle kabul ederim.

İzzet Bey gidiyor. Ne ertesi, ne de daha ertesi gün hiç bir haber ve emir çıkmıyor. Fakat daha ertesi gün yine İzzet Bey gelerek Merasim Köşkü'nde kalmakla görevlendirildiklerini kesinlikle bildiriyor. Paşa Hazretleri âdeti üzere özürlü olduğunu ileri sürüyor.

— Geliniz bunu şarta bağlı olarak kabul ediniz.

— Şarta bağlı ne demek?

— Beş gün için.

— Şarta bağlı olarak kalamam. Özürlüyüm. Siz bugün Padişah yakınlarının en sözü geçenisiniz. Herkes mevki sahibi olmak ve yükselmek için size başvuruyor. Benim sizden ricam da şu önerimin ortadan kaldırılmasıdır. Eski dostluğumuz adına buna çalışmanızı rica ederim. Bir de Köşk'te ne için oturacağımı şimdi anladım.

— Önce de üstü kapalı bildirmiştim ya. Devletlerin Padişah Hazretleri hakkında kötü niyetleri vardır, diye Kâzım Bey'in Almanya elçisinden aktararak söylediği söz Padişah'ın zihnini pek rahatsız etmiştir. Şimdi de gemiler sorunu çıktı. Bunların gelişi Alman elçisinden getirilen haberi gerçekleştirmek içindir diye düşünüyorlar. Sizin de elçiler katında, halk arasında belli bir etkiniz var. Bundan ürküyorlar. Sizi tutuklamak istiyorlar.

Ben düşüncelerini değiştirmeye son derece çalıştım. Hatta kendiliğimden dedim ki:

— Efendim, Sait Paşa diyor ki, ben sağ ve salim oldukça Efendimize birşey olmaz! Bir de Kâzım Bey'in söylediği şeyin aslı astarı yoktur. Eğer aslı çıkarsa beni asınız. Lâkin inandırma çabalarım bir işe yaramadı. Fakat ben o inançtayım ki, (Bakalım Paşa Hazretleri o kanıdalar mı?) çok sürmez, sizi salıverir. Bunu kabul etmelisiniz. Aman Ali Bey'in (sadrazamın oğlu) başı için beni ele vermeyin.

— Uyarmanızdan dolayı teşekkür ederim. Fakat, şu tutuklama sorusunu geçiştirmeye çalışmanızı da ayrıca rica ederim - Hâlim de gösteriyor ki günden güne dermansızlığım artıyor - hastayım. Bedenî özrümü ileri sürebilirsiniz.

— Hastayım diyor, dedim; hatta artık ihtiyarladım, diyor, dedim. Fayda vermedi. Daha gençtir, diyorlar.

— O halde Merasim Köşkü'nde oturmamın düşünceme uymadığını söyleyiniz.

— Fakat bu kesinlikle reddir; sizin için kötü olur. Birkaç gün için olsun kabul ediniz; çok sürmez sizi salı verirler.

— Çok geçmeden hapislikten kurtulacağım yargısına neye dayanarak varıyorsunuz? (Bu tanımlamaya dikkat buyurulsun).

— Çünkü ortaya bir olay çıkıyor. Bakıyorsun ki bir kıyamettir kopuyor. Ortalığın altı üstüne gelecek sanılıyor. Bir de bakıyorsun ki, birkaç saat sonra durum düzeliyor. Aklı erenlerin vardıkları sonuç hep bu yoldadır.

Bununla birlikte Paşa Hazretleri bu sözleri «Ne gerçek bir ölçüye dayalı, ne de yapılması ileriyi görüş kuralına uygun» olmamak şeklinde kabul ediyorlar. Bu konuda kişisel denemeleri de önemli işlerde düşünce-

lerdeki değişikliğe imkân olmadığını gözlerinin önüne seriyor. Bu nedenle diyorlar ki:

— Bu öneriyi benimseyemeyeceğimi kesinlikle özür dileyerek bildiriyorum.

İzzet Bey yanıt olarak:

«Elçiye zeval[384] yoktur» anlamında bir âyet söyleyip kalkıp gidiyor.

## 13

### *Karar ve Firar (Kaçış)*

Paşa Hazretleri burada anlatılması uzun sürecek on yedi belgenin yardımı ve buna eklenen olayların ışığında anlıyorlar ki, Köşk'te oturma önerisi sağlam bir amaca dayalı olamaz. O halde yurttan uzaklaşmaya ve göçmeye karar veriyorlar.

H. 1311 (1893) yılı Kasım ayının 22. Çarşamba günü ikindi vaktinden biraz sonra İngiltere Elçiliğine gidiyorlar ki Saray'la aralarındaki dehşetli komedi bundan sonra başlıyor.

İngiltere Elçisi onu iyi karşılıyor. Hatta ertesi günü Lord Salisbury'den[385] genlen ve kendilerinin Kraliçe'nin misafiri olmak üzere kabul edildiklerini bildiren bir telgraf gösteriyor.

Elçinin Paşa Hazretlerini görür görmez söylediği söz de anlamlıdır:

— Hayatınız tehlikede mi?

Fakat bu sözün öncesi var. Bunu yine *Hâtırat*'ın şu satırlarında görüyoruz:

«Sadrazamlıktan ayrılışımdan bir süre önceydi ki Hariciye Müsteşarı Artin Paşa[386], gece vakti evime geldi.

Padişah Hazretlerinin bana gücenik olduğunu, yakında bazı nedenler uydurularak büyük bir tehlikenin içine itileceğimi söyledikten sonra İngiltere Elçisi de bunu biliyor ve hakkınızda hazırlanan haksız hazırlıklardan üzgün.» demişti. Görevden uzaklaştırılışımm nedeni sorulduğunda:

— Ermenistan ıslahatı için devletlerin verdikleri tasarıları desteklemenize gücenmiş. Padişah Hazretleri, sizi on yıl görevden uzaklaştırdıktan sonra sadrazamlığa getirdiğinde her emrine uyarsınız, sanıyormuş. Siz ise, istenilmeyen ıslahatla işe başladınız» yollu konuşmuştu. Ben ise Artin Paşa'nın sözlerinin doğruluğuna inanmamıştım. Hattâ birçok vakitten beri Padişah Hazretlerinin Artin Paşa'ya ve onun da Padişah Hazretlerine küskün olduğu işitildiğinden Paşa'nın bana gelmesini beni kışkırtma isteğine yormuştum.

İşte Paşa Hazretleri Sir Philip Currie'nin [387]:

— Hayatınız tehlikede mi?

demesiyle Artin Paşa'nın sözlerinin doğruluğuna inanıyor.

Paşa Hazretleri, başka elçiliklere başvurmayıp da niçin İngiltere Elçiliği'ne baş vurmuşlar?

Sorulmasını kimsenin düşünmediği bu soruya Paşa Hazretleri yine kendileri cevap veriyorlar ki, kişiliklerden belli olacak psikolojik durumların ayrıntıları için benzeri olmayan bir örnektir.

Diyorlar ki:

«... Kaldı ki yukarıda anlatılan yardım araçları elbette ne Rusya, ne de Fransa elçilikleri olamazdı. Sayısız belgelerle ispatlanmıştır ki, şimdiye dek hiç bir devletin politikasına, devletimizin ve yurdumuzun yararlarına aykırı olarak eğilim göstermedim. Ancak ülkenin yararlarına uygun bir politika izlediğim halde düşmanlık yüzünden Rusya taraflısı olmakla suçlandırılıyor-

dum. Bu söylentiler etkisiyle halkın gözünde de güç durumda bulunuyordum (Salt kuruntu)»

Dikkate değer ki, Paşa Hazretleri, bu vatanseverce itirafından sonra özellikle İngiltere Elçiliği'ne baş vurmalarını gerektiren günün koşullarını ve ilgilerini de açıklıyorlar:

Benim savaş çıkmasını kolaylaştırmam için Rusya taraflılığı varsayımı tezini pekleştirmek ve hem de ikili antlaşmanın (O zaman İngiltere yoktu) sanki Padişah'ın yararlarına aykırı olarak kullanılmasına buraca çaba gösterildiğine ve buna âlet olanlara benim başkanlık ettiğime dair kasten uydurulan ve yayılan zanni gerçek olarak güçlendirirdi.»

Bununla birlikte bunların hiç biri aşağıdaki zorlayıcı nedenler kadar güçlü değildir. Çünkü, yazıyorlar ki:

«Rusya'nın kendine baş vuranları geri çevirmekteki usulü ve yolu bilinmektedir. Fransa da bugünlerde özellikle doğu işleri konusunda Rusya ile görüş birliği halinde bulunuyor. Üç elçilikten başka bir araca başvurulması da yer ve zaman bakımından güçlük gösteriyordu. İngiltere Elçiliği'ne başvuruşun sebepleri şunlardır.»

Paşa Hazretlerinin Elçiliğe sığındıklarının haberi daha o gün İstanbul'da mahalle kahvelerine kadar yayılmıştı. Benim hatırladığım herkesteki sıkıntılı şaşkınlıktan başka bir şey değildir. Yani, asıl olayın kendisine kimse önem vermemişti. Çünkü, Elçiliğe başvuruş, Avrupa'ya kaçış, zamanın öyle bir modasıydı ki, sonunda başvuran ya da kaçan için, istenilen birtakım şeylerin elde edilmesi olasılığı hemen yüzde doksan dokuzdu. Bundan dolayı Paşa Hazretlerinin İngiltere Elçiliği'ne başvuruşundan çok, ne istemiş de verilmemiş olduğunu anlamak merakı, o günlerin en çok konuşulan konularından oldu. Bununla birlikte o zaman pek kalın perdeler altında duran kamuoyu, Paşa Hazretlerinin sığınma-

sı olayından bir bakıma memnun görünüyordu. Eski Hakan'ın belki bu kaçışlardan bir şeyler anlayabileceği sanısı doğuyordu. İkinci derecedeolarak da zaten herkesten kopmuş olan güvenin bütün bütün desteksiz kalarak bu durumun kendisini kuruntuların baskısı altında ezeceği ve ulusun, hiç olmazsa manevî bir ceza ile amansız düşmandan öç almış olacağı birbirini iyi tanımış olanlar arasında söyleniyordu.

Paşa Hazretleri o gün İstanbul'dan çıkıp gitmeye davranmış iseler de imkân elverişli olmadığından ertesi gün Elçilik emrinde görevli istasyonerle gidilmesi Elçilikte kararlaştırılmıştır. Fakat, gece saat üç sularında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa gelerek geri verilmesini istemiş; Elçi de müzakere sonucunda bu isteği reddetmiş. Tevfik Paşa, kendilerini görmek isteyince, ona da:

— Göç etme düşüncesinin zorunlu nedenlerini sadrazamlığa yazdım; o halde kendileriyle konuşmaya sebep yoktur,

anlamında cevap gönderilmiş.

Elçilik ise istasyonerin Bahriye Nazırlığı'nca gönderilen sandallarla her yönün çevrildiğini o sırada haber alıyor ki meselenin komik olan yönlerinden biri de budur.

Elçilik işliyor: Gece yarısından sonra Tevfik Paşa ile Danıştay Başkanı Sait Paşa geliyorlar. Konağa dönmeleri için Padişah'ın emrini bildiriyorlar. Paşa Hazretleri de özürlerini bildiriyorlar. Bu iki vezir, elçilikten sonra Beyoğlu Mutasarrıflığı'na da uğrayarak gizlice çıkıp vapura girememesi ile ilgili tam bir gözetlemede bulunulması için tenbihlerde bulunuyorlar. On beş dakika sonra Beyoğlu'nda bir:

— Dur arabacı!

dır gidiyor. Ertesi gün altı devletin elçileri Fransa Elçiliği'nde toplanıyorlar. Paşa Hazretlerinin Avrupa'ya

gitmelerine engel olunmaması üzerinde konuşuyorlar. Elçinin biri işe karışılmaması düşüncesinde bulunuyor. Sonunda uyuşma olmuyor.

Daha ertesi gün Avusturya Elçisi Baron Dökals elçilerin en eskisi olduğu için, İtalya Elçisi Mösyö Patse'de vicdanın emine uyarak gelip görüyor.

Özetle, iş kendi kendine büyüyor. Baron Dökals dönüyor. Avrupa'da Osmanlı ülkesinin siyasî sorunları ile uğraşmayacakları üzerine garanti vererek ve gidişleri için çıkarılan engelin doğru olmadığını bildiren bir yazıyı arkadaşları ile konuştuktan sonra, Babıâli'ye verildiğini bildiriyor. Sözü geçen bu bildiri, Saray'da toplanan Bakanlar Kurulu'nda inceleniyor. Doğal olarak gidişe izin verilmemesi görüşü üstün geliyor. Hatta konuşanlardan kimileri, Paşa Hazretlerini götürecek vapurun Boğaz'dan çıkmasına engel olunmasını bile uygun buluyorlar. Rusya Elçisi Mösyö Nelidof Cuma Selâmlığı'ndan sonra Padişah Hazretlerini göreceğinden bir diyecekleri olup olmadığını sorduruyor.

En sonunda sorun, önemli bir düğüm çevresinde toplanıyor: Paşa Hazretlerini yargılamak.

İngiltere Elçisi, bu görüşe şöyle bir karşılıkta bulunuyor:

Paşa Hazretleri değil mi ki İngiltere Elçiliği'nde bulunuyorlar. Yurt dışındalarmış gibi yargılanabilirler. Bu yargılama Osmanlı mahkemelerinde olmaz. İngiltere'den gelecek yargıçların önünde olabilir...

Bu yargı akan suları durduruyor. Mabeyn'i büyük bir telâş alıyor. Paşa Hazretlerini Avrupa'ya gitmekten vazgeçirmek için «büyük ricalar» ve haklarında «kötü niyetler» meydana gelmeyeceği üzerine «çeşitli belgeler» gösterilmesine mecbur olunuyor: Eski Hakan Feraşet Vekili Esat Efendi [388] ile yakınlardan Ragıp [389] ve Esvapçıbaşı İsmet Bey'leri [390] elçiliğe gönderiyor.

## 14

### *Dönüş*

Paşa Hazretleri, önce bu kurul ile görüşmeye yanaşmıyorlar. Fakat Elçilik tercümanı, Feraşet-i Şerife Vekili'nin elinde bir Kur'an-ı Kerim olduğuhalde gelmiş olduğunu bildiriyor. Yüce Kur'an'a saygı olarak yalnız onu kabul ediyorlar.

Görünüm:

Elçilik Başkâtibi M. Elliot ile Elçilik görevlilerinden bazı kimseler bir yanda duruyor. Esat Efendi, ortaya geliyor:

— Padişah Hazretleri abdest alarak Kıble'ye yöneldi. Ben de emirleri ile abdest aldım ve Kıble'ye döndüm. Padişah Hazretleri, karşısında bulunan Kur'an-ı Kerim'e el koyarak evinize dönerseniz hakkınızda hiç bir zarar ve eziyette bulunmayacağına yemin etti *. O Kur'an-ı Kerim ki işte üç kez öpüyor ve burada lâyık olduğu yüce yere koyuyorum. Buna el basarak, Halife'nin Kıble'ye karşı ettiği yemini, onun adına size iletirim.

M. Elliot bu sözleri Elçiye; Elçi de Almanya, İtalya, Fransa, Avusturya, Rusya elçilerine yazılı olarak bildiriyor.

Paşa Hazretleri, bu yemin töreninin ciddiliğine inanmıyorlar. Hatta ben bile inanmadım. Fakat iki hal, zor durumda bulunduğunu gösteriyor kendisine:

Biri, konaklarının kapısına asker nöbetçiler konularak ne içeri ne de dışarıya kimse bırakılmadığı gibi, yiyecek ve başka şeylerin de araştırmaya bağlanmış ol-

(*) Meşrutiyetin başlarında da Anayasa'nın ve ulusun, özgürlüğünün korunması için böylece yemin etmiş olduğunu şeyhül-islâm, o vakit şeyhü'l-islâmlık dairesinde toplanan kimselere söylemiş ve Eski Hakan adına yemin etmişti (yazarın notu).

duğunun Elçilik'çe haber alınması, öteki de «Geniş halk yığınları kışkırtılarak, vapura girilirken hükûmet adına değil ayak takımı yapıyormuş gibi saldırma tasarlamalarının işitilmesi» ki bu son bölüm tam bir kuruntudur.

Zaman bu anıları, bu tereddütleri, bu suçlama ve kurtarma için gösterilen bu yargılamaları, ulusun baskı vuruşları ile ezilerek halinden bıkkın, geleceğinden umutsuz kaldığı o zamanlarda ona bir yaşama soluğu vermemekten doğan sorumlulukları, günahları tarihe aktarınca bilmem ki o zaman nereye kaçacağız? Nasıl geri döneceğiz?

Yemin etme olayı Elçilik'te olurken halk arasında bununla ilgili zerrece bilgi yoktu. Yalnız ertesi günü gazetelerin iki üç satırla yazdıkları dönüş olayı Eski Hakan'ın bir başarısı gibi sayıldı. Hatta:

— Bunun böyle olacağını ben daha o gün söylemiştim,

diyenlerin sayısı birdenbire çoğalıverdi idi. Biraz sonra ortalığa sanki bir dalga geldi, olayların birtakım çerçöpünü alıp götürdüye döndü. Bununla birlikte siyasî falcılar şurada burada zayıf birer yankı bırakan:

— Görürsünüz, bir aya değin sadrazamlığa gelir!

görüşünde bulunmaktan geri kalmıyorlardı. Gerçekten de görüşlerinde doğru çıkmışlardı; ama zamanı iyice kestirememişlerdi. Çünkü, Paşa Hazretleri bir ay sonra değil, yedi yıl sonra altıncı kez sadrazamlığı elde etmişlerdi.

Sait Paşa Hazretlerinin Eski Hakan ile iş konusundaki karşılaşmalarını ve ilişkilerini anlatan yukarıdaki yazıların aracılığı ile de anlaşılıyor ki adı edilen işler ve ilişkiler, sanki birinin kurduğu tuzağa ötekinin yakalanmamak için harcadığı uyanıklık çabasından ibaret tir. İkinci cilt *Hâtırat* ise, bunların daha çok gelişmiş aynı türden benzerleriyle doludur.

Rahmetli Sait Paşa *Hâtırat-ı Siyâsiye*'sini yayınlamaya başladıktan sonra, ona lâf çarpma konusunda, işittiğim sözlerin tümü hemen hemen aşağıdaki cümlede özetlenmiş gibidir:

«Doğru yargıya varacağına biraz güveni olan araştırıcı, inceleyici bir göz, Paşa'yı kendi savı oranında olmak üzere, ne yayınlanmış anılarındaki kadar içtenlikli görür; ne de düşünce, yargı, olayların sürükleyişine göre zamanın arasıra aleyhine uzatmak istediği eleştirici ve kınayıcı dili bütünüyle haklı bulur.»

Doğal olarak bu görüş ile verilmiş olan yargılarda rahmetlinin az rastlanır kültürü ve herkesçe kabul edilmiş bulunan erdemliliği amaç tutulmuş değildir. Yalnız genel siyasal yaşantısı ve görev dönemleri; yaradılıştan birbirinden ayrı o ikiz yüzü andırmış ki gösterdiği tam benzerlikten, ilk bakışlar bunların ayrı olduğuna ihtimal veremezmiş.

Hatta *İkdam* gazetesi de bu yüce kişinin ölümü gibi acılı bir olay dolayısıyle yazmış olduğu üzüntülü yazının bir yerinde bu görüşü bir çeşit okşayacak şöyle bir bölüm koymuştur:

«Sait Paşa geniş olan *Hâtırat*'ında tahttan indirilmiş Hakan'a sunduğu yazıların anlamlarını savunmak için her zaman düşündüğünden ve istediğinden ayrı anlatımlarda bulunma zorunda kalışından birkaç kez söz etmiştir.»

Rahmetli Paşa'nın özel yaşamı, şunun bunun duyduğundan ve söylediğinden, belki de çoğu zaman yakıştırma ve iftiralardan meydana gelmiştir, sanılmakla, genel yaşayışlarında görülen ve bir yöne aktığı halde yine çeşitli akışlarda bulunduğu kendi itirafı ile de belli olan asıl akımları için bir açıklama nedeni olamaz. Yani yar-

gıları yaklaştırmak için gerçek bir temel olarak alınamaz. Bu yüzden tarihin gelecekteki değerlendirmesi bu hayatın genel yaşantısıyla birlikte gelişmesinin tümüne bağlıdır.

Öte yandan Rahmetli Sait Paşa, daha yaşarken, yaptıklarının yarısından çoğu tarihe mâl olmuş devlet adamlarından sayılır. Çünkü istibdat döneminin başlangıcı olan h. 1876 (1293) yılı Şubatının on birinci günü Eski Hakan'ın Mabeyn Başkâtipliği'ne atanarak; bir yıl dört ay yirmi gün kadar bu görevde kalmıştır. *Hâtırat*'ın sekizinci sayfasında, adı geçen görev üzerine şöyle bir bölüm vardır:

«Padişah'ın tahta çıktığı gün haberim olmadan ortaya çıkan başkâtiplik görevinin gerçek nedenlerini kestirebilmekte kuşkulu idim. Bu görevde rahmetli Sadullah Paşa'yı [39] izlediğimden o gün Sadullah Paşa'nın bana:

— Padişah Hazretlerine yakınlığınız ne zamandan beridir? demesiyle:

— Bugünden'dir.

yanıtını vermiştim. Sonraları Padişah Hazretleri tarafından birçok kez «Başkâtiplik için çeşitli adlar sunuldu ise de birçok yollardan yaptırılan incelemeler sonunda sizi seçmeyi uygun buldum» denilmişti.

İşte adı geçen, böyle bir üstün görülme ve seçilme sonucunda memurluk hayatının yirmi dördüncü yılında Abdülhamit Dönemi'nin başlangıç tarihine giriyor. Fakat bu giriş sonradan meydana çıkıp halkın kalbinin bir yerinde yerleşip duran ve zaman zaman tazelenmiş olan ağır bir suçlamanın başlangıcıdır. Bu suçlamanın niteliği yine *Hâtırat*'ın o sayfasında yazılı olan: «Babıâli'nin iktidarını ortadan yok etmeyi Mabeyn Başkâtipliğindeyken, Padişah Hazretlerine güya ben öğretmi-

şim.» şeklinden ibarettir ki, bu konuda kendisinin uzun uzadıya savunmaları vardır.

İşte biz bu savunmaları temel sayarak bu yüce kişinin, tarih karşısında bütün bütün arınmasına çalışacak idiysek de, kendisinin itiraf ettiği gibi *Hâtırat*, ne Mabeyn Başkâtipliğinde bulunduğu zaman, ne de Dahiliye Nazırlığı'nda kaldığı kısa süreye ait hiç bir şeyi için de bulundurmamaktadır. *Hâtırat*'ta özellikle bu iki bölümden birincisinin bulunmayışı, zaten birinci cildin hemen tümü ile ayrıldığı bu savunma noktası adına büyük ve dikkati çeken bir eksiktir. Çünkü bu suçlama, her nedense, güçlü bir zanna, adeta genel bir yargıya öylesine ulaşmıştı ki, Meşrutiyetin ilk günlerinde Saray'ın ünlü baskı ve cebirleri feryatlar ile bir kez daha dünyanın kulaklarına ulaştırılırken, bunların hep bu rahmetli yüce kişinin Padişah'a yol göstermeleri sonucu olduğu söyleniyordu. Kanımca tarihin de İstibdat Dönemine ait olarak her şeyden önce çözeceği sorumluluk yönü budur. Yani, Eski Hakan'ın yaptıklarının sırları ve zulümlerinin anahtarı ancak bu yönün çözümü ile elde edilecektir.

Rahmetli Paşa, yine *Hâtırat*'ın sekizinci sayfasında diyor ki:

«Murat Bey'in * risalesinde bazı kimseleri yok ederek iktidara gelip sonra yolumu düzelttiğimden bahsolunuyor. Sanıldığına göre, dış görünüşte İstanbul'a karşıymış gibi ve aslında İstanbul'dan verilen direktiflerle çalışan Selim Fâris'in [392] jurnalı ise daha tuhaf bir söylentinin yeni belgesi oluyor: Babıâli'nin güç ve yetkilerini kaldırma gücünü Mabeyn Başkâtipliği'nde iken Padişah Hazretleri'ne güya ben öğretmişim.»

---

(*) Mizan gazetesi yazarı (yazarın notu).
(**) Elcevaib gazetesi yazarı (yazarın notu).

Şu halde rahmetli Paşa'ya iki kişinin suçlamaları ağır gelmiş ve birinci cildi bu üzüntü ile yazmaya başlamışlardır.

Murat Bey'in, bazı kimseleri yok ederek iktidar mevkiine geldiği suçlamasını rahmetli Paşa kendiliğinden açıklıyor: Geçen Rus savaşında «felâketler getiren emirler imza ve Mithat Paşa ile Serdar Abdi Paşa[393] gibi kişileri ortadan kaldırarak iktidar mevkiine gelip bundan sonra doğru yola girmiş» olmak. Basılı savunmalarda pek çok belge gösterilerek bu suçlamaların asılsızlığı gösterilmek isteniyor ve kamuoyu karşısında temize çıkma konusuna olağanüstü önem veriliyorsa da (Tarih daha bu konu üzerine ağız açmayacağı için meselenin aslı şimdilik iki yönlü kararsız bir şekle benzemekten kurtulamaz. Bununla beraber rahmetli, ayrı ayrı bölümlerle savunma hakkını iyi kullanıyor. Sözgelimi, bunların hepsi düşmanlık eseridir demekle yetinmeyip «Ne Serdar Abdi Paşa'yı, ne de ötekilerini ortadan kaldırmak ya da yerlerinde tutmak benim gücümün dışındaydı» dedikten sonra Rusya savaşı sırasında da felâketlere yol açan emirler imza edemeyeceğini, tersine bu konuda iyi, yararlı hizmetleri geçmiş olduğunu ortaya atıyor. 12. sayfada da:

«Ulusların ahlâkı çeşitlidir; bizim ulusal ahlâkımız ise, bir şey ve bir suçlama konusu kendi kişiliklerini ilgilendirmedikçe, onu çözümlemeye ve derinleştirmeye eğilimli olmamak, tersine işitileni incelemeden kabule ve yaymaya eğilimlidir.» diye, bilinen huyumuza ve ahlâkımıza haklı bir sitemde bulunuyor.

Bunlardan başka aşağıdaki maddeleri de savunma alanında sayıyor:

1. Ben Başkâtip'ken Babıâli'den güç vev yetkinin alınmasını öğretmişsem, başkâtiplikten ayrılışımdan bir yıl on ay sonra birinci kez olarak sadrazam oldum.

Babıâli'nin güç ve yetkisini özellikle ve üstünde durarak korudum. İki yıl önce sözüm başka olsaydı, iki yıl sonra tutumum başka olur muydu?

2. Meselenin aslına gelince, şu suçlamalara kalkışmalar, «Babıâli'nin güç ve yetkisi önce ne idi, sonra ne oldu?» sorusunu belki gereği gibi düşünüp anlatamazlar. Ben Mabeyn Başkâtibi iken devletin yürüyüp giden işlerine karışmalar olmuş, sadrazamlıkta bulunanlar görevlerinden çekilmişler ise ya da Padişah emri ile vali, mutasarrıf, kaymakam yahut türlü işlere atanmış ise, o sırada Babıâli'den güç ve yetkinin alındığı söylentisi doğrudur; çünkü sundukları öneriler kabul olunmayan, kurula bağlı, onurlu ve yurtsever sadrazamlar çekilirlerdi. Ben, vezirlik rütbesini bile ancak Babıâli'den arz ettirerek elde ettim.

3. Bütün gücü Saray'da toplamayı desteklemek için, her şeyden önce mutlakiyet hükûmeti değil, kişisel hükûmet taraflısı olmak gerekir. Ben ise başkâtipliğe atanmamdan pek az süre sonra Padişah Hazretleri'ne dört başı mamur bir anayasa tasarısı verdim. Bir kopyası Üss-ü İnkılâp'ta (II. cilt, sayfa 333 - 335) yayınlandığından o zamana göre rastgele denilemez.

4. Mebuslar Meclisi'nin ikinci dönem toplantısında ise Padişah vatan sevgisi ile dolu bir açış nutku söylemişti. Bunu kaleme alan bendim.

*Bir Fıkra:*

Zilhicce h. 1293 (1877) tarihli hattı hümâyunda:

«Hükûmet gücünün, yasaya uygun ve kabule değer olan haklarının korunması ile yasaya uygun olmayan tutumların, yani bir kişinin ya da birkaç kişinin müstebitçe davranışlarından doğacak kusurların ve kötüye

kullanmaların önlenmesine ve yok edilmesine ve heyetimizi meydana getiren çeşitli ulusların uygar bir topluma lâyık olan hak ve yararlarının - ki bunlar hepsinin özgürlük, adalet ve eşitlik nimetinden ayrıcalık gözetilmeden yararlanmalarıdır - sağlanmasına bağlı olduğu bir gerçektir. Bunların kendisine muhtaç olduğu şeyler ise kanunlara ve genel işlerin danışmaya bağlılığı, yararı belli olan bir iştir.»

Sözleri benim kalemimden çıkmıştır.

5. Hayrettin Paşa'nın[394] sadrazamlığında Mebuslar Meclisi'nin toplantıya çağrılıp, çağrılmaması sorunu söz konusu olmuştu. Birçok Bakanlar ikinci yolu seçtiler. Onlardan ayrılıp Meclis'in toplantıya çağırılması yoluna imza koyanlar - ki dört kişiden ibaret idi - biri de bendim.

6. Sadrazamlıkta bulunduğum zamanlar da Anayasa'nın yürürlüğe konulması gereğini birkaç kez yazılı olarak sundum.

7. Çekilmelerim de bu konuda ispatlayıcı tanıklardandır.

8. Başkâtiplikte iken anayasa hukuku ve idare hukuku konularının düzenlenmesini ve sağlamlaştırılmasını Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşunu, eski medreselerin düzene sokulmasını, hatırlatıp yürüttüğüm gibi yabancı anayasa hukuku kanunlarını da Türkçeye çevirttim. Anayasa'nın korunmasına yarayabilecek bir gücün, yani Mülkiye Askerleri adıyla genel kuvvetlere yeni bir sınıfın gerekli ve yararlı olduğuna ilgilileri inandırmak için bir tüzük kaleme aldım.»

İşte bu yüce kişi bu türlü belgelerle Babıâli'nin güç ve yetkisinin kaldırılması yönünde hiç bir zaman düşünmediğini, etki yapmadığını ispatlıyor. Şu halde anlaşılıyor ki rahmetli, kendi deyimi ile birtakım maksatlı

davranışların haksız suçlandırmalarına amaç olmuştur. Fakat, her nedense bir kuşku bütün bu güçlü belgelerin arasında başıboş bir ruh hali gibi gezinip duruyor. Bana göre bu psikolojiyi bu başıboşluğu alıştıran yine rahmetli Paşa'nın *Hâtırat*'ta benimsediği bir çeşit düzensizliktir.

Birinci cildde Rahmetli Saffet Paşa ile, Bursa valisi iken, yapmış olduğu bir konuşma ile giriyor ki, soyut sözlerle ilgili bir ispatlama olduğu için hiç bir zaman değerli sayılamaz. Oysa bu çeşit kuşkuların giderilmesi için ortaya birtakım söylentilerden ibaret deliller koymaktan daha sağlam temeller, belgeler ister ki, saydığımız sekiz madde içinde bu çeşitten üzerinde durulmaya değer olanları vardır.

Hatırlarda olsa gerektir. Eski sadrazamlardan rahmetli Kâmil Paşa'nın anılarında Rahmetli Sait Paşa'yı savunacak bir bölüm vardı. Bu bölüm,

«Babıâli'nin güç ve yetkisinin rahmetli Cevat Paşa zamanında tümü ile Saray'da toplandığını» pekiştirmektedir. Öte yandan Sait Paşa da anılarında iş başına geldiğinde sadrazamlıktan başlayarak ta Evkaf Nazırlığı'na varıncaya kadar bakanların her birinin yetkilerine el atılmış olduğunu itiraf ediyor. Bununla birlikte bu kuşku ne denli uygundur, ne denli güçlü bir etkiye sahiptir? Buralarını yine zamanın ellerine terkedeceğiz. Çürütücü belgeler bulunmadıkça rahmetli Paşa, kendi savunmaları ile arınmış kalacak ve yarım yüzyılı geçen çalışma yaşamının tarih katında haklı olarak mükâfatını görecektir.

— S O N —

## NOTLAR

(1) Kâmil Paşa, Kıbrıslı Mehmet (1832 - 1913): Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamlarından. Dört kez sadrazamlık yapmıştır. Üç ciltten meydana gelmiş **Siyasi Tarihi, Sait Paşa'ya Cevapları** ve **Hâtıratları**'nın I. cildi yayımlanmıştır.

(2) Menasıb-ı Divaniye: Divan mansıpları, görevleri.

(3) Mabeyn: Saray'ın Selâmlık Dairesi için kullanılan deyimdir. (Mabeyn-i hümâyun) da denir. Bu sözden Saray anlaşılırdı. Padişahların dışla ilişki ve bağlantısını sağlayan Saray memurlarına Mabeynci karin (yakın), kurenâ (yakınlar) denirdi.

(4) Kitapta bu deyim daima II. Abdülhamit için kullanılmıştır.

(5) Sait Paşa (1838 - 1419) II. Abdülhamit gününde 9 kez sadrazamlıkta bulunmuş önemli bir devlet adamıdır. 2 ciltlik ve üç bölümden oluşan **Hâtırat**'ı bu dönemin birçok karanlık olaylarına ışık tutar.

(6) Doğu Rumeli (Rumeli-i Şarkî): Osmanlı İmparatorluğu'nun eski muhtariyetle idare edilir bir eyâletidir. 1878 antlaşmasıyla meydana getiriimiş olup, Meriç ve Tunca vadilerinden ibaretti. 1885'de Bulgaristan'a katılmıştı Merkezi Filibe kenti idi.

(7) Mısır'ın işgali: Ârabî Paşa'nın «Millî» adı verilen 1881'deki ayaklanması, İngilizlere Hidiv'i koruma bahanesiyle 1882'de Nil vadisini işgal olanağını vermiştir. Bundan sonra Mısır'da İngilizlerin etkisi artmıştır.

(8) Mühr-i Hümâyun: Padişahların mutlak vekilliğini taşıdığına dair sadrazamlara verilen mühür için kullanılan bir deyimdir. Buna «Mühr-i Şerif», «Hâtem-i Vekâlet» de denirdi.

(9) Yıldız Sarayı: Bu sözden mecâz olarak II. Abdülhamit kastedilmektedir.

(10) Babıâli: Büyük Kapı, Yüce Kapı anlamına gelen bu söz, Tanzimat'tan sonra özellikle, sadrazamlık makamı veya hükûmet yerine kullanılmıştır.

(11) Nelidov (Aleksandr İvanovich (1838 - 1910): Tanınmış Rus diplomatı. Türkiye'de (1883 - 1897), İtalya'da (1897 - 1903), Fransa'da (1908 - 1910) yıllarında büyükelçi olarak bulundu.

(12) Eski Sultan: II. Abdülhamit (Anılar, onun tahttan indirilmesinden sonra yayımlandığı için böyle söylenmiştir).

(13) Osman Bey: Ser kurena (Padişah yakınlarının başı) Hakkâk Zade Osman Efendi'nin oğludur. Enderun'da yetişmiştir. Ölm. 1892.

(14) Arifî Paşa: Ahmet (1839 - 1895) Başvekil unvanı ile II. Abdülhamit döneminde sadrazamlıkta bulunmuştur. Dürüst bir devlet adamı olarak tanınmıştır. Viyana, Paris elçilikleri ile dışişleri, millî eğitim ve adalet bakanlıklarında bulundu.

(15) Server Paşa (1821 - 1886): Abdülaziz ve II. Abdülhamit zamanlarında çeşitli bakanlıklarda ve elçiliklerde, İstanbul Şehreminliği (Belediye Başkanlığı)nda, Danıştay Başkanlığı'nda, Âyan Meclisi üyeliğinde bulunmuştur.

(16) Bkz. Mad. 3.

(17) Zihni Paşa: Mustafa (1838 - 1911) İstanbullu. II. Abdülhamit dönemi devlet adamlarından. 1884'de Maliye Bakanı, daha sonra Evkaf, Ticaret Bakanı olmuş, Selşnik, Halep, Bursa valiliklerinde bulunmuştur. (1908) den sonra Danıştay Başkanı, Âyan üyesi.

(18) Yusuf Rıza Paşa (1826 - 1894): Abdülaziz gününde elçiliklerde, II. Abdülhamit döneminde de İstanbul Şehreminliğinde bulunmuş bir vezir. Manastırlıdır. Babıâli Tercüme Odası'ndan yetişmiştir. Arapça, Farsça, Fransızca, Rusça bildiği söylenir. Sefir-i kasîr (kısa sefir) olarak tanınır. Sait Paşa'yı sevmez, onunla uğraşırmış. Reşit Paşa zamanında Paris'te başkâtiplik, sonra da Muhacirin Komisyonu Başkanlığı, Tahran, Petersburg elçiliklerinde bulunmuştur.

(19) Gazban Efendi: Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Komiseri.

(20) Mahmut Celâlettin Paşa (Damat), (Ölüm. 1885): II. Abdülhamit'in ilk saltanat yıllarında önemli devlet hizmetlerinde bulundu. Padişah'ın kız kardeşiyle evlendi. Tophane Mareşalı iken Meclis'te kabineyi tehdit ettiği söylenmiştir. (1882) de Abdülaziz'i öldürenler arasında muhakeme ettirilmiştir. Mithat Paşa ile 26 Mayıs 1885'de boğdurulmuştur.

(21) Şeyh Ebdülhüda: Entrikacılığiyle ün almış Rifaî Şeyhi. Abdülhamit üzerinde çok etkili olmuştur. Onu İslâm Birliği politikasına itenlerdendir. Birçok yapıtları vardır.

(22) Ârâbî Paşa, Ahmet (1839 - 1911): Mısır'da İngilizlere karşı isyanıyle tanınmış. Yerli fellâh zümresinden olup, Arap milliyetçisi olarak bilinir. (1882) de İngiliz ordusuna yenilerek Hidivliğe karşı olarak ilân edilmiş, Seylân adasına sürülmüştü.

(23) İsmail Paşa (Hidiv), (1830 - 1896): Mehmet Ali Paşa'nın soyundan 6. Mısır Valisi. Mehmet Ali Paşa'nın torunu İbrahim Paşa'nın ikinci oğlu. Abdülaziz'in Mısır gezisi ve Mısır valilerine Hidiv unvanı vermesi onun zamanındadır. İngiliz ve Fransızların zoruyla hidivlikten ayrılmıştır. İstanbul'da ölmüştür. Tevfik Paşa'nın babası, Abbas Hilmi Paşa'nın büyük babasıdır.

(24) Tevfik Paşa, Mehmet (1853 - 1892): Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu. 1879'da iş başına geçmiş, 1882'den itibaren İngiltere'nin kontrolu altına girmek zorunda kalmıştır.

(25) Hidivlik: Mısır valilerine verilen unvan. Sadrazamlar için de kullanılırdı. Arapça büyük vezir, başvezir, bilge anlamındadır.

(26) Mehmet Ali Paşa, Kavalalı (1769 - 1848): Mısır'da kral ailesinin başı. Osmanlı ordusunda er olarak Mısır'a gitmiş, yükselmiş, kendisini vezirlik rütbesiyle paşa olarak Mısır valiliğine atandırmıştır (1805). Abdülmecid'in fermanıyle Mısır, Mehmet Ali Paşa soyuna bırakılmıştı (1841).

(27) Seymour Sir Edward Hobart (1840 - 1929): Tanınmış bir amiral ailesinden gelmiştir. (1882) de Süveyş Kanalı muhafızlığında bulunmuştur. Birçok önemli savaşlara katılmıştır. (1895) te Visamiral, (1905) de İngiliz Filosu komutanlığına atanmıştır.

(28) Sir Wolseley (1833 - 1913): İngiliz Komutanı. Sivastopol'da, Çin'de, Kanada'da, Hindistan'da Güney Afrika'da, Kıbrıs'ta komutanlık etmiştir. 1882'de Tellü-l-Kebir Zaferini kazanarak Kahi-

re'ye girdi. 1895 - 1899 yılları arasında İngiliz Orduları Başkomutanlığı yaptı.

(29) Tellü'l-Kebir: Mısır'da Kahire yakınlarında bu adla anılan tepeler. İngiliz ordusunun üssü. İngiltere bu üssü ancak Cemal Abdünnasır'ın baskısı sonunda boşaltmak zorunda kalmıştır.

(30) Mehdî, Muhammed Ahmet b, Seyyit Abdullah (1843? - 1885): Kendisini Mehdî ilân ederek Sudan'da başkaldırmış, Hartom'u ele geçirmiştir.

(31) Ebülhevl-Sphinx: Mısır'da, Cizre'de bulunan, aslan vücutlu, insan başlı heykelin Arapça adıdır ki, Türkçe karşılığı «korku babası» demektir.

(32) Derviş Paşa, İbrahim (1817 - 1896) Lofçalı: Savaşlarda yararlığı görülmüş, Hassa Mareşalliği ve Seraskerlik (Genel Kurmay Başkanlığı)nda bulunmuştur.

(33) Feraşet-i Şerife Vekili: Eskiden Mekke ve Medine'de Kâbe'nin bakımıyle görevli kişinin İstanbul'da bulunan temsilcisine bu ad verilirdi.

(34) Esat Ahmet Efendi (Ölm. 1896), Feraşet-i Şerife Vekili: Medine halkından olup kendisine mevleviyet, İstanbul, sadaret-i Anadolu ve Rumeli payeleri verilmiştir. Seyyit yani Peygamber soyundan olan Esat Efendi çok büyük saygı görmüştür. Oğulları İstanbul payeli Seyyit İbrahim ve Ebussuud Efendilerdir.

(35) Halifelik: Padişahlık Makamı, Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı Padişahları aynı zamanda Halife unvanını da almışlardı.

(36) Nişan: Devlet tarafından hizmet ödülü olarak çeşitli derecelerde verilen ve göğüse takılan madalyon. II. Mahmut'tan sonra nişan verilmeye bağlanmıştı. Abdülhamit devrinde her önüne gelene verildiğinden değerini yitirmiştir.

(37) Saray'dan maksat padişahlık makamıdır.

(38) Sir Wolff, Henry Drummond Charles (1830 - 1908): Tanınmış İngiliz diplomatı. İran, İspanya ve Romanya'da çalışmıştır.

(39) Cevat Paşa, Ahmet (1850 - 1900) Mareşal: II. Abdülhamit sadrazamlarından. Girit valiliği yaptı. Son olarak, Beşinci Ordu Mareşallığında bulundu. Pozitif bilimlerle ve askerlikle ilgili yapıtları vardır.

(40) Aydın İli: II. Abdülhamit döneminde Aydın İlinin merkezi İzmir olduğu için Aydın Vilâyeti'nden İzmir kastolunurdu.

(41) Sir White: II. Abdülhamit döneminde İngiltere'nin İstanbul'daki elçisidir. Osmanlı Devleti'nin her türlü özel ve resmî sorunlariyle ilgilenmiş, yer yer içişlerine karışmış bir diplomattır.

(42) Grekov Bulgaristan'ın İstanbul'daki temsilcisi, Hariciye Müdürü.

(43) Mutlakiyet: Hükümdarların salt yetkiye sahip oldukları devlet.

(44) Vekil-i Mutlak: Eskiden sadrazamlar hakkında kullanılan bir deyim. «Fatih Kanunnamesi»nde geçer. Padişah'ın yetkilerini kullanan vekil anlamınadır.

(45) Delîl: Aracı anlamına.

(46) Velinimet-i bî-minnet: Padişahlar için kullanılan sıfatlardan, Anlamı: «Şan, şerefi belli, nimet sahibimiz, hiç kimseye minneti

o'mayan Padişahımız.» Şevket-simât = Alâmeti yücelik olan. Simât = Damgalar, nişanlar, alâmetler, demektir.

(47) Şeyh: Tarikat ulusu, tarikat önderi.

(48) Zikir ve mukabele: «Zikir» anmak, burada Tanrı'nın yüce adlarını anmak, dervişlerin hep bir ağızdan zikir yapması. Mukabele: Karşı karşıya, tekellerde karşılıklı zikir ve sema.

(49) Reşit Paşa, Mustafa (1799 - 1857): İstanbulludur. Abdülmecit döneminin büyük sadrazamı. Dışişleri Bakanlığı ve büyükelçiliklerde bulundu. Tanzimat Fermanı'nı hazırladı (1839). Değerli devlet adamları yetiştirdi.

(50) Abdülmecit, Sultan (1823 - 1861): Osmanlı Padişahlarının otuz birincisi. Zamanında birçok yeni ve ileri hareketler yapıldı. Tanzimat ilân edildi (1839).

(51) Abdülaziz, Sultan (1830 - 1876): Osmanlı Padişahlarının otuz ikincisi. Keyfî idareye başlayınca tahttan indirildi (1876). Ayni yıl damarlarını keserek intihara teşebbüs etti. II. Abdülhamit, öldürtüldü diye, zanlıları muhakeme ettirdi.

(52) Âlî Paşa, Mehmet Emin (1815 - 1871) Sadrazam: Abdülmecit ve Abdülaziz zamanında beş kez sadrazamlık yapmış büyük devlet adamı.

(53) Meclis-i Has: Sadrazamın başkanlığında Şeyhülislâmla bakanlardan meydana gelmiş meclis.

(54) Alaturka saat: Buna ezani saat da denir. Bu saate göre, saat 12'de güneş batar.

(55) Nafıa Nazırı: Bayındırlık Bakanı.

(56) Jurnalci: II. Abdülhamit zamanında Saray'a şahıslar hakkında gizli bilgi veren özel memurlar.

(57) Tevfik Paşa, Mehmet (1840 - 1917): Çeşitli bakanlıklarda ve Ayan azalığında bulunmuş, 1908'den sonra Danıştay Başkanlığı yapmıştır.

(58) 15 milyon altın lira.

(49) Kontratçı: Müteahhit.

(60) Mutasarrıflık: Eski idare teşkilâtında kaza ile il arasında sancak adı verilen idarî bölümün en yüksek mülkî âmiri.

(61) Rütbe: Devlet memurlariyle, halktan bir kısmına verilen paye ve unvanlar. Askerî mülkî, ilmiye diye üç çeşit rütbe ve bunların çeşitli dereceleri vardır. Nişan: Cumhuriyet'ten önce bir hizmet ve liyakat karşılığı olarak verilen bir çeşit madalya. Mecidî, Osmanî, İmtiyaz nişanları gibi.

(62) Hacı Ali Paşa, (Ali Rıza), (Ölm. 1911): II. Abdülhamit'in ünlü başmabeyncisi. Padişah, kendisini daha şehzadeliğinde tanımış. Sonra hizmetine almıştı. Efendisi'nin arzularına hizmetten başka bir şey düşünmeyen bağnaz, sofu bir adamdı.

(63) Jurnal (Curnal): İstibdat zamanında hafiye denilen birtakım yerli casusların özgür düşünceler taşıyanlar hakkında padişaha veya büyüklere verdikleri tezvir kâğıdı.

(64) Sultan Mahmut Türbesi: Çarşıkapı'dan Çağaloğlu'na dönen köşebaşında Sultan II. Mahmut Türbesi.

(65) Tezveren Dede: İstanbul'da Divanyolu'nda II. Mahmut Türbesiyle eski Millî Eğitim Dairesi'nin arasından Cağaloğlu'na gi-

den sokağın Divanyolu yönünde ve II. Mahmut Türbesi'nin kapısı karşısındadır.

Tezveren Dede'ye her istek için baş vurulur. Mum, kuru üzüm, yazma mendil, yemeni, şal, seccade gibi armağanlar götürülür. İstek sahibi, küçük ve dar türbeye girerek Allah rızası için iki rekât namaz kılar. Namazın sonunda dua eder, adakta bulunur. Tezveren Dede'nin istek sahiplerini bekletmeden muradını verdiğine inanılır.

Dede'nin ötedenberi bir de türbedarı vardı.

(66) Mecidiye: Gümüş para. Eski 20 kuruş, altın liranın beşte biri değerinde.

(67) Bir hafiye.

(68) Dersierini anlatmak: Kendilerine yapılacak işleri öğretmek.

(69) Mal bulmuş Mığribi: Bir deyim, Mığribi, Trablusgarplı demektir. Eskiden bunlar fal ve büyü ile yeraltına gizlenmiş malları bulduklarını iddia ederlermiş.

(70) Kadri Bey (1843 - 190): **Büyük Türk Lügatı** yazarı Hüseyin Kâzım Kadri'nin babası mı, Kadri Paşa Cenanizade (1832 - 1883) mi diye kesin karar verilemedi. İkisi de olmayabilir.

(71) Viyana'da çıkan günün en tanınmış gazetelerinden.

(72) Le Journal des debats: XIX. yüzyılın başında çıkan, sonra Napoleon yönetimi tarafından kapatılan gazetelerden biri. 1868 yılında tekrar çıkmağa başlamış. Fransa'nın en büyük gazetelerinden biri olmuştur.

(73) 1800'de Napoleon zamnında çıkmağa başlamış, 1811'den sonra yayına devam edebilen dört büyük gazeteden biridir.

(74) Şeyhülislâm: Osmanlılarda ilmiye sınıfının başıdır. Yapılan işlerin dine uygun olup olmadığı şeyhülislâm'a sorulurdu.

(75) İlmiye görevlileri: Devlet rütbelerinden ilmiye rütbelerini taşıyanlar. Pek çok dereceleri vardı.

(76) Uzun kulak: Belki eşek, anlayışsız denmek isteniyor. Belki de kulağını her yere uzatan hafiye yaratılışlı, denmek isteniyor.

(77) Mehmet Paşa, Çerkez (Ölm. 1909): II. Abdülhamit'in yaverlerinden. Cesareti, cehaleti ve Padişah'a bağlılığı ile tanınmıştı. Halkı 31 Mart 1909 isyanına teşvik etmek suçuyla asılanlardandır.

(78) Telmih: Bilinen bir olaya ya da hikâyeye işaret etmek.

(79) Yeniçeri: 1826'dan önceki asker. Hükümdarların buyruğu altında olduğu için «Kapı Kulu» denirdi. Osmanlı devletinin zayıf zamanlarında sık sık başkaldırmışlar, devletin yönetimine karışmışlardır.

(80) Reşit Bey (Ölm. 1890): II. Abdülhamit'in özel kâtibi.

(81) Fuzuli (Ölm. 1556): XVI. yüzyıl Divan Edebiyatı Şairi. Kendisine bağlanan emekli maaşını alamadığı için Nişancı Mehmet Paşa'ya «Şikâyetname» adlı mektubunu yazmıştı.

(82) Fuzuli şikâyet mektubunda, emeklilik beratı için şöyle söylüyor: «O bana fitne, ben ona belâ, o benden üzgün, ben ondan».

(83) Müzevvir: Tezvir yapan, lâf taşıyıp ara bozan.

(84) Hazine-i Hassa Nazırı: Saray'ın gelir ve gider işlerine bakan. Tanzimattan sonraki (1839) Mabeyn nazırlığının daha sonraki şekli.

(85) Agop Paşa, Kazayan (1832 - 1891): II. Abdülhamit zamanında Hazine-i Hassa ve Maliye Bakanlıklarında bulunmuş bir Ermeni vezirdir.

(86) Rus Tazminatı: (1877 - 1878) Savaşı'ndan yenilgisi dolayısiyle evrilecek ağır zarar ödeneği.

(87) Vefat etmiş anlamına, Müslüman olmayan ölüler için kullanılır.

(88) Popularité: Halkçılık.

(89) Bkz. Mad. 62.

(90) Silâhtarlık: Eskiden Saray'ın önemli hizmetlerinden biri idi. Törenlerde padişahın kılıcını omuzunda taşır, başında kırmızı kadifeli üsküf de bulunduğu halde hükümdarın sağ gerisinde yürürdü. Saray'da da padişahın her çeşit silâhlarını korumak bunun göreviydi. Padişah'ın yakınında bulunduğu için birinci derecede sırdaşı idi.

(91) Padişah'ın katında din bilginlerinin ders verip tartıştıkları gün.

(92) Bkz. Mad. 41.

(98) Arif Bey (Ölm. 1891): Bâlâ rütbeli yüksek bir memur.

(99) Tophane Müşiri: Top, tüfek gibi savaş araçları yapımı ile ilgili kurumların başında bulunan mareşal rütbesindeki zat.

(100) Zekiye Sultan. II. Abdülhamit'in kızı ve Gazi Osman Paşa'nın oğlu Nurettin Paşa'nın eşi (1872 - 1950) olup, sarayı bugün Ortaköy Şifa Yurdu olarak kullanılmaktadır.

(101) Selâmlık: Saray, konak ve evlerde erkeklerin oturmasına özgü bölüm.

(102) Tahta çıkış günü: Buna eskiden cülûs derlerdi. O gün şenlikler yapılır, bahşişler verilirdi.

(103) Bkz. Mad. 32.

(104) Harem-i Hümâyun: Saray'da kadınlara özgü bölüm.

(105) Musahip: Padişahla sohbete lâyık görülen ve bu amaçla atanan özel görevliler.

(106) M. Radoviç, Almanya Elçisi: Kâmil Paşa'nın yakın dostlarından. Azledilince Abdülhamit'i protesto eden politikacı.

(107) Algle Noir (Siyah Kartal): Almancada adı Der Schwarze Adler, Prusya krallarının nişanı.

(108) Grekov: Bkz. Mad. 42.

(109) Mütercim Mehmet Rüştü Paşa (1811 - 1882): Abdülmecit, Abdülaziz, V. Murat, II. Abdülhamit dönemlerinde beş kez sadrazamlık, beş kez de genel kurmay başkanlığı yapmıştır.

(110) Kıbrıslı Mehmet Paşa, Emin (1813 - 1865): Abdülmecit ve Abdülaziz zamanında üç kez sadrazamlık yaptı.

(111) Mahmut Nedim Paşa (1818 - 1883): Abdülaziz devrinde Âli Paşa'dan sonra sadrazamlık yapmış, Abdülhamit devrinde de ikinci kez sadrazamlığa getirilmiş, sonra işten uzaklaştırılarak Çeşme'ye sürgün edilmiştir. Abdülaziz'in son günlerindeki kötü idaresinin sorumlusu olduğu gibi, Rus taraftarlığı ile de tanınmıştır.

(112) Münir Paşa, Mahmut (1844 - 1899): II. Abdülhamit devri vezirlerinden. Paris'te öğrenim yapmıştır. Divan-ı Hümâyun Tercümanı ve Tegrifat-ı Umumiye Nazırı olmuştur.

(113) Beraberlik ve yekvücutluk bildiren Arapça bir söz. Bu söz Peygamber tarafından Hz. Ali'ye söylenmiştir.
(114) Divan-ı Ahkâm-ı Adliye: Tanzimat'tan sonra kurulan yüksek dereceli bir adalet kurumu. Mecelle'nin hazırlanışında bu kurumun üyelerinin değerli çalışmaları olmuştur.
(115) Bkz. Mad. 74.
(116) Anlamı: «Hâl ehline teselli edecek söz ve deyim bulmaya imkân yoktur» yani, hâl ehli (arif ve olgun kişiler)i sözle teselli etmek mümkün değildir.
(117) Veliahd: Bir hükümdardan sonra yerine geçecek olan.
(118) Ferdinand I. De Saxe Cobourg (1861 - 1946): Bulgaristan Prensi ve sonra Kralı. 1887'de Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olarak Bulgaristan Prensi ve Doğu Rumeli Valisi oldu. 1908'de Kral oldu. 1918'den sonra tahtını bırakmak zorunda kaldı.
(119) Ceride-i Askeriyye, Genel Kurmay Başkanlığı'nca çıkarılan dergi. 7 Şaban 1280 (1863) de çıkarılmaya başlar.
(120) Abdurrahman Efendi: Ceride-i Askeriye Başyazarı.
(121) Eski yazı imlâda başka başka yazılan sözü aynı telaffuzda idi. Biri hal: Halletmek, hal': Tahttan indirmek anlamınadır.
(122) Sakallı Mehmet Paşa: Bütün araştırmalarımıza karşın bu sanda kaynaklarda bir Abdülhamit paşasına rastlayamadık.
(123) Kamus: Arapça büyük sözlük. Antepli Mütercim Asım Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.
(124) Padişahların sohbetinde, daha çok onu eğlendirmek için seçtiği kişilere denirdi.
(125) Süreyya Paşa, Ahmet (1845 - 1894) İstanbullu: II. Abdülhamit'in Başkâtibi. Çeşitli memuriyetlerden sonra 1884'de Mabeyn Başkâtibi oldu. On yıl bu hizmette bulunmuştur.
(126) Abdürrezzak: Abdülhamit devri tulûatçılarındandır. «Handehane-i Osmani» adlı bir kumpanyası vardı.
(127) Ahmet İzzet Bey (Ölm. 1924): Abdülhamit'in sadık adamlarından meşhur Arap İzzet Paşa. Birçok kötülüklere âlet olmuştur.
(128) İstatüko: Mevcut durumun korunması ve sürdürülmesi anlamına.
(129) Bkz. Mad. 49.
(130) M. Cambon Pierre Paul (1843 - 1924): Fransız diplomatı. (1882)-den itibaren sırasıyle Madrit, (1886 - 1890) İstanbul'da, sonra da uzun süre Londra'da büyükelçilik yapmıştır.
(121) Rıfat Paşa, Halil: Sirozlu. (1830 - 1903) Siroz tahrirat kaleminden sonra Tuna mektupçusu, Tirhala, Varna, Vidin mutasarrıfı oldu. Kosova, Selânik, Sivas, Aydın, Manastır valiliklerinden sonra 1893'de dahiliye nazırı oldu. Sonra da sadrazamlığa getirildi.
(182) Serasker Rıza Paşa (1844 - 1920): II. Abdülhamit gününde on yedi yıl Genelkurmay Başkanlığında bulunmuştur.
(133) Bkz. Mad. 127.
(134) Nuri Bey (Paşa): İkinci mabeyncl. Abdülhamit'in en çok güvendiği kişilerden. Kendisine mareşallık rütbesi verilmiştir. Vahdettin dönemine kadar iş başında kalmıştır.
(135) «Ya çıkıp gitmek, ya da oturmak. Bunların dışında başka bir

yol yok» demektir. Dilimizdeki «Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli» atasözü karşılığıdır.

(136) Sami Paşazade Hasan Bey: Ünlü Sami Paşa'nın oğlu ve Sezai Bey'in kardeşidir. Mabeyn memurlarından iken Aydın Vilâyeti vali muavinliğine atanmıştır.

(137) Mithat Paşa, Ahmet Şefik (1822 - 1884): Büyük devlet adamlarımızdan. Tuna ve Bağdat valiliklerinde bulundu. Danıştay başkanı oldu. Sanat okullarını, Ziraat Bankası'nı kuran odur. Anayasa'nın hazırlanmasında, I. meşrutiyetin kurulmasında büyük emeği geçti. Abdülaziz ve II. Abdülhamit gününde Sadrazam oldu. Rus Savaşı'na sebep oldu bahanesiyle sadrazamlıktan alındı. 1881'de Yıldız'da kurulan özel bir mahkemede, Abdülaziz'in öldürülmesinde suçlu gösterilmiş ve idama mahkûm ettirilmiştir. Bu cezası Padişah tarafından süresiz hapse çevrilerek Taif'e sürdürülmüş ve orada boğazı sıkılarak boğdurulmuştur.

(138) Fetva: Bir sorunun ya da bir davanın dine uygun olup olmadığı hakkında müftüler tarafından verilen genel yargı. Eskiden savaş açmak, sadrazamı, hatta padişahı görevinden almak için bile fetva alınırdı.

(139) Taif: Hicaz'da Mekke'nin 100 km. Güneydoğusunda kalelerle çevrili bir kasaba. Mithat Paşa burada boğduruldu.

(140) Koçoni: II. Abdülhamit döneminde İstanbul'un tanınmış hekimlerinden Kâmil Paşa'nın İzmir'e gitmesinde bir sakınca olmadığı hakkında rapor veriyor.

(141) Zambako Paşa (1832 - 1914): II. Abdülhamit döneminin tanınmış hekimlerinden. Öğretimini Fransa'da yaptı. Fransız uyruğuna girerek Paris Fakültesi iç hastalıkları kliniğinde çalıştı. Osmanlı hükûmeti tarafından İstanbul'a çağırılarak hastanelerin ıslahında emeği geçti. Kendisine paşalık rütbesi verildi. Çeşitli bilimsel çalışmaları ve Fransızca yayımları vardır. Cüzam hastalığı üzerindeki incelemeleriyle tanınmıştır.

(142) Mahmut Bey (Gidiş Müdürü): Sansar Mahmut sanıyle bilinen Mahmut Bey, önceleri kahvecibaşı, sonraları gidiş müdürü olmuştur. Gidiş müdürü, padişahların saray dışında yapacakları gezintileri hazırlamakla görevli kişidir. Mahmut Bey Abdülhamit'in en çok güvendiği kişilerdendi.

Beşiktaş'ın Yahya Efendi Türbesi'nin yanında bir kütüphane yaptırmıştır. O zaman Fatih Müderrislerinden olan Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'den tasavvuf dersleri almış. 13 Şevval 1318'de ölmüştür.

(143) Harem Ağası: Eski saray ve konaklarda Harem dairesinde bulunanların hizmetinde ve çok defa zenci olan hadım hizmetkâr.

(144) Bkz. Mad 136.

(146) Bkz. Mad. 77.

(147) Kitâbe: Yazıt, taşlara yazılan kabartma ya da kazılı yazı.

(148) Zilkade: Kameri ayların on birincisi.

(149) Zilhicce: Kameri ayların on ikincisi.

(150) Meclis-i vükelâ: Bakanlar Kurulu.

(151) Hatt-ı Hümâyun: Osmanlılarda padişahın bir işi emretmek üzere yazdığı fermân.

(152) Hamdi Paşa, Ahmet (1826 - 1885): II. Abdülhamit'in ilk saltanat yıllarındaki sadrazamlarındandır. 1878'de sadrazam olmuş, bu görevde 24 gün kalmıştır. Aydın valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıdı. Suriye valiliğinde yedi yıl kaldı. Beyrut'ta öldü.

(153) Sadık Paşa (1825 - 1901): II. Abdülhamit'in üçüncü saltanat yılında 39 gün sadrazamlık yaptı. Paris elçiliği, Bayındırlık, Evkaf, üç kez Maliye Bakanlığı yaptı. Valiliklerde bulundu. Limni'de sürgün iken orada öldü.

(154) Ahmet Vefik Paşa (1823 - 1891): İstanbul'da doğdu, Paris'te okudu. İki kez başvekillik etti. Valiliklerde, Milli Eğitim Bakanlığı'nda bulundu. İlk Mebuslar Meclisi'nin Başkanı oldu. Molieré çevirileriyle, sözlük ve tarihi yapıtlarıyle tanınmış Türkçü bir bilim adamıydı.

(155) Ethem Paşa, İbrahim (1818 - 1893): II. Abdülhamit döneminin ikinci yılında sadrazamlık etmiştir. Bilim ve devlet adamı. Fransa'da Maden mühendisliği öğreniml yapmış, mühendis olarak çalışmıştır. Saray hizmetine alındıktan sonra Dışişleri, İçişleri, Milli Eğitim Bakanlıklarında ve Viyana elçiliğinde bulundu.

(156) Mahmut Nedim Paşa: Bkz. Mad. 111.

(157) Hayrettin Paşa, Tunuslu (Ölm. 1890): II. Abdülhamit döneminde (1878) sekiz ay kadar sadrazamlık yapmıştır. Öğrenimini Avrupa'da yapmış, birkaç batı dili bilen bir asker ve devlet adamı.

(158) Bir ile padişah, iki ile Fransız ve İngiliz Elçileri, on ile de eski sadrazamlar kestediliyor.

(159) Layard (İngiltere elçisi): Sir Austen Henry (1817 - 1894) Arkeoloji bilgini ve diplomat. Madrit'te ve İstanbul'da Büyükelçi olarak İngiltere'yi temsil etti (1877 - 1880). Ninova kazılarında çalıştı. «Ninevek and İts Remains 1848 - 1849», «Ninevek and Babylan 1853» adlı yapıtları vardır.

(160) Fornier (Fransız elçisi): Abdülhamit II. döneminde Osmanlıların her işine karışan büyük devletlerden sayılan Fransızların İstanbul Elçisi.

(161) Cebel-i Lübnan: Suriye yönünde, denize paralel 130 km. uzunluğunda bir dağ sincirl. Bu bölge Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir mutasarrıflıktı.

(162) Rüstem Paşa, Françesko (1814 - 1894): Abdülaziz ve II. Abdülhamit devirlerinde elçiliklerde ve birçok önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş, aslı İtalyan olan bir Osmanlı veziri. Londra elçisi iken öldü.

(163) Lord Salisbury, Robert Arthur (1830 - 1903): İngiliz devlet adamı. Muhafazakâr Parti lideri. Berlin kongresinde İngiltere'yi temsil eden diplomat. Birçok kez başbakan oldu.

(164) Bkz. Mad. 160.

(165) Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839 - 1918): Osmanlı - Rus savaşındaki yararlığı ile tanınmış mareşal. 1908'de Ayan Meclisi Başkanı, 1913'de kısa bir süre sadrazam oldu. Birkaç bilimsel eseri vardır.

(166) Goussinlé: Arnavutluk'ta Karadağ sınırı yakınında Kosova ilinin İpek sancağına bağlı bir kasaba idi.

(167) Plave, Goussinlé yakınında küçük bir kasaba. Bu kaza Berlin Kongresi tarafından Karadağ'a verilmiş, halkı bu karara karşı koyduğu için Karadağlılar buraya girememiştir. Sonra Derviş Paşa burayı silâh gücüyle sindirerek Karadağ'a teslim etmişti.

(168) Hot: Bugün Yugoslavya'nın Karadağ Eyaleti'nde Arnavutluk sınırı üzerinde, 1878 Berlin Kongresi ile Karadağ - İşkodra sınırlarının düzeltilmesinde Karadağ'a bırakılmıştı Halkı çoğunlukla Hıristiyandı.

(169) Korti. Conte Luici: 1876 İstanbul Konferansı'nda İtalyan hükümetinin temsilcisi ve İstanbul sefiri. Daha sonra 1878'de Berlin Kongresi'nde İtalya Dışişleri Bakanı olarak delege.

(170) Korti Sözleşmesi: 12 Nisan 1880'de Kont Korti'nin aracılığı ile Hariciye Nazırı Sava Paşa ve Karadağ Maslahatgüzarı arasında Clyoussinice ve Plave'ye karşılık ve Ugode ve Klemend'ın Karadağ'a bırakılması ile ilgili sözleşme.

(171) Lord Goschen (Gogn), (1831 - 1907): İngiliz siyaset adamı Salisbury hükümetlerinde çeşitli görevler almıştır. Tanınmış bir ekonomicidir.

(172) Kadri Paşa, Cenanizade (1832 - 1883), Antepli: Abdülhamit'in ilk günlerinde bir yıl kadar sadrazamlık yapmıştır.

(173) Abidin Paşa (1843 - 1908), Prevezeli'dir: II. Abdülhamit dönemi vezirlerindendir. Üç ay kadar Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Valiliklerde bulunmuştur. Mesnevi tercümesi ve şerhiyle ün almıştır. Ankara'da da valilik yapmıştır. Bugünkü Abidin Paşa semti, onun ünlü çiftliğinin bulunduğu yerdi.

(174) Ülgün, Ulçin, Ulgine: Arnavutluk'ta Bubana ırmağının denize karıştığı yerdeki liman kasabası. 1878 Berlin Kongresi sonunda Karadağ'a bırakılmıştır.

(175) Düyûn-u Umûmiye: Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde devletçe yabancılardan alınmış borçlara ve bunların ödenmesi için kurulan örgüte verilen addır. 8 Aralık 1881'de yayınlanan bir kararnâme ile memleket gelirinin bir kısmının toplanmasını yabancılara veren Düyûn-u Umûmiye kuruldu. Bu idare II. Abdülhamit döneminde devlet içinde mali ve siyasi bir güç oldu. En sonunda Lozan ve 1928 anlaşmalarıyle memleketin bağımsızlığını lekeleyen bu idareye son verildi.

(176) Osman Paşa, Nuri (1840 - 1898), Mareşal: II. Abdülhamit'in adamlarından. Valiliklerde bulunmuştur. Mithat Paşa ve arkadaşları Taif'e sürüldükleri sırada Padişah'ın isteğine uygun hareket ettiği için mareşalliğe yükseltilmiştir.

(177) Asım Mehmet Paşa: II. Abdülhamit döneminin değerli devlet adamlarından. Birçok devlet hizmetlerinde, valiliklerde, çeşitli bakanlıklarda bulunmuş, birkaç kez de dışişleri bakanlığı yapmıştır.

(178) Nazım Bey (Âli Paşa damadı, binbaşı): 1908'den sonra Harbiye Nazırı olan Nazım Paşa.

(179) Hatzfeld, Comte Paul: Almanya'nın İstanbul Elçisi (1831 - 1901).

1874 Madrit, 1875 İstanbul, 1881 Dışişleri Bakanlığı, 1885 Londra Elçilikleri yaptı.

(180) Sururî Paşa (1827 - 1890): II. Abdülhamit dönemi vezirlerinden. Valiliklerde ve İstanbul şehreminliği (Belediye Başkanlığı)nda bulunmuştur. Eşkiya tutmakla ün kazanmış. 1879 - 1889 yılları arasında İstanbul Şehreminliği yapmıştır. Terkos suyu ile Gazhâne onun zamanında kurulmuştur.

(182) Mevâlî: Arapça, asıl, azâd olunmuş köle olan mevlâ sözünün çoğuludur. Dilimizde yanlış olarak mollanın çoğulu olarak anlaşıldığı olmuştur. Medreseden yetişenlere denirdi.

(183) Vahan Efendi (Ölm. 1888). Kalemden yetişmiş, mahkeme ve Yargıtay üyeliklerinde bulunmuştur. İki yıllık Adliye müsteşarıyken bu görevde ölmüştür.

(184) Tarik-i ilmiye: Din adamları sınıfı. Bunların en üst derecesi Şeyhülislâmlıktır.

(185) Mahmut Bey: Tanzimat dairesi ikinci başkanı.

(186) Damat Nuri Paşa, Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın ikinci eşi. Yükselerek mabeyn müşiri oldu. Abdülaziz'in ölümü olayında etkisi olduğu kanısıyla yargılandı. Taif'e sürgün edildi. Orada cinnet getirerek 1884'te öldü.

(187) «Külle yevmin hüve fî şe'n»: «O, her gün yeni bir şan üzeredir.» Er-rahman Suresi, 29.

(188) Giridî-zade Hilmi Paşa: Tuğgeneral, Mithat Paşa'yı konsolosluktan alıp kışlaya götüren.

(189) Turhan Paşa (Teke mutasarrıfı). Daha sonra 1885'te Hariciye Nazırı. 1886'da Girit Komiseri ve Petersburg elçili olmuştur.

(190) Raif Paşa, Mehmet, Köse (1836 - 1911), Giritlidir: Mithat Paşa tarafından korunmuş. Bayburt mutasarrıfı iken Mithat Paşa tarafından Saray'a verdiği tasarıyı açıklamak için İstanbul'a gönderilmiştir. Abdülhamit tarafından İstanbul'da alıkonularak rütbe ve nişanlarla mükâfatlandırılmıştı. Bayındırlık, Ticaret ve Ziraat Bakanlıkları yaptı. Mithat Paşa'nın mahkemesinde bulundu. 1908'den sonra Danıştay Başkanı oldu.

(191) Murat Bey, Mizancı (Ölm. 1912): Tarihçi, gazeteci. Tiflis'lidir. Yüksek öğrenimini Rusya'da yapmıştır. II. Abdülhamit döneminde Mülkiye Mektebi'nde okuttuğu tarih dersleriyle tanınmıştır. Bir ara Avrupa'ya kaçmıştır. Dönüşünde Danıştay üyesi olmuştur. **Osmanlı Tarihi** ile **Tarih-i Ebülfaruk**'u yazmıştır. 1908'den sonra sürgün edilmiş. Sonra İstanbul'a dönerek Anadoluhisarı'ndaki yalısında ölmüştür.

(192) Murat Bey'in risâlesi: Mizancı Murat Bey'in Paris'te yayınladığı ve Sait Paşa'yı eleştiren risâlesi.

(193) El-cevaib: Selim Faris'in babası Ahmet Faris tarafından 1860 tarihinde çıkarılan Arapça gazete. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan bölgelerinde okunan ve İslâm davasını savunan bir gazete idi.

(194) Selim Faris: Civan-pur takma adını kullanan Selim Faris, babası öldükten sonra (1884) El-cevaib gazetesini çıkarmağa devam etmiş; fakat gazetenin seviyesini düşürmüştür. 1894 yıllarında Londra'da bir ikinci **Hürriyet** gazetesi çıkarmıştır.

(195) Kemal Paşa, Ahmet (1808 - 1832), İstanbullu: Bakanlık ve elçiliklerde bulunmuştur. Tanınmış gazeteci ve yazar Lâstik Said Bey'in babasıdır. Altı kez Millî Eğitim Bakanlığı'nda bulunmuştur. Farsça şiirleri ve başka yapıtları vardır.

(196) Eşref Paşa, Mustafa (1819 - 1894), Bursalı: Maregal. Divan tarzındaki şiirleriyle tanınmış. Elçilik ve valiliklerde bulunmuştur.

(197) Kâzım Paşa, Musa, 1809 - 1889), Koniçeli: Divan tarzındaki kuvvetli manzûmeleriyle ve hicivleriyle tanınmıştır. **Kerbelâ Mersiyesi, Mekalid-i Aşk** ve **Divan**'ı vardır.

(198) İsmail Paşazade Hakkı Bey (1822 - 1895), Üsküdarlı: Divan tarzının son şairlerinden vezir İsmail Paşa'nın oğludur.

(199) Melâin: Meluniar, lânetlenmişler.

(200) Terci: Tercilbend. Divan edebiyatı nazım şekillerinden.

(201) Kâzım Paşa'nın mersiyesinin açıklanması. «Kim ulu Tanrı'nın öz kullarından ise - âlemin sultanı bile olsa - belâya uğrar. (Tanrıya) yakın olanların kısmetine dert ve gam düşer. Uzak olanlar belâdan da uzak olur.

Kâinatın çizgilerinin sırrı açıklansa her noktası, hükmü kaza'nın (Tanrı'nın ezelî bilgisinin) sonucuna varır.

Bu söylenenin gerçek olduğunu anlamak istersen bu cümleden Abdülaziz Han'ı düşün.»

(202) Kaside-i Râiye: Her beyti R harfiyle biten kaside.

(203) Açıklanması: Âlemlerin Rabbı'nın gölgesi olan o Abdülaziz, ansızın, öldürülüp yok edildi. Birçok hainler, onun iyiliklerini inkâr ederek, tereddütsüz böyle uygunsuz bir iş yaptılar.

(204) Kaside-i Nûniye: Her beytinin sonu «N» ile biten kaside.

(205) Çandarlı Halil Paşa (Ölm. 1453), İbrahim Paşa oğlu: Babasının ölümünden sonra sadrazamlığa getirildi. II. Murat'ın son zamanlarında, Fatih'in ilk yıllarında sadrazamlık etti. Fatih İstanbul'u almağa karar verdiğinde Halil Paşa, bu işin güçlüğünden söz ederek onu fikrinden caydırmağa çalıştığı, Bizanslılardan fidye ve rüşvet aldığı rivayet edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra, önce hapsedildi, sonra da öldürüldü.

(206) Mahmut Şevket Paşa: II. Meşrutiyet döneminin ünlü sadrazamlarından. Bağdat'lıdır. 1882 yılında Harbiye'yi kurmay yüzbaşı olarak birincilikle bitirmiştir. 1905'te I. Ordu, 1908'den sonra III. Ordu Komutanlıklarına getirilmiştir. 1909'da 31 Mart Olayı'nı bastırmak üzere Hareket rdusu'nun başında İstanbul'a girmiştir. Suçluları asmış, Abdülhamit'i tahttan indirip Selânik'e göndermiştir. Daha pek çok görevlerden sonra 1912'de İttihatçılar tarafından sadrazamlığa getirilmiştir. Fakat İttihatçılara karşı ve dışardan yardım gören bir kuruluşun suikastı sonucunda 14 Haziran 1913 günü Beyazıt Meydanı'nda öldürülmüştür. Arapça, Almanca, Fransızca da bilen Mahmut Şevket Paşa askerlikle ilgili çeşitli yapıtlar ortaya koymuştur. Bunlar arasında üç ciltlik Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi adlı kitabı ünlüdür.

(207) Hareket Ordusu: 1909'da İstanbul'da gericilerin ve Abdülhamit yanlısı kişilerin Meclis-i Mebusan'ı basarak çıkardıkları isyanı

bastırmak üzere Rumeli'de kurulan ordu. Bu ordu Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında İstanbul'a girerek başta isyanın elebaşısı olan Derviş Vahdeti olmak üzere bütün suçluları asmıştır.

(208) Resimli Kitap: 1324 - 1329 (1908 - 1913) yılları arasında 1 - 51 sayı ve dokuz cilt olarak çıkmış bir dergi. Başyazarı Faik Sabri Duran'dır.

(209) Bkz. Mad. 5.

(210) Esat Efendi, Uryani-zade (1813 - 1889): II. Abdülhamit döneminin başlangıcında on yıl kadar şeyhülislâmlık yapmıştır. Mithat Paşa mahkemesi de dahil olmak üzere günün siyasal olaylarında etkili rol oynamıştır.

(211) Bkz. Mad. 111.

(212) Bkz. Mad. 176.

(213) Hasan Paşa (Bahriye Nazırı), (1832 - 1903): II. Abdülhamit döneminde uzun süre bahriye nazırlığında bulunmuş ve Osmanlı donanmasını çürütmüş olmakla tanınmıştır.

(234) Bkz. Mad. 177.

(215) Bkz. Mad. 15.

(216) Cevdet Paşa, Ahmet (1822 - 1895): Ünlü tarih ve hukuk bilgini. Pek çok ve çeşitli görevlerde bulunmuştur. Mecelle'yi yapan kurulun başkanı idi. 1774 - 1825 yılları arasındaki olayları inceleyen 12 ciltlik tarihi ünlüdür. II. Abdülhamit döneminde adalet ve millî eğitim bakanlıkları da yapmıştır. Mithat Paşa'ya karşı bir kişi idi.

(217) Ali Saip Paşa (Ölm. 1891): Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde iki kez seraskerlik etmiş bir müşir. Gürcü göçmenlerindendir. Kayseri'nin Talas kazasındandır.

(218) Suphi Paşa, Abdüllâtif (1818 - 1886): Değerli düşünür ve devlet adamlarımızdandır. Ünlü vezir Sami Paşa'nın oğludur. Suriye valiliğinde evkaf, ticaret, maliye, millî eğitim bakanlıklarında bulunmuştur. Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca tarihle ilgili yapıtlar da yazmıştır. Çocuklarından en büyüğü Ayetullah Bey, en küçüğü de Hamdullah Suphi Tanrıöver'dir.

(219) Bkz. Mad. 1.

(220) Hasan Fehmi Paşa (1836 - 1910): İlk açılan Osmanlı Meclisi'nde başkanlık etmiş ve çeşitli bakanlıklarda bulunmuştur. Bilimsel çalışmalarıyle de tanınmıştı. Takvim-i Vakayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde yazarlık da yapmıştır. Hukuk Mektebi'nde Devletler Hukuku okuttu ve o zaman Telhis-i Hukuk-u Düvel adlı kitabını yazdı. Elçiliklerde de bulundu.

(221) Tevfik Paşa, Vidinli (1832 - 1901): Ünlü matematikçilerimizdendir. Amerika'da elçilikte bulunmuştur. Bayındırlık ve maliye nazırlıklarıyla, sayıştay başkanlığı yapmıştır. Müşirlik rütbesine dek yükselmiştir.

(222) Zihni Paşa, Mustafa (1838 - 1911): II. Abdülhamit döneminin büyük devlet adamlarındandır. Maliyeden yetişmedir. Evkaf, ticaret ve maliye bakanlıkları yapmış, Selânik, Halep ve Bursa valiliklerinde bulunmuştur. 1908'den sonra danıştay başkanı ve ayan üyesi olmuştur.

(223) Raif Paşa, Mehmet, Köse (1836 - 1911): II. Abdülhamit döneminin tanınmış vezirlerinden. Girit'te doğmuştur. Mithat Paşa'nın yanında yetişmiştir. Ticaret, ziraat ve bayındırlık bakanlıklarında, valiliklerde bulunmuştur.

Mithat Paşa'nın muhakemesinde tarafsız kalmaya gayret etmşitir. 1908 devriminden sonra ayan üyesi ve danıştay başkanı olmuştur.

(224) Pehlivan Mustafa Çavuş: Yozgatlı olup şehzadeliğinde Sultan V. Murat'ın uşaklarındandı. Hüseyin Avni Paşa tarafından Abdülaziz'in yerleştirildiği Fer'iye Sarayı'na naklettirilmiş oldukları söylenir. Yıldız Mahkemesi'nin zabıtlarına göre, keskin bir çakıyle Abdülaziz'in bileklerini kesmiştir.

(225) Boyabatlı Hacı Mehmet Pehlivan: Bu da şehzadeliğinde Sultan V. Murat'ın uşaklarındandı. Fer'iye Sarayı'na bahçıvan olarak gönderilenlerden. Yıldız zabıtlarına göre öldürüleceği zaman Sultan Aziz'in dizlerine oturarak onu tutmuşlar.

(226) Ceziyirli Mustafa Pehlivan: Mustafa Çavuş'la, Hacı Mehmet'in arkadaşıdır. İkisiyle aynı görevlerde bulunmuştur. Mahkeme zabıtlarına göre Boyabatlı Hacı Mehmet'le birlikte öldürülen Abdülaziz'in dizlerine oturarak onu zaptetmişlerdir.

(227) Mabeynci Fahri Bey: İkinci Mabeynci. Yüksek bir saray memuru. Abdülaziz'in düşmanı Hüseyin Avni Paşa'nın adamı olduğu iddia edilmiştir. Yıldız Mahkemesi zabıtlarına göre, Fahri Bey Sultan Abdülaziz'in kollarını arkadan tutmak suretiyle suça katılmıştır.

(228) Abdülaziz'in öldürüldüğü iddia edilen odanın kapısında kılıçlarını çekerek dışardan gelenlere engel olmak üzere bekleyen iki subay.

(229) Seyyit Bey: Sultan V. Murat'ın mabeyncilerinden.

(230) Saffet Paşa (1814 - 1883): II. Abdülhamit dönemi sadrazamlarındandır. Asıl adı Mehmet Esat'tır. Altı kez dışişleri, üç kez de milli eğitim bakanlıklarında bulunmuştur. Paris elçiliği, ticaret ve adalet bakanlıklarında da bulunmuştur.

(231) Bkz. Mad. 1.

(232) Bkz. Mad. 210.

(233) Bkz. Mad. 111.

(234) Bkz. Mad. 157.

(235) Bkz. Mad. 14.

(216) Bkz. Mad. 172.

(237) Gazi Osman Paşa (1832 - 1897): Pilevne kahramanı, serasker. Tokatlıdır. Önce Sırpları, daha sonra da Rusları yenmiştir. Az bir askeri güçle dört buçuk ay Pilevne savunmasını yapmış, bütün dünyanın takdirini toplamıştır. Gazi unvanını alarak yedi yıl seraskerlik yapmıştır.

(238) Bkz. Mad. 213.

(239) Bkz. Mad. 216.

(240) Bkz. Mad. 177.

(241) Bkz. Mad. 217.

(242) Bkz. Mad. 218.

(243) Bkz. Mad. 1.

(244) Hüseyin Hüsnü Paşa (1829 - 1885): Osmanlı komutanlarındandır. Uzunca bir süre Bosna'da görevlendirilmiş, Dâr-ı Şûra Reisliği'nde, Üçüncü Ordu'da, İşkodra Komutanlığında, Harbiye Nazırlığı'nda, Padişah yaverliğinde bulunmuştur.

(245) Bkz. Mad. 165.

(246) Mehmet Rauf Paşa (1832 - 1908): Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde komutanlıklarda, valiliklerde, seraskerlikte ve uzun süre hassa ordusu komutanlığında 27 yıl kaldıktan sonra emekliye ayrılmıştır.

(247) Ali Nizami Paşa (1822 - 1893): Belgrat'ta komiserlik etmiştir. Mekteb-i Mülkiye ve Sultani'de müdürlük etmiş, sonra vezirlik rütbesiyle Teftiş-i Askeri Komisyonu'nda ve çeşitli başka hizmetlerde bulunmuştur.

(248) Kurt İsmail Paşa (1818 - 1896): Abdülmecit döneminden II. Abdülhamit dönemine dek asker ve sivil hizmetleriyle ün yapmış müşirlerdendir. Karslıdır. Kırım ve ondan sonraki Rus savaşlarında yararlıkları vardır. Zeki ve kurnazca tedbirlerinden ötürü kendisine halk kurt adını vermiştir.

(249) Asaf Paşa: Korgeneral rütbesiyle Rumeli'de savaşlara katılmış bir asker.

(250) Ethem Paşa, Gazi İbrahim (1844 - 1909): Yunan Savaşı'nda (1897) başkomutan, sonra bir aralık harbiye nazırı olan Osmanlı müşirlerindendir. Rus savaşlarında da pek çok yararlıklar göstermiştir.

(251) Hafız Ahmet Paşa (Ölm. 1885): Rus Savaşı'nda büyük yararlığı görülmüş, II. Abdülhamit döneminde zaptiye nazırlığında bulunmuş değerli askerlerimizdendir. Mühendishaneden subay çıktıktan sonra, Belçika'da mühendisliğini tamamlamıştır. Sofya'da demiryolu komiserliği, İşkodra'da valilik yapmıştır.

(252) Bkz. Mad. 221.

(253) Bkz. Mad. 220.

(254) Bkz. Mad. 223.

(254) Mahmut Bey, Nişli (Ölm. 1896). Padişah'ın yanında çalışan memurlardan.

(256) Lord Dufferin (1826 - 1902): İngiliz diplomatı. Kadın şair Helena Sheridan'ın oğludur. Aşağıda belirtilen görevlerde bulunmuştur: Doğu Araştırması Komisyonu üyesi (1860), Hindistan İşleri Bakanlık Müsteşarı, (1864 - 1866), Kanada Genel Valisi (1827 - 1878), Petersburg Büyükelçisi (1879 - 1881), İstanbul Büyükelçisi (1881 - 1882), oldu. Mısır'da düzeni korumakla görevlendirildi. (1882 - 1883), Hindistan'da Kral Nalbi olarak (1884 - 1888), Rusya ile Afganistan ve kuzey-batı sorunlarını halletti. Daha sonra Roma ve Paris elçiliklerinde bulundu.

(258) Abdürrahman Paşa (1833 - 1912): II. Abdülhamit dönemi sadrazamlarından. Germiyen oğulları soyundandır. 1908'den sonra da nazırlıklarda bulunmuştur.

(259) Müşir Fuat Paşa (1835 - 1931): Mısır'da doğdu. Öğrenimini Mısır'da yaptı. Çeşitli Rus savaşlarında büyük yararlıklar göstermiş Osmanlı müşirlerindendir. Abdülhamit'in kötü politikasını açık açık eleştirdiği için ona Deli Fuat Paşa da derlerdi.

(260) Mehmet Paşa, Dağıstanlı (Ölm. 1895): Rusya Harp Okulu'ndan yetişmiştir. Sonradan Osmanlı ordusuna katılmış yürekli komutanlardandı.

(261) Bkz. Mad. 259.

(262) Çerkez Hasan (Ölm. 1876): Önceleri Abdülaziz'in saray yaverlerinden iken onun ölümünden sonra Yusuf İzzettin'in yaverliğine atanmış bir kolağasıydı. Çerkez Hasan olayı diye bilinen bir olay dolayısiyle ün almıştır. Harbiye'den çıktıktan sonra Bağdat'a gitmek koşuluyle rütbesi yükseltilmişti. Ancak görevi başına gitmemekte direnince Serasker Hüseyin Avni Paşa da onu tutukluyor.

Abdülaziz'i tahttan indirenlerin başında bulunduğu için seraskere zaten kini olan Çerkez Hasan, onu öldürmek için önce Kuzguncuk'taki yalısında aramış, sonra geceleyin bakanların toplu bulunduğu Bayezit'teki Mithat Paşa'nın konağına gelerek Hüseyin Avni ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa'ları ve beş kişiyi öldürmüş, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa ile birkaç kişiyi de yaralayarak zorla yakalanmış ve iki gün sonra Beyazit Meydanı'nda asılmıştır. Sonradan bu olayı siyasal bir olay olarak yorumlayanlar olmuşsa da kişisel düşmanlığa dayandığı anlaşılmıştır.

(263) Fatiha okunurken rızaen lillahil fatiha diye birisi seslenir. Bu Allah rızası için fatiha demektir. O zaman herkes bir fatiha okur.

Buradaki söz ise «Allah'ın kazası için bir fatiha» demektir ki, kazaen ölen adam için bir fatiha okuyunuz demek istiyor. Yazar bu gibi durumlarda kim vurduya gider demek istiyor.

(264) Musurus Paşa: II. Abdülhamit döneminin ünlü Londra elçisi. Rus Savaşı'nın başlangıcında Londra'da Osmanlı devletini büyük bir liyakatle temsil etmiştir.

(265) Esat Paşa.

(266) Lord George Granville Levesongover. (1815 - 1891). Liberal Partiye mensup politikacı. 1851, 1870 ve 1880 yıllarında üç kez İngiltere dışişleri bakanı oldu. Barış yanlısı bir politikacıydı.

(267) Bkz. Mad. 38.

(268) Reşit Bey (Ölm. 1888), Bağdatlıdır: 1878'de Padişah'ın özel yazmanı ve çevirmeni oldu. Ülâ rütbesini alan bir görevli idi.

(269) Sait Paşa'nın Kâmil Paşa Hâtırat'ına Cevapları (Şarkî Rumeli, Mısır ve Ermeni Meseleleri), Tanin Matbaası, İstanbul 1327, 90 s.

(270) Göksu Sözleşmesi: Karadağ Prensi Nikola'nın Sultan Abdülhamit'i ziyaret için İstanbul'a geldiği sırada ikâmetine verilen Göksu Kasrında Müşir Nusret Paşa ve Tercüman-ı Hümâyun Münir Paşa arasında sınır düzenlenmesiyle ilgili olarak 22 Ağustos 1299 (1882) de yapılan sözleşme.

(271) Besim Bey (Ölm. 1890): Ülâ sınıf-ı evveline dek yükselebilmiş Padişah yakınlarından biri idi.

(272) Berlin Antlaşması: Osmanlılarla Ruslar arasında yapılan barışın adı. Büyük devletlerin Ayastefanos Antlaşmasını kabul etmemeleri üzerine Ruslar antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini kabul ettiler. Antlaşma için konuşmalar Berlin'de yapıldı (13 Haziran - 13 Temmuz 1878). Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın ağır hükümlerini hafifletti. Bu antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı: Ayastefanos Antlaşmasiyle kurulan büyük Bulgaristan üçe bölünüyordu. Makedonya Osmanlılara kalıyor. Doğu Rumeli'ye özerklik veriliyor, asıl Bulgaristan ise Osmanlılar'a vergi veren bir hükûmet haline geliyordu. Bosna - Hersek, Osmanlılar'dan ayrılacak ve yönetimi Avusturyalılara bırakılacak. Romanya, Sırbistan ve Karadağ egemen olacak. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılacak. Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılacak. Rusya'ya 60 milyon lira savaş ödeneği verilecekti.

(273) Osmanî Nişanı: Osmanlı dönemindeki nişanlardan biridir. 1861 yılında Abdülaziz'in fermanıyle çıkarılmıştır. Dört rütbedir. Padişah'a hizmet edenlere verilirdi.

(274) Mecidî Nişanı: Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. 1852 yılında Sultan Mecit zamanında konulmuştur. Beş rütbesi vardı. Bu da belli sayıda basılmıştı.

Bu nişanların üzerinde aşamalarına göre süsleri vardı. Bir de murassa (süslü, taşlı) Mecidî nişanları vardı.

Bu nişanı almak için belli koşullar saptanmıştı.

(275) Baba Tahir (1864 - 1909): Yıldız Sarayı'na bağlı bir gazeteci. Malûmat ve Servet dergilerini çıkarmıştır. Jurnalci ve şantajcı olarak tanınmıştır. Sonunda büyük paralar karşılığı nişan satmaktan dolayı Abdülhamit tarafından sürgün edilmiş, 1908'den sonra aftan yararlanarak İstanbul'a dönmüş, az sonra da ölmüştür.

(276) Sağ omuzdan sol kalçaya dek uzanıp ucuna kılıç takılan kılıç kayışı.

Herhangi bir amaçla vücuda bu biçimde bağlanan bir şey. Kimi nişanların bu biçimde bağlanan büyük kordonları vücutta taşınan ve uğur getirdiği ya da hastalıktan koruduğu sanılan muska.

(277) Liyakat Madalyası: Bağlılık ve yüreklilik gösterenlerin davranışlarını değerlendirmek amaciyle çıkarılmış olan madalyanın adıdır. 1890 tarihinde çıkarılmıştır. Bu madalya iki bölümdü.

(278) İmtiyaz Madalyası: Devletin bilimsel, askerî ve mülkî yararlarına olağanüstü hizmette bulunanlara verilmek üzere 1878 tarihinde ihdas edilen nişanın adıdır. Bu nişan beratlarında hizmet ve liyakatin nedenleri yazılırdı.

(279) Bkz. Mad. 277.

(280) İkinci Osmanlı Nişanı: Birinci rütbedeki ince şerit ile gerdana takılırdı. Bundan başka birinci rütbesinden küçük bir şemsesi de göğsün sağ yanına asılırdı.

(281) Kongo Konferansı: Stanley 1877'de de Kongo'daki gezisinden döndüğü vakit Belçika Kralı II. Leopold bu yeni keşfolunan

topraklardan geniş yararlar sağlayacağına inanmış, Stanley'i kendi himayesine almış ve bu toprakları kendi malikanesi durumuna sokmak istemişti. 1885'de Avrupa devletleri Kongo'nun Belçika Kralına ait olduğunu tastik ettiler. Böylece buraya Kongo Özgür Hükûmeti adı verildi. Bu hükûmet kralın şahsından ibaretti.

(282) Osmanlıların yönetiminde Rum Patrikhanesi sık sık yetki sorunlarını bahane ederek itirazlarda bulunurdu. Bu kez de böyle olmuştu. Cevdet Paşa'nın Adliye ve Mezahip Nazırı olduğu bir sırada hukuksal sorunlarda yetki çatışması yüzünden anlaşmazlık çıkmıştı. Patrikhane Mabeynde kendilerine yandaşlar bularak hükûmetin Fatih döneminde saptanmış, Kırım Savaşı'ndan (1854) sonra tekrar düzenlenmiş bulunan Patrikhane yönetmeliğine aykırı davranışlarda bulunduğunu iddia ediyorlardı.

(283) Çandarlı Hayrettin Paşa, Kara Halil (Ölm. 1386): Osman Gazi zamanında İznik fethedildiği zaman oraya kadı olmuş, I. Murat gününde 18 yıl birinci vezirlik yapmış bulunan bilgin, filozof bir devlet adamı.

(284) Mahmut Paşa (Ölm. 1474): Fatih dönemi sadrazamlarındandır. Bir Hırvat esiri iken yararlıkları yüzünden sadrazamlığa dek yükselmiştir. Birçok savaşlara katılmış iyi bir komutan. İlk sadrazamlığı on altı yıl sürmüş. Hakkındaki kötülemeler yüzünden önce azledilmiş, bir süre sonra da Fatih'in buyruğuyle öldürülmüştür. İstanbul'un Mahmut Paşa semtinde camii, medresesi, kütüphanesi vardır.

(285) Sokollu Mehmet Paşa (1506 - 1579): Osmanlı döneminin en büyük devlet adamlarından. Bosna yöresinde Sokoloviç kasabasındandır. Devşirme çocuklar arasında Edirne'ye getirilerek Türk ve İslâm kültürüyle yetiştirilmiştir. On üç buçuk yıl süren sadrazamlığında büyük askeri zaferler kazandığı gibi, çok önemli idari reformlar da yapmıştır. Pek çok hayratı vardır.

(296) Köprülüler Dönemi: XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nu yarım yüzyıla yakın yöneten dönemin adı. Köprülü Mehmet Paşa'nın 1656 yılında veziriazam olmasıyle başlar. Oğlu Fazıl Fustafa Paşa'nın 1691 yılında şehit olmasiyle sona erer.

Köprülüler döneminde Celâliler yok edilmiş, ordu düzene konmuş, maliye işleri düzeltilmiş, imparatorlukta güven sağlanmıştır. Bundan başka Erdel işleri halledilmiş, Avusturya ve Polonyalılar yenilgiye uğratılarak kimi yerler alınmış, Boğazı kapatan Venedikliler püskürtülerek uzaklaştırılmşı, Girit fethedilmiştir.

(287) Ragıp Paşa, Koca Mehmet (1698 - 1763): Osmanlı veziri azamı. Şair ve bilgili bir kişiydi. Valiliklerde ve reisülküttaplıkta (dışişleri bakanlığı) bulundu. Vezirliği sırasında barış siyaseti güttü. Tophane'yi ve Mühendishane Okulu'nu açtırdı.

(288) İbrahim Paşa, Damat, Nevşehirli (Ölm. 1730): Büyük devlet adamı, sadrazam. Lâle Devri eğlenceleri yanında pek çok hizmetler ve yenilikler yaptı. Çini imalâthaneleri, kumaş atelye-

leri, kâğıt fabrikası açtırdı. İtfaiye bölüğü kurdurdu. İlk matbaa da onun zamanında açıldı.

Patrona İsyanı sonunda öldürüldü.

(289) Alemdar Mustafa Paşa (1765 - 1808): Ruslarla yaptığı başarılı savaşlar sonucunda Ruscuk ayanı oldu. III. Selim tarafından vezir rütbesiyel ödüllendirildi. Cahil olmakla birlikte yenilik canlısıydı. III. Selim'in tahttan indirilmesine çok üzüldü. On bin kişiyle İstanbul'a geldi. Adamlariyle Saray'a girdiği zaman III. Selim'in öldüğünü gördü. Oğlu II. Mahmut'u tahta çıkardı ve kendisi de sadrazam oldu. Yeniçeriler ondan kuşkulandılar, öldürmek istediler. Onun bulunduğu Paşakapısı'nı sardılar. Alemdar konağın kulesine çıkarak tek başına savunmaya başladı. Beş yüz kadar yeniçeri binanın tepesine çıkmış, delik açmağa çalışıyorlardı. Alemdar onlara teslim olmadı. Orada bulunan bir varil barutu ateşledi. Barutun patlaması sonucu kendisi de, beş yüz yeniçeri de öldü.

(290) Bkz. Mad. 49.

(261) Bkz. Mad. 52.

(292) Fuat Paşa, Mehmet Keçeci-zade (1815 - 1859): Şair İzzet Molla'nın oğlu. Tanzimat döneminin büyük devlet adamı. Dört kez dışişleri bakanlığı, sonra da sadrazam oldu. Tıbbiye'den çıktı fakat doktorluk yapmadı. Fransızca bilirdi. Abdülaziz'le Mısır ve Fransa gezilerine gitti. Tedavi edilmekte iken Nis'te öldü, ölüsü İstanbul'a getirildi.

(293) Bkz. Mad. 137.

(294) Bkz. Mad. 111.

(295) Balıkhane: Topkapı Sarayı'nın Marmara kıyısında idi. Padişahların gazabına uğrayan vezirler buraya gönderilerek idam edilir, sürgün edileceklerse hazırlanan gemiye buradan bindirilirdi. İdamda bostancıbaşılar bulunurdu.

(296) Çekdiri: Osmanlı donanmasında kürekle yürüyüp yelkeni yardımcı olarak kullanan bütün gemilere verilen ad. On dokuz çeşidi vardı.

(297) Bostancıbaşı: Bostancı ocağının en büyük subayı. En önemli görevleri padişahın çevresinin korunması idi. Padişah saraydan çıkarken koluna girerler, atının üzengisini tutarlardı. Yeniçeri ağasıyle birlikte yangına gider, yangının söndürülmesi için çaba harcarlardı.

Bostancıbaşıların en önemli görevlerinden biri de padişahların gazabına uğrayıp da öldürtülmesi gerekenleri öldürmekti.

(298) Münazara: Yöntemlere uyarak karşılıklı tartışma.

(299) Bkz. Mad. 39.

(300) Ser-kurena: Padişahın en yakınında çalışan görevlilerin başı, mabeynci.

(301) Esvapçı: Padişahların giyim işleriyle uğraşan görevlinin unvanı. Esvapçıbaşı İsmet Bey için Bkz. Mad. 389.

(302) Bkz. Mad. 18.

(303) Divan Kalemi: Osmanlılarda önce padişahın sonraları da vezir-i âzamın başkanlığında toplanıp devlet işlerine bakan divan-ı hümâyunun yazı işlerini yürüten büro.

(304) II. Abdülhamit'in güvenini kazanmış adamlarından. Sadrazam Cevat Paşa, Salt Paşa'yla olan ilişkilerinde daima aracı ve yetkili bir kişi olarak görev yapmıştır.

(305) «Ulu halifeliğin aşamalarını oluşturan» yerine «Ulu halifeliğin buyruklarını destekleyen» biçimine sokulmuş.

(306) «Toplumun işlerini düşünen» yerine «ulusların işlerini düşünen» kullanılması istenmiş.

(307) «Yüce saltanatın namusunu tamamlayan» yerine «yücelten, kutsallaştıran» olmasını isteyenler olmuş. Aslında bütün bunlar daha önce geleneklerle saptanmıştır. Bu geleneklerin dışına çıkmak usulden değildir.

(208) Eski kullandığımız Arap harflerinde t harfleri iki biçimde yazılırdı. Ta yı müstatilin sonuna bir diş konulursa sonu h okunur ki, o zaman h zamiriyle saltanatahu olur, yani onun saltanatı demektir. Bu zamir de Mısır hidivini anlatma tehlikesi varmış. Bundan ötürü Abdülhamit kuşkulanıyor.

(209) Bkz. Mad. 18.

(310) Bkz. Mad. 22.

(310) Bkz. Mad. 22.

(311) Reisü'l-küttap: Yazmanların başı anlamına. XVII. yüzyılın sonlarına dek divan-ı hümayun yazmanlarının başı idi. Sonraları dışişleri bakanının işlerini yaptı. Reisü'l-küttaplar yükselince nişancı olurlardı.

Bu görev 1836 yılında kaldırılarak Umur-u Hariciye Nezareti kurulmuştur.

(212) Feridun Bey'in Münşeatı: Ahmet Feridun Paşa (Ölm. 1583). Münşeat adlı yapıtıyle tanınmıştır. Süslü, sanatlı düzyazılardan meydana gelmiş yapıtlara münşeat denirdi. Feridun Bey Münşeatı bunlardan biridir ki, iki cilt olarak basılmıştır. Kendi kaleminden çıkan fermanları, buyrukları içerir.

(313) Daru'l-icâze: Fakülte, lisans okulları.

(314) Kwang Hsu, Çin İmparatoru: (1875 - 1908) yılları arasında Çin'i yönetmiş olan, Çin'in kapılarını Batı'ya açmış olan reformcu imparator.

(315) Ali Haydar Efendi (Ölm. 1903): Büyük Molla adıyla da ün almıştır. Hukuk bilgini ve şair. İstanbul Hukuk Mektebi'ndeki dersleriyle ün almıştır. Birçok önemli görevlerde bulunmuştur. Mecelle Şerhi ile Usul-ü Fıkıh adlı yapıtları çok değerlidir.

(316) Molla Hüsrev (Ölm. 1480): Osmanlı Şeyhülislâmlarının üçüncüsüdür. Tanınmış bir İslâm ve Türk bilginidir. Mezarı Bursa'dadır.

(317)) Mirkat ve Mir'at Molla Husrev'in usul-ü fıkıhtan iki önemli yapıtıdır. Biri metin, biri şerhtir.

(318) İbni Sina, Ebu Ali Hüseyin (980 - 1037): Doğunun ve ortaçağın en büyük hekimi. Buhara'da doğmuş büyük bir Türk bilgini ve filozofudur. Bir felsefe ansiklopedisi olan ünlü Şifa ile, bir tıp ansiklopedisi olan Kanun en önemli yapıtlarındandır. İşaret ve yirmi ciltlik Kitabu'l-insaf adlı kitapları da vardır.

(319) Bkz. Mad. 218.

(320) Hamam anası: Hamam böceği kastediliyor.

(321) Tütsü vermek: Herhangi bir madde yakıp dumanından yararlanmak. Eskiden mevlit okunurken ya da kutsal gecelerde ödağacı, günlük gibi güzel koku veren şeyler yakarlardı. Bunun tersi de olurdu. Kimi zararlıları öldürmek için bir şeyler yakarlar, tütsü yaparladı.

(322) II. Abdülhamit döneminde 1908 devrimine dek milli eğitim bakanlığı içinde bir büronun adı. Her çeşitten bastırılmak istenen şeyler bu kurulda incelenir, bir çeşit sansür edilirdi.

(323) Commune: Bucak, nahiye.

(324) Communard: 1871 olaylarında Commune de Paris taraflısı.

(325) Köyler dairesi, köyler topluluğu.

(326) Bu denli bilgisizlik olamaz.

(327) Bkz. Mad. 327.

(328) Bab-ı Seraskeri: Serasker kapısı. Harbiye Nezareti makamı.

(329) Bkz. Mad. 32.

(330) İzzet Efendi: Posta Telgraf Nazırı. İstibdat döneminin tanınmış simalarından. Saray ve Babıâli entrikalarında adı geçmektedir.

(331) Türbe-i Hâlit: Eyyüb Sultan Türbesi.

(382) Bkz. Mad. 210.

(339) Andelip, Faik Esat (1873 - 1902): Şiirlerini bülbül anlamına gelen Andelip adiyle yayınlamış bir şairimizdir. Abdülhamit döneminin özgürlüğe vurgun, sözünü sakınmaz bir aydını olarak tanınmış.

(334) Kırım Savaşı: XIX. yüzyılda Ruslarla Osmanlılar ve bağlaşıkları arasında yapılan savaşın adı. Rusya kutsal yerler için ayrıcalıklar, Ortodokslara da yeni haklar istedi. Babıâli bunu egemenliğine aykırı bularak kabul etmedi. Bunun üzerine Rusya Osmanlı devletine savaş açtı (1853). Romanya'ya saldırdı. Sinop'ta bulunan on savaş gemisini batırdılar. Bu durum Avrupa'da büyük bir tepki uyandırdı. İlk kez İngiltere, Fransa Osmanlı Devleti yanında yer aldı. Bağlaşık ordular Kırım'a çıkarma yaptılar. Sivastopol'u kuşattılar. On bir ay dayandıktan sonra Rusya barış istedi. Paris Antlaşması yapıldı (1856).

(335) «Ey iman edenler, şüphecilikten kaçının. Zira kimi şüpheler günahtır. Birbirlerinizin gizli şeylerine sokulmaya çabalamayın.»

Hucurat Suresi, 49. Sure, 12. Ayet

(336) «Muhabbet ve sevgi kâğıdını (aşk mektubunu) kim okur, kim dinler».

(337) Bkz. Mad. 93.

(388) Ragıp Paşa, Sarıca - Agribozlu (1857 - 1920): II. Abdülhamit dönemi mabeyncilerindendir. Devlet hizmetlerinde etkili bir kişi idi. Ticaret işlerine de karışmış, madencilik yapmış, İstanbul'da birçok hanlar ve iş yerleri yaptırmıştır. 1908 yılından sonra bir süre Midilli'ye sürülmüştür.

(339) Hacı Ali Paşa, Ali Rıza (Ölm. 1911): II. Abdülhamit'in ünlü başmabeyncisi. Efendisinin isteklerine hizmetten başka bir şey düşünmeyen, cahil, dindar, bağnaz bir kişi olduğu söylenir.

(340) Bkz. Mad. 289.

(341) Cevdet Tarihi: Ünlü Cevdet Paşa'nın 12 ciltlik tarihi. 1874 Kaynarca antlaşmasından 1826 Vaka-yı Hayriye'ye dek geçen elli yıllık dönemi içerir.

(342) İzzet Ahmet Paşa (1799 - 1892): Haşim Osman Paşa'nın oğludur. Askerdir. Vezirlik rütbesiyle Van ve Hakkâri, Cidde, Kürdistan, Trablus, Harput, Sivas ve en sonra da Edirne valisi olmuştur. Bir ara da Göçmenler Komisyonu başkanlığında bulunmuştur. İyi bir yönetici, şair ve yazardı. Orduya on bin lira bağışlamış, oğlu Hurrem Paşa'nın ruhu için Erzincan'da büyük bir cami ile hayır kurumları yaptırmıştır.

(343) Âciz kullarının sunuşudur.»

(344) Bodumî-zade Ömer Lütfi Efendi: 1889 yılında şeyhülislâm olmuş, bu görevde üç yıl kalmıştır.

(345) Bâb-ı Fetvâ: Eskiden şeyhülislâmların oturduğu daire. Buraya Şeyhülislâm Kapısı, Bab-ı Meşihat da denirdi. Fetvalar burada verildiği için Bab-ı Fetvâ denilmiştir.

(346) Bkz. Mad. 142.

(347) Efendilik: Burada padişah olmadan önceki dönem kastediliyor.

(348) Hünkâr Mahfili: Camilerde padişahların namaz kılması için özel olarak yapılmış yer. Buraları yerden yüksek olup giriş kapıları ayrı idi. Kafesle bölünmüştü. Padişahlar camilere geldikleri zaman yanındakilerle birlikte burada namaz kılarlardı.

(349) Güvenliği koruyan görevli (zaptiye) lerin bazı. Bugünkü Emniyet Genel Müdürü ve Jandarma Genel Komutanı gibi.

(350) Osmanlı tarihinin son dönemlerinde birkaç kez Ermeni hareketi olmuştu. Bunların çoğu Abdülhamit dönemine raslar. İstanbul'da ayaklanmayı yalnız Türkler yaparlardı. Azınlıklar buna cesaret gösteremezlerdi. Fakat 30 Eylül 1895'te Ermeniler ilk kez İstanbul'da isyana kalkıştılar. Ermeni Patriki İzmirliyan'ın silâhlandırdığı birkaç yüz Ermeni, Kadırga yöresinde üç gün direndikten sonra yok edildi. Bunlar Babıâli'ye gelerek protestoda bulunmak istiyorlardı. Sadrazam Sait Paşa, bir piyade taburu kullanmak istediği için azledilmişti. Oysa Abdülhamit, Avrupa devletlerine koz vermemek için asileri jandarma, polis ve özellikle halka ve öğrencilere ezdirdi.

Bir yıl geçmeden Ermeniler ikinci bir isyana teşebbüs ettiler. 26 Ağustos 1986'da, Osmanlı Bankası merkez binasını basarak Avrupa'nın dikkatini çekmek istediler.

(351) Bkz. Mad. 333.

(352) Müstecabi-zade İsmet (Ölm. 1916): Tanınmış şairlerimizden. Muallim Naci okuluna bağlı kalmıştır. Arapça, Farsça, Fransızca bilir, hukukçuydu. Lugat-i Naci'nin F harfinden sonrasını İsmet Bey tamamlamıştır. Dile ve edebiyata ait daha pek çok yapıtları vardır. Abdülhamit gününde Midilli'ye sürülmüştür.

(353) Bkz. Mad. ?

(354) Bkz. Mad. 98.

(355) İkdam Gazetesi: 5 Temmuz 1894 yılında gündelik olarak yayınlanmaya başlamıştır. Ahmet Cevdet (1862 - 1935) tarafından

çıkarılmıştır. Birçok edebiyatçılarımız ve tanınmış bilim adamlarımız makalelerini bu gazetede yayınlamıştır.

(356) Mahkeme-i İstinaf: Eskiden davanın görüldüğü ilk mahkeme ile Temyiz Mahkemesi arasında ikinci derece bir mahkeme daha vardı ki buna İstinaf Mahkemesi adı verilirdi.

(357) Yortu günü: Hıristiyanlarca bayram ve tatil günü.

(358) Mad. 350'de sözü edilen Kadırga Olayı.

(359) Abdülhamit döneminde Hıristiyan azınlıkların işlerine bakan Mezhepler Müdürlüğü Adalet Bakanlığı'na bağlıydı. Bkz. Mad. 282.

(360) Halil Rifat Paşa (1830 - 1903): II. Abdülhamit döneminin büyük devlet adamlarından. Altı buçuk yıl kadar sadrazamlıkta, bir süre içişleri bakanlığında bulunmuştur. Birçok illerde de valilik yaparak bayındırlık hizmetlerinde bulunmuştur.

(361) Tevfik Paşa, Mehmet (1840 - 1917): Babıâli kaleminden yetişti. Sadaret mektupçusu oldu (1890). 1893'te rütbesi vezirliğe yükseltildi. II. Meşrutiyet'ten sonra nazırlıklarda, danıştay başkanlığında ve âyan üyeliğinde bulundu.

(362) Babıâli'de Saray'la olan yazışmaları yöneten büronun başı.

(363) Mektupçu ya da mektubî: Büyük devlet adamlarının özel kalem müdürlerine eskiden verilen ad.

(364) Serasker: Ordu Komutanı, en büyük askerî âmir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Harbiye Nazırı'na bu ad verilmiştir.

(365) Ruhanî ve Cismanî Meclis: Kiliselerin din adamlarından meydana gelen kuruluna ruhanî, azınlıkların öbür yönetim işlerini görenlerine de cismanî meclis deniyordu.

(366) Ahmet Cevdet, İkdamcı (1862 - 1935): Edebiyatımıza ve düşün yaşamımıza büyük hizmetleri dokunmuş İkdam Gazete, basımevi ve yayınlarının sahibi. Elli yıldan fazla gazetecilik ve yazarlık yapmıştır.

(367) Nizamiye: Muvazzaflık hizmetini yapan kara askeri.

(368) Tophane Müşiri: Top, tüfek, cephane gibi savaş gereçleri yapan kurumların başında bulunan mareşal rütbesindeki görevli. Tophane müşiri bakanlar kuruluna dahildi. Zaman zaman ek olarak önemli görevler de tophane müşirliğine bağlanmıştı.

(369) Zeki Paşa (1849 - 1914): II. Abdülhamit döneminde 17 yıl Tophane müşirliği ve 25 yıl askeri mektepler nazırlığı yapmış ünlü bir paşa. Rus savaşlarına da katılmıştır. 1908'den sonra rütbesi alınan paşalardandır. Batının üç dilini bilirdi.

(370) Ziya Paşa (1850 - 1928?). Musiki üstadı, udi, kanuni, Suphi Ziya Özbekkan'ın babası. Belgrat, Roma, Paris, Washington elçiliklerinde bulundu. Defter-i Hakanî Emini, âyan üyesi, maarif nazırı oldu. Daru'l-elhân'ın müzik ve tiyatro bölümünde müdürlük yaptı.

(371) Polaçka: Yağma.

(372) Makrıköy: Bakırköy.

(373) Rıza Paşa, Hüseyin (1838 - 1904): Valiliklerde, adliye ve evkaf nazırlıklarında bulunmuş Abdülhamit dönemi vezirlerindendir.

(374) Şehremini: Belediye Başkanı.

(375) Bkz. Mad. 360.

(376) «Zade fi't-tanburi nağmeten uhra» başlıklı bir bölüm. Ben ne söylüyorum, tanburam ne çalıyor, gibi bir söz. «Tanburda bir başka nağme daha».
(377) İkinci karin: İkinci mabeynci. Stationnaire: Karakol gemisi.
(378) Has Ahır: Saray hayvanlarına ve bunların takımlarına, bu hayvanların bakım ve yetiştirilmelerine ait işleri gören örgüt ve bunların bulundukları yer. Bir adı da istabl-i âmire idi.
(379) Memleketeyn: İki ülke demektir. Osmanlılar döneminde Eflak ve Buğdan'ın ikisine birden verilen addır.
(380) Bkz. Mad. 377.
(381) Paris Antlaşması: Kırım Savaşı'ndan sonra 1856'da imzalanan antlaşma. Bu antlaşmaya Türkiye, İngiltere, Fransa, Sardunya, Avusturya, Rusya katılmıştır. Türkiye, bu antlaşmadan kazançlı çıkmıştır.
(382) Tevfik Paşa, Ahmet (Okday), (1846 - 1936): Aslen Kırım Türklerinden. Askerlikten ayrıldıktan sonra Babıâli Tercüme Odası'na devam etti. Uzun yıllar elçiliklerde bulundu. On dört yıl hariciye vekilliği yaptı. Birkaç kez sadrazamlık yaptı. Osmanlı Devletinin son sadrazamı oldu. Cumhuriyet'ten sonra on üç sene İstanbul'da yaşadı.
(383) Mesudiye: Türk donanmasının o dönemde en büyük savaş gemisi.
(384) «Elçilerin görevi sadece apaçık bildiridir.» Ankebût Sûresi, 29. Sûre, 19. Âyet.
(385) Bkz. Mad. 163.
(386) Artin Paşa (Hariciye Müsteşarı): İki kez hariciye müsteşarı olmuştur. Bu göreve ek olarak da Şura'yı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi idi.
(387) Sir Philipp Heny Voodehouse Currie 1834 - 1906): İstanbul'da büyükelçi (1893), Roma'da (1898 - 1903). Şiir ve denemeler yazmıştır.
(388) Bkz. Mad. 34.
(389) Bkz. Mad. 338.
(390) İsmet Bey, Esvapçıbaşı (1843 - 1906): II. Abdülhamit'in süt kardeşi, çocukluk arkadaşı ve sırdaşı idi. İsmet Bey Enderun Mektebi'nde okumuş ve şehzade Abdülhamit Efendi'nin yanında görevlendirilmiştir. Ölümüne dek Padişah'ın esvapçıbaşılığı görevinde kalmıştır. Fehim Paşa bunun oğludur.
(391) Sadullah Paşa (1830 - 1890): Nazırlıklar ve elçiliklerde bulunmuş bir vezir. Yenilik edebiyatımızın en önemli kişilerinden. Şiirleriyle özellikle düzyazılarıyle tanınmıştır. Babıâli Tercüme Odası'ndan yetişmiştir. Esat Muhlis Paşa'nın oğludur. Viyana Elçisi bulunduğu sırada banyoda havagaziyle intihar etmiş, ölüsü İstanbul'a getirilmiştir.
(392) Bkz. Mad. 194.
(393) Abdi Paşa, Abdülkerim Nadir Paşa, Çırpanlı (Ölm. 1882): Müşir, Serdar. Viyana'da bulunmuş, Almanca, Fransızca öğrenmişti. Birçok savaşlara katılmış ve Rus Savaşı'nda Rumeli Genel Komutanı olmuş. Seraskerlik ve bahriye nazırlıkları yapmıştır.
(394) Bkz. Mad. 167.

# İNDEKS


A

Abbas Hilmi 168
Abdi Paşa, (Abdülkerim Nadir Paşa, Çırpanlı) 163, 190
Abdullah Hasip
Abdurrahman Efendi 173
Abdurrahman Paşa 85, 86, 95, 181
Abidin Paşa 72, 176
Abdülaziz, Sultan 23, 76, 76, 78, 79, 99, 105, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 178, 179, 180 - 185
Abdülhamit II., Sultan 9, 11 - 13, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 25, 31, 34, 35, 37, 39, 40 - 44, 46, 47, 50, 54, 56, 57, 60, 67, 80, 84, 93, 100, 105, 115, 120 - 122, 123, 167, 170, 172 - 175, 177 - 182, 184, 188
Abdülmecit, Sultan 23, 53, 168, 177, 180, 183
Abdurrezzak 52, 173
Afganistan 181
Agop Paşa 35, 36, 60, 172
Ağayokuşu 115
Alman 151
Ahmet Ağa, Arap 92, 100
Ahmet Cevdet, İkdamcı 188, 189
Ahmet Esat Efendi, Uryâni-zade 16, 80 - 83, 179
Ahmet Feridun Paşa 186
Ahmet Paşa, Hafız 181
Ahmet İzzet 173
Ahmet Muhtar Paşa, Gazi 70, 71, 82, 83, 175
Ahmet Rasim 61
Ahmet Paşa, Kayserli 182
Ahmet III., Sultan 121
Ahmet Vefik Paşa 68, 74, 94, 175
Aigle Noir (Siyah Kartal) 44, 172
Akdeniz 57
Akkâ 48
Alemdar 121
Ali (Halife) 109, 173
Ali Bey 152
Ali Haydar Efendi 186
Ali Nizami Paşa 82, 181
Ali Paşa, Hacı Ali Rıza 30, 37 - 39, 51, 117, 121, 139, 170, 187
Âli Paşa, Mehmet Emin 23, 96, 105, 116, 124, 170, 176
Ali Saip Paşa 41 - 43, 81, 82, 179
Almanya 44, 73, 94, 100, 145, 146, 151, 158, 176
Amerika 41, 114, 179
Anadolu 18, 51, 124, 169, 183
Andelib, Faik Esat 120, 126, 187
Antranik (Kılişeci) 131)
Ârâbi Paşa, Ahmet 14 - 16, 167, 168
Arap 101, 168
Araplar 110
Ardahan 183
Arif Bey 40, 55, 120, 134, 135, 141, 172
Ârifi Paşa, 11, 68, 82, 83, 167
Artin Paşa 153, 154, 190
Arnavut 18
Arnavutlar 70
Arnavutluk 71, 176
Arnavutluk Ayaklanması 70

Arnavutluk Birliği Cemiyeti 70
Asaf Paşa 181
Asım Efendi, Mütercim 173
Asım Mehmet Paşa 176
Asım Paşa 73, 81 - 83, 94, 96
Asya 69
Avrupa 11, 28, 29, 54, 76, 114, 116, 120, 156, 157, 175, 184, 187, 188
Avutsurya 25, 33, 157, 158, 184, 190
Avusturyalılar 183
Ayasofya 124
Ayastafanos Antlaşması 183
Aydın 19, 59, 60, 68, 169, 173 - 175
Âyetullah 179

B

Bâb-ı Seraskerî 118
Bağdat 174, 182
Baha Bey (Uryânî-zade'nin kayını) 119
Bakırköy 133, 189
Balıkesir 119
Balıkhane 107
Baron Dökals 157
Batum 183
Belçika 45, 181, 183, 184
Belgrat 181, 189
Bekir Bey 134, 137
Berlin 72, 94, 183
Berlin Antlaşması 100, 183
Berlin Kongresi 72, 176
Besim Bey 100, 182
Beşiktaş 42, 150, 174
Beyazıt 182
Beyoğlu 101, 120, 133, 134, 156
Beyrut 175
Bizanslılar 178
Boğaz 184
Bosna 181, 184
Bosna-Hersek 183
Buğdan 190
Buhara 186
Bulgaristan 11, 14, 19, 23, 44, 46, 47, 49, 100 - 102, 167, 169, 173, 183
Bulgaristan Komiseri 168
Bulgarlar 47, 93
Bursa 68, 70, 87, 166, 168, 178, 179, 186
Büyük Türk Lügati 171
Büyükdere 13

C

Cağaloğlu 170
Cambon, Pierre Paul (Fransız elçisi) 53, 173
Cebel-i Lübnan 68, 175
Celâliler 184
Cemal Abdunnasır 169
Cemâl Paşa (Başyaver) 41
Ceride-i Askeriye 50, 173
Ceride-i Havadis 179
Cevat Paşa 19, 44, 54, 60, 108, 141, 166, 169, 186
Cevdet Bey (İkdam sahibi) Bkz. Ahmet Cevdet Bey 130
Cevdet Paşa, Ahmet 73 - 77, 81, 82, 84, 116, 139, 179, 184, 188
Cevdet tarihi 121, 188
Cidde 188
Civan-pur 177
Cizre 169
Clyoussinicle 176
Commune de Paris 117, 187
Cosine Blave 70
Cumhuriyet 170, 190

Ç

Çemberlitaş 115, 130
Çeşme 172
Çin 114, 168, 186
Çit köşkü 109, 139, 141, 142, 145, 146, 148, 151

D

Dağıstanlılar 89
Dâru'l-Elhân 189
Dâru'l-icâze 113
Debas 30, 31
Derviş Paşa, İbrahim 16, 43, 60, 119, 169, 176
Divanyolu 30, 31
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 173
Doğu Rumeli 10 - 14, 35, 46, 47, 60, 93, 99, 117, 118, 167, 173, 183
Dolmabahçe 42

Drummond Wolff, Sir 17, 18, 94, 96, 97
Dufferin, Lord (İngiliz elçisi) 86, 87, 92, 93, 181
Düyûn-ı umumiye 72, 176
Düdatenberg 100

E

Ebu'l-hevl 15, 169
Ebülhüda, Şeyh 32, 59, 168
Ebüssuut Efendi (Esat Ahmet Efendi'nin oğlu) 169
Edirne 121, 184, 188
Eflak 190
Elcevâib 77, 162, 177
Elliot 158
Encümen-i Teftiş ve Muayene 115
Enderun Mektebi 190
Enderun 167
Epir 72
Erdel 184
Ermeni 41, 42, 54, 69, 128, 129, 131, 141, 172, 188
Erenköy 47
Ermeni Ayaklanması 125
Ermeni Hareketi 188
Ermeni İhtilâli 54, 151
Ermeni Meselesi 60, 182
Ermeni Patriki 129, 188
Ermeniler 41, 50, 51, 56, 69, 88, 126, 128 - 134, 138, 183, 188
Ermenistan 69, 154
Erzincan 188
Erzurum 68, 69
Esat Ahmet Efendi (Feraşet Vekili) 157, 158, 169
Esat Muhlis Paşa 190
Ethem Paşa, Gazi İbrahim 68, 83, 175, 181
Eşref Paşa, Mustafa 78, 178
Eyüp Sultan Türbesi 187

F

Fahri Bey, Mabeynci 81, 180
Faik Bey 138
Faik Sabri, Duran 179
Fatih 80, 105, 174, 178, 189
Fatih Kanunnamesi 169
Fatma Sultan 177
Fazıl Mustafa Paşa 184
Fehim Paşa 190
Fehmi Paşa 98
Ferdinand (Bulgar Prensi) 49, 171
Feraşet-i Şerife Vekili 16, 158, 169
Feridun Bey Münşeatı 113, 186
Fer'iye Sarayı 84, 180
Filibe 118, 167
Fournier 70, 175
Fransa 14, 15, 18, 25, 52, 57, 75, 76, 86, 93, 94, 117, 154 - 156, 158, 167, 174, 185, 187, 190
Fransız 86, 173 - 175
Fransızlar 168, 175
Fuat Paşa, Mehmet, Keçeci-zade 89, 116, 124, 182, 185
Fuzulî 34, 171

G

Galata 56
Gazban Efendi 13, 32 - 34, 168
Gazhane 42, 177
Grekof 19, 44, 169, 172
Germiyan Oğulları 181
Girit 73, 169, 177, 180, 184
Golç, von der 84
Gousinie 176
Goschen, Lord 71, 176
Göksu Kasrı 182
Göksu Sözleşmesi 99, 182
Güney Afrika 168
Gürcü 179
Granville, Lord George Levison-gover 94, 182

H

Hacı Hüseyin Bağı Köşkü 101
Hafız Paşa 83
Hakkâri 188
Hakkı Bey, İsmail Paşa-zade 78, 79, 178
Halep 56 - 59, 168, 179
Halil, Çandarlı Hayrettin Paşa 80, 178, 184
Halil Rifat Paşa 189
Halit Bey 115
Hamdi Paşa, Ahmet 68, 175

Hamdullah Suphi, Tanrıöver 179
Handchane-i Osmani 173
Hareket Ordusu 80, 178
Harput 188
Hartom 169
Hasan Bey, Sami Paşa-zade 56, 59, 174
Hasan, Çerkez 76, 90, 92, 93, 182
Hasan Fehmi Paşa 81, 83, 94, 179
Fatma Sultan 177
Hasan Paşa, (Bahriye Nazırı) 80 - 82, 132, 179
Hasbiye 178
Hatırat (Kâmil Paşa) 19, 25, 30, 34, 35, 37, 51, 52, 56, 108
Hatırat (Sait Paşa) 65, 67, 74, 76, 80, 84 - 86, 89, 90, 92, 108, 113, 116, 120, 126, 128, 131, 133, 136, 148, 153, 159, 161, 162, 166, 167
Hatırat-ı Siyasiye 50, 160
Hatzfield, Comte Paul 73, 136
Hayrettin Paşa 68, 82, 83, 87, 105, 175
Hazine-i Hassa 171, 172
Helena Sheridan 181
Hıristiyan 52, 69, 123, 176, 189
Hıristiyanlar 189
Hırvat 184
Hicaz 174
Hilmi Bey 119
Hilmi Paşa, Giridi-zade 76, 177
Hindistan 69, 168, 181
Hot 176
Hoti 70
Hurrem Paşa 188
Husrev, Molla 114, 186
Hürriyet 177
Hüseyin Avni Paşa 76, 180, 182
Hüseyin Hüsnü Paşa 48, 83, 181

## İ

İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin 115, 186
İbrahim Paşa 105, 168, 178
İbrahim Paşa, Damat
İbrahim, Seyyit 169
İkdam Gazetesi 130, 160, 188, 189
İkinci Osmanlı Nişanı 183
İmtiyaz Madalyası 102, 183
İngiliz 13, 15, 17, 32, 86, 94, 142, 143, 148, 168, 169, 175, 176, 181
İngilizler 14, 167, 168
İngiltere 14, 16, 17, 19, 32, 33, 39, 41, 45, 51, 52, 69, 85 - 87, 92, 93, 95, 136, 153 - 155, 157, 159, 169, 182, 187, 190
İpek 176
İran 25, 130, 169
İskenderiye 15, 86
İskenderun 57
İslâm 23, 52, 127, 131, 184, 186
İslav 118
İsmail Paşa, Hidiv 14, 168, 178
İsmail Paşa, Kurt 83, 181
İsmet, Müstecabi-zade 188
İsmet Bey, Esvapçıbaşı 109, 157, 185, 190
İspanya 169
İstanbul 11, 16, 54, 58, 61, 70, 71, 76, 85, 99, 120, 125, 140, 150, 155, 156, 162, 168 - 170, 173 - 175, 178, 179, 181, 185, 186, 188, 190
İstanbul Konferansı 176
İstanbul Vapuru 76
İşkodra 175, 181
İtalya 157, 158, 176
İttihatçılar 178
İzmir 59, 60, 75, 76, 119, 169, 174
İzmirliyan 188
İznik 184
İzzet Ahmet Paşa 188
İzzet Bey 52, 55 - 57, 81, 136 138 - 151, 153, 168
İzzet - Efendi (Posta-Telgraf Nazırı) 119, 187
İzzet Molla, Keçeci-zade 185
İzzet Paşa 122, 136, 141
İzzettin Vapuru 57 - 59

## J

Le journal des débants 171

## K

Kadırga 188
Kadırga Olayı 189
Kadri Bey, Başhafiye 30, 31
Kadri Paşa, Cenani-zade 72, 82, 83, 171, 176

Kahire 15, 16, 168, 169
Kâmil 181
Kâmil Bey 137
Kâmil Paşa 10 - 14, 16, 18, 20 - 24, 31 - 35, 37 - 39, 40, 41, 43 - 46, 50, 52, 55, 58, 60, 63, 73, 74, 81 - 83, 94, 98, 99, 108, 117, 128, 139, 141, 166, 167, 171, 174
Kanada 168, 181
Karadağ 72, 176, 182, 183
Karaköy 117
Kars, 181, 183
Katolik 101
Kaynarca Antlaşması 188
Kayseri 179
Kâzım Bey 146, 151, 152
Kâzım Paşa, Koniçeli 78, 79, 178
Kemal, Eski Maarif Nazırı 78
Kerbelâ 178
Kıbrıs 15, 16, 168, 169
Kırım 181
Kitabu'l-insaf 186
Kırım Savaşı 120, 184, 187, 190
Klemend 176
Kongo 184
Kongo Konferansı 102, 183
Kongo Özgür Hükümeti 184
Konya 59
Korespondans Dolst 30
Korti, Comte Luici 70, 176
Korti Sözleşmesi 70, 176
Koçoni Dr. 58, 174
Kosova 173, 176
Köprülü 107
Köprülüler 105, 184
Kuvansku 114
Kuzguncuk 182
Kürdistan 188
Kwang Hsu 186

L

Lale Devri 184
Layard, Sir Austin Henry 68 70, 175
Liberal parti 182
Limni 175
Liyakat madalyası 102, 183
Lofça 169
Londra 68, 70, 94, 173, 175, 177, 182
Lozan Antlaşması 176
Lugat-ı Naci 188
Lutfi Ağa 109

M

Mabeyn 20, 52, 55, 72 - 77, 86, 92 - 94, 97, 101, 108, 119, 126 - 128, 131, 135 - 137, 140, 144, 145, 157, 161, 162, 164, 167, 171, 184
Madrit 173, 175, 177
Mahmut Bey, Nişli 83
Mahmut Bey, Tanzimat Dairesi İkinci Başkanı 74
Mahmut Celâlettin Paşa 13, 30, 32, 60, 136, 149, 168
Mahmut Efendi, Gidiş Müdürü 59, 122, 123, 174
Mahmut II., Sultan 185, 169
Mahmut Paşa, Damat 81, 83
Mahmut Paşa, Dağıstanlı 182, 184
Mahmut Şevket Paşa 80, 84, 178, 179
Makedonya 183
Makrıköy 189
Malûmat 183
Manastır 148, 168, 173
Marmara 185
Mazhar Paşa (Şehremini) 74
Mecelle 173, 179
Mecelle Şerhi 186
Meclis-i Hâs 24, 170
Medine 169
Mehdi 169
Mehmet Ali Paşa 15, 168, 171
Mehmet Esat 180
Mehmet Paşa (Başyaver) 31
Mehmet Paşa, Çerkez 59, 89
Mehmet Paşa, Kıbrıslı 45
Mehmet Paşa, Köprülü 184
Mehmet Paşa, Sokullu 50, 105, 107, 173, 184
Mehmet Pehlivan, Hacı Mehmet 81, 180
Mehmet Rauf Paşa 81
Mehmet Rüştü Paşa 172
Mekalid-i Aşk 178
Mekteb-i Mülkiye 165, 177, 181
Mekteb-i Sultani 181

Memleketyn 143, 190
Merasim Köşkü 150, 151, 152
Meriç 167
Mecidî Nişan 16, 101, 102, 170, 183
Mesudiye 150, 190
Meşrutiyet 158, 162, 178, 189
Mezhepler Müdürlüğü 184
Mısır 10, 14, 19, 23, 24, 35, 45 - 47, 85 - 87, 93 - 95, 97, 101, 108, 111 - 113, 118, 167 - 169, 181, 185, 186
Midilli 187, 188
Mir'at 114, 186
Mirat-ı Hayret 76
Mirkat 114, 186
Mithat Paşa 72, 73, 74 - 78, 80 - 82, 84, 105, 124, 157, 163, 168, 174, 176, 177, 179, 182
Mizan Gazetesi 162
Moniteur Universalie 30
Molière 175
Muaviye 109
Muhacirîn Komisyonu 168
Muhafazakâr Parti 175
Murat V, Sultan 83 - 85, 177
Murat Bey, Mizancı 77, 162, 163, 177
Murat II., Sultan 178
Musa Kâzım Efendi, Şeyhülislâm 174
Mustafa Pehlivan, Cezayirli 81, 180
Mustafa Paşa, Alemdar 105, 185
Mutlakıyet 169
Mühendishane 184
Mülkiye Askerleri 165
Münir Paşa 46, 172, 182
Müslüman 125, 127, 133, 172

N

Naci, Muallim 188
Napoleon 171
Nazım Paşa 41, 73, 126, 128, 176
Necip Bey 81
Nelidof, Aleksandr İvanovich 11, 13, 14, 60, 157, 167
Neşet Bey 129
Nikola 182
Nil 167
Nineveh and its Remains 175
Nineveh and Babylon 175
Ninova 175
Nis 185
Nişantaşı 37
Nuri Paşa 55 - 58, 81, 84, 173
Nuri Paşa, Damat 177
Nusret Paşa 182

O

Oniki Adalar 68
Ortaköy Şifa Yurdu 172
Ortodokslar 187
Osman Bey 11, 76, 87, 167
Osman Bey, Esvapçı 122
Osman Efendi Hakkâk-zade 167
Osman Gazi 184
Osman Paşa 73, 97
Osman Paşa, Gazi 80, 82, 118, 145, 172, 180
Osman Paşa, Nuri 176
Osmanlı 32, 67, 69, 80, 95, 97, 102, 107, 114, 115, 146, 157, 161, 170, 178, 179, 181, 182, 186, 187
Osmanlı Bankası 54, 56, 188
Osmanlı Borçları 27
Osmanlı Devleti 16, 23, 29, 33, 52, 69, 84, 87, 147, 168, 169, 182, 187
Osmanlı İmparatorluğu 167, 175
Osmanlı Nişanı 30, 32, 101, 183
Osmanlı Ordusu 168
Osmanlı Tarihi 177
smanlılar 171, 174, 175, 183, 184, 187, 190
Osmanlılık 104
Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi 178

Ö

Ömer Lütfi Efendi, Bodrumî-zade 122, 188

P

Paris 25, 30, 77, 93, 132, 167, 168, 172, 174, 175, 177, 180, 181
Paris Antlaşması 143, 144, 181, 187, 190
Paris Komünarları 116

Patrikhane 131, 133, 184, 189
Paşakapısı 185
Patrona 185
Petersburg 13, 25, 37, 168, 177, 181
Philipp Henry Woodhouse Currie 154, 190
Pilevne 180
Plove 176
Polonyalılar 184
Preveze 176
Prezrin 70
Priştine 70
Prusya 172

R

Radoviç 44, 172
Raif Efendi (Paşa) 81, 83, 177, 180
Ragıp Bey 121, 157
Ragıp Paşa, Koca Mehmet 105, 184
Ragıp Paşa, Sarıca, Agribozlu 187
Rauf Paşa 83
Resimli Kitap 80, 179
Reşit Bey 97, 98, 171, 182
Reşit Paşa 53, 105, 116, 124, 168, 170
Rifâî 168
Rifat Paşa 128, 129, 135, 137, 139, 148, 175
Rifat Bey 59
Rıza Paza 55, 60, 111, 112, 132, 134, 189
Rodos 73
Roma 181, 189
Roma Hukuku 114
Romanya 169, 183, 187
Rum 101
Rumeli 15, 18, 19, 169, 181, 190
Rum Patrikhanesi 102, 184
Rus 11, 14, 33, 148, 163, 167, 172, 175
Rusçuk 185
Ruslar 181, 182, 189, 190
Rus Tazminatı 172
Rusya 11, 13, 14, 18, 33, 36, 47, 49, 69, 72, 94, 147, 154, 155, 157, 158, 177, 182, 183, 187, 190
Rüstem Paşa 68, 69, 175
Rüştü Paşa 45, 67, 73

S

Sadık Paşa 68, 175
Sadullah Paşa 161, 190
Saffet Paşa 68, 82, 83, 166, 180
Sait Bey, Lâstik 30, 178
Sait Paşa 10 - 12, 17, 20, 42, 61, 63, 65, 67, 71, 80, 82, 83, 85, 94, 100, 108, 116, 121, 137, 139, 148, 150, 152, 156, 159 - 161, 166 - 168, 177, 186, 188
Sait Paşa, Kürt 86, 137
Sait Paşa'nın Kâmil Paşa Hatıratı'na Cevapları 99, 167, 182
Salisbury 69, 153, 175, 176
Sami Paşa 174, 179
Samsun 51
Sardunya 190
Sava Paşa 176
Selânik 72, 168, 173, 179
Selim I., Sultan 113, 169
Selim Fâris 77, 78, 162, 177
Selim III., Sultan 185
Server Paşa 12, 81, 83
Seylân 16, 168
Seymour 15, 168
Seyyit Bey 81, 84, 180
Sezâî Bey 174
Sırbistan 183
Sırp 33
Sırplar 180
Sinop 187
Siroz 173
Sivas 173, 188
Siyasî Tarih 167
Sofya 11, 181
Sokoloviç 184
Sphinx 169
Stanley 183, 184
Sudan 95, 97, 169
Sultan Mahmut Türbesi 30, 170, 171
Suphi Paşa 81 - 83, 87, 115, 179
Suphi Ziya, Özbekhan 189
Suriye 68, 175
Sürurî Efendi (Paşa) 73, 74, 77, 177
Süreyya Paşa 125, 173

Süveyş Kanalı 168

T

Tahir, Baba 101, 102, 183
Tahran 168
Tâlf 58, 174 - 177
Takvim-i Vakayi 179
Talas 179
Tanin 182
Tanzimat 105, 107, 167, 171, 173, 185
Tanzimat Fermanı 170
Tarih-i Ebü'l-Faruk 177
Teke 76
Telhıs-i Hukuk-ı Düvel 14, 179
Telü'l-Kebir 15, 168, 169
Terkos 177
Tervuristes 117
Tesalya 72
Testa 100
Tevfik Paşa, Ahmet (Okday) 159, 190
Tevfik Paşa, Hidiv 85, 86, 168, 170, 189
Tevfik Paşa, Sadrazamlık Müsteşarı 14, 15, 129, 144, 145, 149, 184
Tevfik Paşa, Vidinli 81, 83, 179
Tezveren Dede 30, 170, 171
Tiflis 177
Tirhala 173
Tokat 180
Tophane 42, 184
Topkapı Sarayı 185
Trablusgarp 18, 171, 188
Trabzon 124
Tuna 173, 174
Tunca 173
Tunus Meselesi 72
Turhan Paşa 76, 126, 132, 134, 177
Türbe-i Halit 119, 187
Türk 17, 18, 23, 148, 186

Ü

Ugode 176

Ü

Ülgün, Ulçin 72, 176
Üsküdar 178
Üss-i inkılap 164

V

Vahan Efendi 74, 177
Vahdeti, Derviş 179
Vafiyadis (Kitapçı) 130
Vak'a-yı Hayriye 188
Van 188
Varna 173
Venedikliler 184
Vidin 173
Viyana 30, 68, 74, 167, 171, 175, 190

W

Washington 189
White, Sir 19, 39, 45, 159
Wolff, Henry Drummond Charles 169
Wolseley 15, 168

Y

Yahya Efendi Türbesi 174
Yemen 18
Yeniçeriler 185
Yıldız 11, 19, 42, 44, 118, 125
Yıldız Mahkemesi 180
Yıldız Sarayı 167, 183
Yozgat 180
Yugoslavya 176
Yunan Savaşı 181
Yunanistan 72, 73
Yunanlılar 72
Yusuf İzzettin 182
Yusuf Rıza Paşa 13, 32, 34, 37, 60, 109
Yusuf Ziya Paşa 13, 33

Z

Zambako Paşa 58, 174
Zeki Paşa 132, 189
Zekiye Sultan 42, 172
Zeytun 41
Zühtü Bey 115, 137
Zihni Paşa 12, 81, 168, 179
Ziraat Bankası 174
Ziya 126, 127, 132
Ziya Paşa 132, 189

DÜZELTME :

*Kapağın arka sayfasında tanıtma yazısının 8. satırındaki* (saldırmazlık) *sözcüğü* (sadrazamlık) *olacaktı. Düzeltir, özür dileriz...*

Yazar ve tarihçi kişiliğini, sanırım belirtmeye gerek yoktur Ahmet Rasim'in.
Onun tarihsel incelemelerinin en önemlilerinden biri olan "İki Hatırat, Üç Şahsiyet" adlı bu yapıtında tarihimizde «İstibdat» dönemi diye anılan, İkinci Abdülhamit'in karanlık ve acılarla dolu iktidar yıllarının sergilenişini bulacaksınız.
Burada adı geçen iki anı, o dönemde Sadrazamlık yapmış olan Kâmil ve (Küçük) Sait Paşalara aittir. Abdülhamit'i de eklersek "üç şahsiyet" belirir.
Çok aykırı görüşlerin söz konusu olduğu bu dönemi incelemek isteyenler için eşsiz bir yapıt sunuyoruz okurlarımıza. Önemli tarihsel belgeler ve dikkatli gözlemlerle dolu bu yapıtı okuyunca o dönem için zihinlerde düğümlenen birçok sorunun çözümlendiğini göreceksiniz.
İstanbul yaşamını halk diliyle canlandıran Ahmet Rasim, bu yapıtında oldukça ağır bir dil kullanmıştır. Günümüz okurlarının rahatlıkla yararlanabilmeleri düşüncesiyle, yetkili bir arkadaşımıza bugünkü dile çevirttik.
Kitabı belge olarak değerlendirmek isteyenler, notlarından ve dizininden yararlanabileceklerdir.

**20 LİRA**